

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻԻԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՀԱՅԱԳԵՏՆԵՐ

V

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

**ՖՐԵԴԵՐԻԿ ՖԵՅԴԻՆ
ՀԱՅԱԳԵՏ**

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2008

ՀՏԴ 941 (479.25) : 801

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) + 80

Դ 718

**Գիրքը տպագրուելու է երաշխավորել
Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ գիտական խորհուրդը**

Խմբագիր՝ Վարդան Դևրիկյան

Աեկիտա Դոլուխանյան

**Ա Եվրոպացի Հայագետներ V. Ֆրեդերիկ Ֆեյդին Հայագետ: -Եր.:
ԵՊՀ հրատ., 2008, 268 էջ:**

Գիրքը նվիրված է Փրանսիացի նշանավոր Հայագետի գիտական ժառանգու-
թյանը: Նրա Հայոց լեզվի դասագիրքը, «Սասունցի Դավիթ» էպոսին, Հայոց հին
վեպին, Հայկական քրիստոնեական հմայիլներին, Մաշտոցին ու Հայ գրերին,
Հայոց լեզվին, Հայ ժողովրդի պատմությանը, մատենագիրներին, Հայ նոր գրա-
կանությանը նվիրված հետազոտությունները նպատակ ունեն ֆրանսերենով ըն-
թերցողների համար բացահայտել Հայկական գրական ու մշակութային
արժեքների համամարդկային բնույթը: Ֆեյդին Հայ դատի անձնվեր պաշտպան -
ներից էր: Գիրքը հասցեագրված է Հայագետներին, ուսուցիչներին, ուսանողու-
թյանը, Հայկական հոգևոր արժեքները գնահատող ընթերցողներին:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) + 80

ISBN 978-5-8084-0951-4

© Աեկիտա Դոլուխանյան, 2008 թ.

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2008 թ.

**Նվիրվում է Հայ ժողովրդի մեծ
բարեկամ Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի
ծննդյան 100-ամյա հոբելյանին**

Երախտագիտությունս եմ հայտնում
Կյուլպենկյան հիմնարկության հայկական
բաժանմունքի տնօրեն, ՖՐԵԴԵՐԻԿ ՖԵՅԴԻ
ուսանող, անվանի մտավորական, հայրենա-
նվեր գործիչ, դոկտոր ԶԱՎԵՆ ԵԿԱՎՅԱՆԻՆ
գրքի հրատարակությունը հովանավորելու
համար:

Աելիտա Դոլուխանյան

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

ՖՐԵԴԵՐԻԿ ՖԵՅԴԻԻ ԿՑԱՆՔԸ

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին ծնվել է 1908 թվականի ապրիլի 15-ին Փարիզում¹: Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Վերսալում, ուր նրա ուսուցիչն է եղել հռչակավոր բառարանագիր *Grandsaignes d'Hauterive*-ը (Գրանդսեյն դը Հոթեռիվ), որը հեղինակն է հին ֆրանսերենի բառարանի: Վերջինս ստեղծել էր հին լեզուներ ուսուցանելու սեփական մեթոդը, որով սովորեցնում էր աշակերտներին: Նրանց առաջարկում էր ինքնուրույնաբար բոլոր հնարավոր ձևերով թվարկել մի գոյական կամ մի բայ, սահմանել նրանց հոլովման և խոնարհման ձևերը ու ձևակերպել իրենց սեփական վարկածը այն կերպի մասին, որ կարող են ունենալ դրանք տարբեր ժամանակներում կամ տարբեր դեպքերում: Ներչնչված իր պրոֆեսորի մեթոդներից՝ երիտասարդ Ֆեյդին տասնվեց տարեկանում որոշում է դառնալ լեզվաբան: Հենց այդ ժամանակներից սկսած կարգում է անվանի եգիպտագետ Շամպոլիոնի կենսագրությունն ու իր հերթին երազում գտնել նոր հիերոգլիֆներ և մտածում է առաջին հերթին սովորել հին լեզուներ:

Ճակատագիրը Ֆեյդիին կապում է Հայաստանի ու Հայ ժողովրդի հետ: Հայերի մասին առաջին պատկերացումները կազմում է իրենց կողքին որպես հարևան ապրող հայերից և ծանոթանում է Դեմիրճի - բաշյանի Հայ-ֆրանսերեն բառարանին («*Dictionnaire arménien - français*»): Նա սկսում է յուրացնել հայերենը՝ հետևելով Վերսալի դպրոցի իր ուսուցչի մեթոդին, որով վերջինս իրենց սովորեցրել էր լատիներեն - նր: Նա շատ շուտով արդեն վարժ ձևով հասկանում էր քերականական օրենքները՝ առանց իրական լեզուն բավական իմանալու:

¹ Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի կենսագրության փաստերը քաղել ենք անվանի Հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեի հիշատակի խոսքից, բանասեր Լևոն Սաչերյանի համապատասխան հոդվածից և Հայկական Սովետական Հանրագիտարանից (տե՛ս *Jean-Pierre Mahé, Hommage à Frédéric Feydit (1908-1911)*, - «Բազմավէպ», Հայագիտական-բանասիրական-գրական հանդէս, թիւ 3-4, Վենետիկ, 1991, էջ 514-521, Լ.Սաչերյան, Պրոֆեսոր Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի Հայագիտական աշխատությունները - «Պատմա-բանասիրական հանդէս», թիվ 4, Երևան, 1963, էջ 255-261, ՀՍՀ, հ. 12, Երևան, 1986, էջ 626: Որոշ կենսագրական փաստեր Փարիզից մեզ ուղարկել է լիբանանահայ անվանի գեղանկարիչ Հարություն Թորոսյանը, որին Հայտնում ենք մեր խորին երախտագիտությունը:

Ստիպված լինելով հայթայթել ապրուստի միջոցներ՝ նա հինգ տարով դադարեցնում է իր ուսումը և անցնում աշխատանքի: Օժտված էր ձեռքի շնորհքով. նրան հաջողվում է գրամեքենայի վրա կցել երկու ստեղներ՝ մեկը՝ Փրանսերեն, մյուսը՝ հայերեն, որոնցով հեշտուժյամբ մեքենագրում էր իր լեզվաբանական աշխատությունները: Նա հատուկ ներշնչում է ունեցել առաջ մղելու և զարգացնելու գիտությունն ու տեխնիկան, ստեղծագործել է նաև որպես գրող՝ հորինելով երգիծական նովելներ, գիտաֆանտաստիկ երկեր, որոնք հրատարակել է իր կյանքի վերջում՝ *Frédéric Armand d'Eymet* (Ֆրեդերիկ Արման դը էյմե) կեղծանունով (գրական անունով):

1931-ին նա ֆրանսերեն է դասավանդում Սևրի Սամվել-Մուրադյան հայկական վարժարանում: Նույն կրթօջախում կատարում է նաև ուրիշ աշխատանքներ՝ որոշ ժամեր հսկում է դպրոցի սաների ննջասենյակը, ճաշարանը, մատուռը: Կեսօրից հետո նա ազատ էր իր պարտականություններից և հնարավորություն է ստանում իրականացնել երազանքը: Գրվում է Արևելյան լեզուների դպրոցում Ֆրեդերիկ Մակլերի դասերին, դառնում է նաև Միչել Ժոնվալի աշակերտը, որը Անտուան Մեյեի փայլուն սաներից էր: Վերջինս 1929-ին Ռիգայում հրատարակում է լիտվական առասպելների ժողովածու, հետո՝ 1934-ին, գործուղվում է Հայաստան, որտեղից վերադառնում է գիտական նյութերի մեծ պաշարով: Սակայն Միչել Ժոնվալը չի հասցնում հրապարակել Հայաստանից բերած նյութերը, մի տարի անց՝ 1935-ի նոյեմբերի 11-ին, վախճանվում է՝ հազիվ բոլորած երեսուներեք տարին: Ֆրեդերիկ Ֆեյդին Փարիզի ինստիտուտում աշակերտել է նաև Լուի Մարիեսին (1932-1933), ինչպես նաև Բարձրագույն կրթության գործնական դպրոցի 4-րդ բաժնում՝ Անտուան Մեյեին:

1933-ին ստանալով Արևելյան լեզուների դպրոցի վկայագիրը՝ Ֆեյդին մեկնում է Վենետիկ, ուր որպես ֆրանսերենի ուսուցիչ աշխատում է Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում: Բայց այս անգամ նա չունի նույն զբաղվածությունը, աշխատում էր տասնութ ժամ շաբաթական, մնացած ժամերը՝ ամեն օր կեսօրից հետո և երեկոները, ջանադիր աշխատում էր իտալերենի վրա ու շարունակում իր հետազոտությունները՝ նվիրված հայերենին:

Ահա հենց այս տարիներին է նա սկսում հավաքել իր կյանքի վերջում հրատարակած հայ քրիստոնեական հմայիլների ժողովածուն: Սուրբ Ղազար կղզու գրադարանում ընդօրինակում է 24 հմայիլների բնագրերը, հետո ընդհատում է այդ աշխատանքը, որովհետև հայր Աթանաս Տիրոյանը, ելնելով Ֆ.Ֆեյդիի նախասիրություններից ու զի -

տական Հնարավորություններից, հրահանգում է գրել արևմտահայերենի քերականություն: Այդ քերականությունը լույս է տեսնում 1935-ին Վենետիկում՝ բերելով հեղինակին Սուրբ Ղազարի ակադեմիայի անդամի պատվավոր տիտղոսը:

Իսկ Հայ քրիստոնեական հմայիլների քննական բնագրերը, նրանց մեկնաբանումն ու ծանոթագրումը հայագետը հրատարակում է 1986-ին, երբ անցել էր վաստակած Հանգստի:

Իտալիայում քաղաքական իրադրությունը դառնում է սպառնալի. սկսվում է Մուսոլինիի ղեկավարման դժվարին ժամանակահատվածը, հատկապես այն ավելի ամրապնդվում է Եվրոպայի գրավումից հետո՝ 1935-ին, սակայն Ֆեյդիի համար Մխիթարյան միաբանության ստեղծագործ միջոցառում անցկացրած երեք տարիները մնում են անմոռաց: Նրան այդ տարիներին խրախուսում են միաբանության ամենահեղինակավոր անդամները՝ Հ. Եղիա Փեճիկյանը, Վարդան Արծրունին և Հ.Հովհան Ավգերը:

Հայր Ներսես Տեր-Ներսիսյանը «Յառաջ» պարբերականի 1983 թվականի մարտի 3-ի համարում մի ցնցող հուշ է տպագրել այն մասին, թե ինչ բացառիկ տպավորություն է թողել Փրանսերենի դասախոս Ֆեյդին իր աշակերտների վրա, որոնցից մեկն է եղել նաև ինքը: Այդ աշակերտների թվում են եղել նաև հետագայում Մխիթարյան միաբանության անդամներ դարձած Եփրեմ Տեր-Ղազարյանը, Կոմիտաս Մանուկյանը և Պողոս Անանյանը: Վերջինս հետագայում դարձավ միաբանության արբահայրը²: Միաբանության անդամների հիացմունքը դարձավ անափ, երբ լույս տեսավ Ֆեյդիի Հայերենի քերականությունը, որը ձեռքից ձեռք էր անցնում:

Ֆեյդին պատմել է իր հետ պատահած մի զավեշտալի պատմություն:

Ընդհանրապես Հայերը նրան անվանում էին «պարոն Ֆեյդի»: Սակայն տարիներ անց, իր «Manuel de langue arménienne» գրքի հրատարակվելուց հետո հայագետն ստանում է Հայերենով մի նամակ՝ ուղղված Ֆրեդ Զիտեմյանին, քանզի Ֆեյդին դասագրքում Հայերենով գրել

² Պողոս Անանյանը Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության արբահայր է եղել 1970-ից: Սովորել է Վենետիկի սուրբ Ղազարի վանքում, ապա Հոմի Գրիգորյան համալսարանում ուսումնասիրել է փիլիսոփայություն և աստվածաբանություն: 1964-ից եղել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ներկայացուցիչ Վատիկանում: Զբաղվել է Կորյունի և Դավիթ Անհաղթի երկերով, աշխատակցել է «Bibliotheca Sanctorum» վարքագրական ու վկայարանական տասներկու հատրանոց (1961-69) և այլ հանրագիտարանների (տե՛ս ՀՄՀ, Հ. I, Երևան, 1974, էջ 365):

էր նամակի մի օրինակ, որի տակ ստորագրված էր Տիգրան Չիտենյան³:
Ֆեյդին սիրել է այս դեպքը ծիծաղով պատմել:

Իտալիայում Ֆեյդին մեկ այլ ձևով էլ ուժեղացնում է իր կապերը Հայաստանի հետ, ու հենց այդ երկրում էլ նա հանդիպում է իր ապագա կնոջը՝ հայուհի օրիորդ Հերմինե Ֆեյդիկենյանին, որը բնակվում էր Միլանում: Նրանց ամուսնությունն ազդր տպագրել է «Յառաջ» պարբերականը 1937 թվականի հունվարի 23-ին: Այդ ամուսնությունից ծնվում է նրանց որդին՝ Ժակ Ֆեյդին:

Նույն տարին Ֆեյդին վերադառնում է Փարիզ ու միանգամից հանրաճանաչ դառնում հայկական գաղթօջախում: Ծավարչ Միսակյանը նրա քերականության մասին գրում է զրվատական ու մանրամասն գրախոսություն: Ֆեյդին ջերմ բարեկամական կապեր է հաստատում հայ ժողովրդի երախտավոր ու բազմավաստակ զավակներից մեկի՝ Արչակ Չոպանյանի հետ, որի ջանքերով կազմակերպված գիտաժողովին (1938թ.) հանդես է գալիս Հեթում պատմիչի երկին նվիրված զեկուցմամբ («*La Fleur des Histoires de la terre d'Orient*» – «Ծաղիկ պատմութեանց Արեւելեան աշխարհի»): Այդ զեկուցումը հրատարակվում է «Անահիտ» պարբերականի թիվ 2 մատենաշարում 1939-ին:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին բարձր էր գնահատում նրա ուսուցիչը՝ նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը՝ նրան կոչելով «Ֆրեդերիկ Երկրորդ» և հաճախ չարաճճի հումորով ավելացնում էր. «Երբեք մի՛ մոռացեք, որ նա Ֆրեդերիկ Առաջինը չէ՝ կոչված Մեծ, այլ միայն Ֆրեդերիկ Երկրորդը» («*N'oubliez jamais que ce n'est pas Frédéric Ier qui fut sur*

³ Ահա այդ նամակը. «Տիգրանէն նամակ մը Արչամին
Կ.Պոլիս, 2 օգոստոս 1939

Սիրելի բարեկամ,

Շատոնց կը փափագէի քեզի գրել բայց, շատ գործ ունենալով, միշտ կը յետաձգէի իմ թղթակցութիւնս: Շատ յոգնած եմ, սակայն անպայման ուզելով քու լուրէրդ ունենալ, այս երկտողը կը գրեմ քեզի փոխանակ հանգչելու: Առանց քեզի մեղադրելու (որովհետեւ ես ալ՝ նոյնպէս յանցատու եմ), կը ցաւիմ որ զիս այսպէս ստանց լուրի կը ձգես:

Կը յուսամ որ բարի առողջութիւն կը վայելես եւ քու գործերդ աղէկ են: Բոն բոլոր բարեկամներդ աղէկ են, բացի Հայկէն, որ սոսկալի հարուստ է:

Ես ալ բաւական անհանգիստ եմ: Անհո՛գ եղիր սակայն, մեր այս անհանգստութիւնները թեթեւ եւ անցողական են:

Միջազգային քաղաքականութեան լուրերը անշուշտ քեզի ալ ծանոթ են, բաւական ծանր են. ըստ հանրային կարծիքին պատերազմը անխուսափելի է: Մինչեւ ո՞ւր պիտի տրին պատերազմն ու թշուառութիւնը: Տէր ողորմես:

Իմ ծնողներս՝ զքեզ իրբն հարազատ որդի մը կը համբուրեն, իսկ ես, քու բարի լուրերուդ սպասելով՝

Կը մնամ քեզ յիշող
ՏիգրԱն ՉիՏեՄեԱն» (տե՛ս F.Eydid, Manuel
de langue arménienne, Paris, 1969, p. 129-130):

nommé le Grand, mais bien Frédéric II !»⁴;

1937 թվականին Ֆրեդերիկ Մակլերը հանգատի է անցնում, իսկ մի տարի անց, ինչպես գրում է Ժան-Պիեռ Մահեն, նա վախճանվում է 1938-ի հուլիսի 13-ին: Այդ պահին, դեռ չէր եկել Ֆեյդիի ժամանակը, ու հայերենի ամբիոնը գլխավորում է Անտուան Մեյեի ոչ պակաս արժանավոր աշակերտը՝ Ժորժ Դյումեզիլը⁵, որը նույնպես հայագետ էր, ուսումնասիրել էր հայերենը և հայերենի բարբառները, երբ 1926-ից մինչև 1931 թվականը հրավիրված էր Ստամբուլի համալսարան՝ կրոնների պատմություն դասավանդելու համար:

Ժորժ Դյումեզիլը հայոց լեզվի ամբիոնը ղեկավարում է մինչև 1949 թվականը՝ մինչև «Collège France»-ում Հնդեվրոպական քաղաքակրթությունների ամբիոնի՝ իր կողմից ստեղծումը: Նա միշտ բարձր է գնահատել Ֆրեդերիկ Ֆեյդիին և օգտվել է նրա հայագիտական հետազոտություններից: Ֆեյդիին Սորբոնում ստանում է իտալերենի իր վկայագիրը: 1948-ին նա հրատարակում է Արևմտահայերենի առաջին դասագիրքը («*Manuel de langue arménienne. Armenien occidental moderne*»): 1944-ին դառնում է Լեզվաբանների Միության և Ասիական Միության անդամ: Նա եռանդուն ձևով մասնակցում է արևելագետների գիտաժողովներին և հողավածներով հանդես է գալիս «*Français Moderne*»-ում:

1949-ից Արևելյան լեզուների դպրոցում դառնում է նախ հայագիտական ամբիոնի փոխարինող-դասախոս, այնուհետև ամբիոնի վարիչ, այդ պաշտոնում աշխատում է մինչև 1977 թվականը: 1970-ից մինչև 1982-ը նա նախընտրում է զուգահեռաբար աշխատել որպես Սևրի Սամուել-Մուրադյան վարժարանի քաղաքացիական տնօրեն: Այս որոշումը պայմանավորված էր նրա մեծ պատասխանատվությամբ ու նվիրումով դեպի հայագիտությունը:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին առաջին անգամ Նորհրդային Հայաստան է այցելել 1963-ին: Հետագայում բազմիցս այցելում է Հայաստան՝ զինված կինոխցիկով, Փոտոապարատով և ձայնագրիչով: Նա նկատում ու ձայնագրում է իր համար հեռվից հարազատ դարձած երկրի պատմական հուշարձաններն ու մարդկանց: Նրան հիացմունք է պատճառում Գառնիի տաճարը, որի մասին կարդացել էր⁶ Մովսես Նորենացու «Հայոց

⁴ Jean-Pierre Mahé, *Hommage à Frédéric Feydit*, p. 516:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Մեզ բախտ է վիճակվել լսել նրա ընտիր հայերենով կարդացած զեկուցումը Ն.Արուսյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի ուսանողության և դասախոսական կազմի համար: Ինստիտուտի մեծ դահլիճը չէր տեղավորել բոլոր ունկնդիրներին, շատերը կանգնած լսում էին դահլիճի միջանցքներում և բաց դռների մեջ: Ֆեյդիի զեկուցումը նվիրված էր «Սասունցի Գավիթ» էպոսին - Ա.Գ.:

պատմություն» մեջ⁷: Ժան-Պիեռ Մահեն հիշեցնում է, թե որքան դժվար էր օտարերկրացիների համար այցելել Ուորհերդային Հայաստան, սակայն Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հաղթահարում է բոլոր արգելքները, տեսնելու համար այն երկիրը, որն այնքան սիրել էր:

Ֆեյդիի վրա խոր տպավորություն է թողել 1915 թվականի սարսափելի եղեռնից հետո վերածնված Հայաստանը: Նրան հիացմունք է պատճառել Գիտությունների ազգային ակադեմիան՝ իր բոլոր ինստիտուտներով, Երևանի պետական համալսարանը, մյուս բուհերը և առաջին հերթին Մաշտոցի անվան Հոյակապ Մատենադարանը. «Ասկե հիսուն տարի առաջ, - ասել է նա Գիտությունների ակադեմիայի նիստերի դահլիճում ունեցած իր ելույթում, - ո՞վ կարող էր երևակայել, թե այսպիսի կարճ ժամանակամիջոցի մը մեջ կվերածնվի Ձեր երկիրը այնպես, որ Հայաստանի հողի վրա ստեղծված կըլլա Հայկական գիտություններու ակադեմիա մը՝ գիտնականներու իր պատկառելի բանակով: Այս երկու բառերու՝ «Հայկական» և «ակադեմիա» բառերու զուգակցումը բազմանշանակալի է ինձի համար, որպես Ձեր անցյալի պատմությունը իմացողի»⁸:

Իր առաջին այցելության ընթացքում Ֆեյդին ձեռագրեր է համեմատել Մատենադարանում, դասախոսություն կարդացել «Հայագիտությունը Եվրոպայում» թեմայով, ծանոթացել և կապեր հաստատել Հայաստանի այն գիտնականների հետ, ովքեր Հայագիտության բնագավառում ձեռք են բերել լուրջ նվաճումներ:

Իր տպավորությունները մի զրույցի ժամանակ ամփոփել է հետևյալ ձևով. «Արևմուտքի մեջ Հայերու կողմն Հայագիտության մշակույթը առնվազն նվաղելու վրա է. առաջվա խանդով չեն զբաղիր: Բայց ատիկա իրենց հանցանքը չէ, որովհետև կյանքի պայմանները թույլ չեն տար զբաղվելու. մեծ մասամբ ուսուցչությունը կը զբաղին և հետազոտական աշխատանքներ չեն կրնար ընել: Բարեբախտաբար Հայաստանը ճիշտ ժամանակին բռնեց Հայագիտության ջահը, այստեղ ալ Հայագիտությունը ծաղկեցավ: Պետք է ըսեմ, որ Հայագիտության այս բացառիկ արտադրությունը թե՛ քանակի և թե՛ որակի տեսակետով ինձի չգարմացուց, թեև չէի ստանար գիրքեր, բայց գիտեի, որ Հայագիտությունը այստեղ իր արժանի տեղը գտած է: Այնպես որ, եթե

⁷ Այն ժամանակները Տրդատն ավարտում է Գառնիի ամրոցի շինությունը տաշած որձաքար քարերով, որոնք ազուցված էին երկաթե գամերով և բարձրաքանդակներով, իր Ուոսրովիդուխտ քրոջ համար և նրա վրա գրում է իր հիշատակը հունարեն գրերով (տե՛ս Մովսես Սորենացի, Հայոց պատմություն, գիրք Բ, Ղ):

⁸ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, թիվ 4, էջ 261:

զարմացած չմնայի, ապա զմայլած՝ անպայման: Իսկապես՝ Հայագիտությունը այստեղ կմշակվի ճիշտ այնպես, ինչպես Ֆրանսագիտությունը Ֆրանսիայի մեջ, գերմանագիտությունը՝ Գերմանիայի մեջ – Հավասար կերպով»⁹:

Ժան-Պիեռ Մահեն նշում է. «Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի գիտական գործը բաղկացած է վեց գրքերից և մի քառասնյակ հոդվածներից («L'œuvre savante de Frédéric Feydit se compose de six livres et d'une quarantaine d'articles»)¹⁰: Նա Հատուկ շեշտում է, որ չնայած այդ գրքերն ու հոդվածներն ունեն տեսական բնույթ, սակայն նրանց գործնական ու կիրառական արժեքը չափազանց մեծ է:

Բանասեր Լևոն Սաչերյանն իր հոդվածում Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի գիտական ժառանգությունը դեռևս նրա կենդանությունից օրոք բաժանում է չորս խմբի՝

1. Պատմագիտական հետազոտումներ,
2. Լեզվաբանական աշխատություններ,
3. Գրականագիտական երկեր,
4. Հայ բանահյուսության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ և թարգմանություններ¹¹:

Ֆեյդին զբաղվել է Հեթում պատմիչով և Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» հետ կապված որոշ վիճելի խնդիրների ճշգրտումներով: Հատկապես երկու մեծարժեք հոդված է նվիրել Փավստոսի երկին՝

1. «Un passage énigmatique de Fauste de Byzance» («Փավստոս Բուզանդի մի մթին հատվածը»)¹²,
2. «L'Histoire de Fauste de Byzance comprenait-elle deux livres aujourd'hui perdus?» («Փավստոս Բուզանդի Պատմությունը պարունակե՞լ է այսօր կորած երկու գրքերը ևս»)¹³:

Հարուստ են Ֆեյդիի Հայերենին վերաբերող լեզվաբանական աշխատությունները: Առաջինը՝ «Crammaire de la langue arménien moderne, dialecte occidental» գիրքն է: Կարևորագույնը դրանց մեջ նրա արևմտահայերենի դասագիրքն է՝ «Manuel de langue arménienne. Arménien occidental moderne» (1948, 1969): 1952, 1953 թվականներին հետաքրքիր հոդվածներ է գրել նախդիրների և ժամանակի համաձայնությունից մասին («Remarques sur l'emploi des articles partitif et indéfini» – «Դիտո–

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ «Բաղմավէպ», 1991, թիվ 3–4, էջ 517:

¹¹ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, թիվ 4, էջ 256, 257, 259, 260:

¹² «Բաղմավէպ», 1957, թիվ 11–12, էջ 282–284:

¹³ «Բաղմավէպ», 1958, թիվ 6–7, էջ 140–143:

դուլթյուններ մասնական և անորոշ հոդերի գործածություն վերաբերյալ»), «Articles en Arménien moderne occidental» – «Հոդերը արդի արևմտահայերենում»¹⁴, «La concordance des temps subjonctif» – «Ստորադասական ժամանակների համաձայնությունը»:

Բազմաթիվ հոդվածներ է նվիրել Հայոց այբուբենին և նրա հեղինակին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին¹⁵:

«Բազմավէպ»-ում լույս են տեսել նրա տետրակները՝ նվիրված Հայերենի քերականության տարբեր խնդիրներին (տե՛ս «Բազմավէպ», 1952, 1956, 1967, 1969, 1976): Նա գրել է նաև Հայ բարբառների մասին:

Ֆեյդին Ֆրանսիայում լույս տեսած «Clarté» («Պայծառություն») Հանրագիտարանում (1957թ.) գրել է «Littérature arménienne» («Հայ մատենագրություն») հոդվածը, «Բազմավէպի» տարբեր համարներում գրաքննադատական ծավալուն հոդվածներ է նվիրել Հակոբ Պարոնյանի և Երվանդ Օտյանի երգիծանքին՝ նրանց ստեղծագործությունները դասելով եվրոպական լավագույն երգիծաբանների երկերի շարքում: Հայագետը գրել է «La littérature arménienne du XIIe au XVIIIes» («Հայ մատենագրությունը XII-XVIII դարերում») աշխատությունը, որն անտիպ է¹⁶:

Ֆեյդին եղել է առաջնակարգ բանագետ: Նա Հանգամանալի գրել է Հայոց երկու վեպերի՝ պատմահայր խորենացու վիպաաքի և «Սասունցի Դավիթ» էպոսի մասին, որը ֆրանսերեն թարգմանել է ու հրատարակել 1964-ին Փարիզում: Երբ ավարտել է էպոսի թարգմանությունը և տեսել նրա հրապարակված բնագիրը, Հայ ժողովրդական ոգուն հոգեհարազատ ձևով հրապարակայնորեն հայտարարել է՝ «Մուրազիս հասա»¹⁷:

Նա եղել է նաև Հայ դատի եռանդուն պաշտպանը: Դրա վկայությունը այն փայլուն զեկուցումն է, որ կարդացել է Բրյուսելի թագավորական ակադեմիայում Հայոց ցեղասպանության 50-ամյա հիշատակի ոգեկոչման ժամանակ:

Մեծ Հայագետը շարունակաբար թղթակցել է «Բազմավէպ», «Հանդէս ամսօրեայ», «Զվարթնոց», ինչպես նաև եվրոպական լեզու –

¹⁴ «Բազմավէպ», 1952, թիվ 7-9:

¹⁵ Այս մասին հատուկ անդրադարձ կլինի իր տեղում – Ա.Դ.:

¹⁶ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, թիվ 4, էջ 260:

¹⁷ «Բազմավէպ», 1991, թիվ 3-4, էջ 520:

ներով հրատարակվող գիտական պարբերականներին;

Մեր օրերի անվանի հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեն իր ուսուցչին՝ մեծ հայագետին, նվիրված երախտագիտական ծավալուն խոսքում գրում է, որ 1972-1975 թվականներին Արևելյան լեզուների իր դասընթացի երեք տարիների ամենատպավորիչ պատգամը, որ մնացել է Ֆրեդերիկ Ֆեյդիից, այն անմնացորդ սերն է, որ հայագետն ուներ Հայաստանի, նրա լեզվի, նրա ժողովրդի, նրա բոլոր դարաշրջանների մշակույթի նկատմամբ¹⁸:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 521:

ԳՆՈՒՆ Ա

Ա. ՖՐԵԴԵՐԻԿ ՖԵՅԴԻՆ «ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹ» ԷՊՈՍԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ ԵՎ ՄԵԿՆԱԲԱՆ

1964-ին Գայիմար ֆրանսիական նշանավոր հրատարակչությունը լույս աշխարհ բերեց հայ ժողովրդական էպոսի՝ «Սասունցի Դավիթի» ֆրանսերեն տարբերակը՝ նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի թարգմանությամբ¹: Այս աշխատության մեջ ֆրանսիացի հայագետը պահպանել է ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու 1939-ին՝ էպոսի հազարամյա հոբելյանի առիթով պատրաստած համահավաք բնագրի առաջաբանը, որին կցել է իր սեփականը՝ չափազանց ուշագրավ և մեծարժեք:

Ֆ. Ֆեյդիի նախաբանից իմանում ենք այն իրողությունը, որ «Սասունցի Դավիթի» ֆրանսերեն թարգմանությունը իրականացվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի և Խորհրդային Միության ազգերի հանձնախմբի առաջարկով, որի նպատակն էր Արևմուտքի կրթված ընթերցողներին ծանոթացնել հայ գրականության գլուխգործոցներից մեկին՝ «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսին: Նման որոշումը հայագետին պարզեցրել է միայն հոգեկան բերկրանք, և նա իր գործին լծվել է մեծագույն պատասխանատվությամբ ու խանդավառությամբ: Ֆրեդերիկ Ֆեյդին արդեն երեսունական թվականներից խորամուխ էր եղել հայագիտության մեջ և հանրագիտակ ու նվիրյալ հայկաբաններից էր: «Սասունցի Դավիթ» էպոսի առաջաբանից և բնագրի գրեթե բոլոր էջերում զետեղված մանրակրկիտ ծանոթագրություններից պարզորոշ երևում է նրա խոր ծանոթությունը հայ էպոսագիտության նվաճումներին, հայ ժողովրդի պատմությանը, հայ պատմիչներին, ժողովրդական բանահյուսությանը, հայ միջնադարյան մատենագրությանն ընդհանրապես:

Նա զգուշացնում է Արևմուտքի ընթերցողին, թե հայ ժողովրդական էպոսի լույսընծայումը նրան չչփոթեցնի, կարծել տալով, թե հայ

¹ *Caucase, Collection unesco d'œuvres représentatives, David de Sassoun, Épopée en vers, traduit de l'Arménien avec une introduction et des notes de Frédéric Feydit, professeur a l'école nationale des langues orientales vivantes, préface de Joseph Orbéli de l'Académie des sciences de l'Union des Républiques Socialistes Soviétiques, Gallimard, 1964.*

գրականությունն ուրիշ երևելի ստեղծագործություն չուներ Արևմուտքի ընթերցողին առաջարկելու, բոլորովին՝ ոչ. հայ գրականությունը ունի տասնհինգ դարերի գիտական հարստություն պարունակող մատենագրություն:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին փոքրիկ պատմական ակնարկով օտարազգի ընթերցողին տեղեկացնում է, թե ինչ ժողովուրդ է ստեղծել այդ հոյակապ գրական հուշարձանը:

Երրորդ դարի վերջին հայերը դառնում են քրիստոնյա, և քրիստոնեությունը զգալի գիտակցություն մեջ առավել ամրապնդելու համար հինգերորդ դարի սկզբին Մաշտոցը ստեղծում է հայոց այբուբենը: Առաջին գործը, որ գրվում է նոր այբուբենով, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունն էր, որին հետևում են զգալի լեզվով հորինված բազմաթիվ գրական դրսևորումներ՝ աստվածաբանությունից, սրբազան քնարերգությունից, վկայաբանությունից, պատմագրությունից և գրական այն բոլոր տեսակներից, ինչպիսիք կային Միջերկրական ծովի շուրջ բնակվող քաղաքակիրթ ժողովուրդների մոտ: Հինգերորդ դարում հայերը ստեղծեցին այնպիսի գրական արժեքներ, որոնցով հավասարի իրավունքով կանգնեցին հույների, լատինացիների և ասորիների կողքին: Այդ դարն իր հարուստ մատենագրության շնորհիվ կոչվեց «ոսկեդար»:

Ֆ.Ֆեյդին կարևորում է Ներսես Շնորհալու դերը հայ ժողովրդի մեջ քրիստոնեական ոգին առավել ամրապնդելու գործում: Ներսես Շնորհալին, ծնված լինելով սուրբ Ֆրանսուա դը Ասիզից (*François d'Assise*)² առաջ, ջանացել է առավել մոտեցնել քրիստոնեությունը հավատացյալ ժողովրդին: Նա նույնիսկ գրել է ժամանակի խոսակցական լեզվով՝ հասարակությանն իր ասելիքը լսելի դարձնելու համար: Նրա այդ նորաբանությունից հայ գրականության մեջ ծնվեց մի տաղերգություն, որ զգայական էր արևելյան իմաստով, սակայն իր «խորքում միշտ պահպանում էր քրիստոնեական միստիցիզմը»³:

Լատինացիների անհաջողություններն Արևելքում և Կիլիկյան թա-

² Ֆրանսուա դը Ասիզ - անվանված փոքրիկ աղքատ, իտալացի հոգևորական: Ծնվել է Իտալիայի Ասիզ քաղաքում 1181 կամ 1182 թթ., վախճանվել 1226-ին: Ֆրանցիսկյան միաբանության հիմնադիրը: Եղել է հարուստ վաճառականի որդի, կտրել է կապերն իր ընտանիքի հետ: 1219-ին մեկնել է Եգիպտոս՝ սուլթանին հավատքի բերելու: Նրա պոեմները առաջին խոշոր ստեղծագործություններն են՝ գրված իտալերեն: 13-14-րդ դարերի նշանավոր իտալացի նկարիչ Ջիոտտոն պատկերել է նրա կյանքի տարբեր դրվագներ: Դրանցից մեկը գտնվում է Լուվրում և պատկերում է Ֆրանսուա Ասիզի ու Ինոկենտիոս Երրորդ պապի հանդիպումը - Ա. Դ.:

³ *David de Sassout*, p. 38.

գավորության վերացումը 14-րդ դարում, մեծ հարված էր հայ պաշտոնական գրականությանը, այնուհետև տեղի է ունենում թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավումը, որը լիովին մեկուսացնում է հայերին Արևմուտքից:

Ֆ.Ֆեյդին խիստ կարևորում է 1715-ին Մխիթար արքայահոր կողմից Վենետիկում հայկական միաբանության հաստատումը: Հայագետը խորապես ցավում է հայ գրականության, հատկապես ողորման տիկ բանաստեղծների շատ քիչ ծանոթ լինելը արևմտյան գրականությանը («...malheureusement trop peu connue, de la littérature occidentale»)⁴:

Հայ գրականության երկրորդ վերածնունդը սկսվում է 1850-ից, Ռուսահայաստանից: Հայ գրականությունը բաժանվում է երկու ճյուղի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր գրական լեզուն: Արևմտահայ գրականությունը կրում է եվրոպական ազդեցությունը, իսկ արևելահայը ունի փոքր-ինչ առավել շեշտված ազգայնական բնույթ, թեև որոշ չափով զգացվում է ողորմականության ազդեցությունը:

Ֆ.Ֆեյդին բացառիկ արժևորում է հինգերորդ դարի պատմիչներին և նրանց մեջ մեծագույնին՝ Մովսես Խորենացուն: Նա դիպուկ նկատում է, որ հայերի պատմահայրը բնավ չի բավարարվել իր ազգի համար ժամանակագրություն գրելով, նա կամեցել է գրել մի պատմություն, որի սկիզբը վաղնջական ժամանակներում է: Այդ նպատակով դիմել է հին աշխարհի պատմիչներին՝ Հույն, պարսիկ, ասորի, քաղղեացի, որոնց մատյանները կարողացել է գտնել, դրանք բազմաթիվ է Աստվածաշնչի հաղորդած փաստերի հետ, նա պեղել է ազգային արխիվները, նույնիսկ դիմել է բանավոր ավանդություններին, որոնցում պահպանվել են պատմական իրադարձությունների արձագանքները: Նա օգտագործել է վիպական հատվածների բանաստեղծական փոքրածավալ կտորներ, պատմել է նախահայր Հայկից սերած թագավորների նշանավոր գործերի մասին:

Ահա այդ վիպական հատվածների հիման վրա Մովսես Խորենացին կերտել է Տիգրան Առաջինի կենդանի դիմանկարը, այն արքայի, որը հաղթեց վիշապագուն Աժդահակին՝ Մարաստանի թագավորին: **Ֆ. Ֆեյդին** մեջբերում է. «Տիգրան և Աժդահակ» վիպաքային հատվածի հետևյալ մասը. «...խարտեաչս այս և աղբրեկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւտն, առոգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն ի կերակուրս և յըմպելիս և ի խրախճանութիւնս օրինաւոր, զորմէ ասէին ի հինան մեր,

⁴ Նույն տեղում:

որք փանդամբն երգէին, լինել սմա և ի ցանկութիւնս մարմնոյ չափաւոր, մեծիմաստ և պերճաբան և յամենայն որ ինչ մարդկութեան՝ պիտանի»⁵:

Ֆ. Ֆելդին մեջբերում է նաև Տիգրանի որդի Վահագնի ծննդյան պահը ներկայացնող հատվածը, որում Երկնքի և Երկրի երկունքից ծնվում է արեգակ աչքերով Վահագնը: Նրա կարծիքով Վահագնի այս գերբնական ծնունդը եղակի չէ հայ վիպասքի մեջ: «Սասունցի Դավիթ» էպոսում ծովի միջամտությամբ նույնպես ծնվում են հսկաներ: Այդ հսկաների մայրը Ծովինարն է, որի անունը բառացի նշանակում է «Լճի լույս» («Lumière du Lac»): Ծովինարը հայոց թագավորի աղջիկն է, որը սովորական մահկանացու չէ: Ոչ միայն նրա համար, որ նրա անունը նշանակում է լույս և ջուր, այլ նա իրականում լուսապայծառ է, նրա լույսը գիշերը լուսավորում է քաղաքը:

Ֆ. Ֆելդին առանձնացնում է Հին վիպասքի այն հատվածը, որը պատմում է Տիգրանի հաջորդներից Արտաշեսի մասին: Նա համապատասխան բացատրություններով ներկայացնում է «Արտաշես և Արտավազդ» վիպասքային հատվածի գողթան երգիչների չափածո չորս հատվածները: Արտաշեսի կողմից Ալանաց գեղաչյա արքայադստեր՝ Սաթենիկին փախցնելը, Արտաշեսի և Սաթենիկի չքեղաչուք հարսանիքը, Արտավազդի բողոքը հոր դեմ՝ զանգվածային ինքնակամ մահերի պատճառով և Արտաշեսի ճակատագրական անեծքը՝ ուղղված իր որդուն: Ֆ. Ֆելդին նաև վերապատմում է Ոորենացու այն բանահյուսական հիշատակումը, ըստ որի պառավները պատմում են, թե քարայրում փակված Արտավազդի շղթաները երկու շներ շարունակ կրծում են, և թվում է, թե դրանք բացվում են, սակայն վերստին ամրանում են դարբինների կռանահարությունից: Հայագետն այս անիծված որդու ժայռում փակվելը տեսնում է նաև հայ նոր էպոսում՝ չորրորդ ճյուղի մեջ: Նա նաև մասնագետների ուշադրությունը հրավիրում է Մովսես Ոորենացու պատմություն 62-րդ (ԿԲ) գլխի վրա, ուր պատմվում է Տիրանի՝ Արտաշեսի մյուս որդու և Արտավազդի եղբոր մասին, որն ունեցել է երկու Պեգաս ձիեր, որոնք արագաչարժ և թեթևագնաց էին, և թվում էր, թե ոչ թե գետնի վրայով են գնում, այլ օդագնաց են⁶: Ֆ. Ֆելդին այս ձիերի հատկանիշների և էպոսի Քուռկիկ Ջալալու միջև տեսնում է ընդհանրություններ. Քուռկիկ Ջալալին կրակե ձի էր, որը թռչում էր ոչ միայն օդում, այլ կարող էր իր շնչով, պոչով, ոտքերով ոչնչացնել ամ -

⁵ Նույն տեղում, էջ 39: Տե՛ս Մովսես Ոորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 86:

⁶ Մովսես Ոորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 232:

բողջ մի բանակ և վերջապես օժտված էր մարդկային լեզվով: Ֆ.Ֆեյդիի կարծիքով Վահագնի գերբնական ծնունդը, անիծված որդու անմահու-թյունը, որը ապրելու է մինչև աշխարհի կործանվելը, այս դեպքերը հավաստում են երկու վիպասքերի հարազատությունը:

Հայ Հին վիպասքում կան նաև սիրո պատմություններ: Ցանկասեր Շամիրամը, ըստ հնագույն հայկական ավանդությունան, սիրահարվում է երիտասարդ ու հրապուրիչ Հայոց արքա Արա Գեղեցիկին, որը հավատարիմ էր իր կնոջը և Շամիրամի հետ պատերազմում զոհվում է: Խորենացին պատմում է Ասորեստանի թագուհու Վանա ծովակի ափին պալատ կառուցելը և նրա կախարդելու հատկանիշներ ունենալը: Այս դրվագը Ֆ.Ֆեյդիին համեմատում է «Սասունցի Դավիթ» էպոսում պատմվող Սանասարի և քառասուն հյուղ Դեղձուն-Մամի հարաբե-րությունների հետ՝ հիշեցնելով, որ Դեղձուն-Մամը նույնպես ուներ կախարդելու հատկություն, նա նույնպես օտարազգի էր, սակայն Սանասարի հետ ամուսնանալուց հետո դարձավ իսկական քրիստոնյա. «Ինչպես երևում է Սասունի վիպասքի հերոսները առավել գրկաբաց էին օտար արքայազուստրերի առաջ քան Արա Գեղեցիկը»⁷:

Ֆ.Ֆեյդիին նկատել է տալիս, որ Մովսես Խորենացու պատմած Հին վիպասքի երկու հերոսները միայն չեն առաջացնում հատուկ հիաց-մունք՝ մեկը Տորքը, չափազանց մեծ ուժի տեր, բայց ժանտատեսիլ, մյուսը Շարան, որն աչքի է ընկնում իր ակորթակի չափազանցությունը և հայկական Գարգանտուան է: «Սասունցի Դավիթն» էլ ունի երկու անկատար հերոսներ՝ հորեղբայր Հովհանը, որն ունի հուժկու ձայն և Փորքուկ Վերգոն, որը շարունակ սրտողություն մեջ է:

Ֆ.Ֆեյդիին տեսնում է հեթանոսական ժամանակների արմատները «Սասունցի Դավիթ» էպոսում, որոնք զանազան փոփոխությունների են ենթարկվել բանավոր ավանդույթի ձևով և հասել են մինչև 19-րդ դար՝ իրենց մեջ պահպանելով Հին վիպասքի որոշ ընդհանուր գծերը:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսի դարավոր ուղու մասին շատ դիպուկ է նկատել ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին. «Նույնն է տեղի ունենում ժողովրդական յուրաքանչյուր ավանդություն հետ. նրա հիմքում թե - բևս աննշան մի կորիզ է ընկած, սակայն այդ կորիզն իր վրա նորանոր շերտեր է ընդունում և հաճախ վերածվում մարգարտի, որը տասնյակ և հարյուրավոր սերունդների ստեղծագործություն արգասիքն է: Այս - պես է ստեղծվել նաև «Սասունցի Դավիթ» էպոսը»⁸:

Ֆ.Ֆեյդիի կարծիքով Մովսես Խորենացին հաղորդում է «Սասունցի

⁷ David de Sassoun, p. 41.

⁸ Հովսեփ Օրբելի, Հայկական հերոսական էպոսը, Երևան, 1956, էջ 73:

Դավիթ» էպոսն առավել ճիշտ մեկնաբանելու մի բանալի: Նա իր պատմությունն մեջ ղետեղում է Աստվածաշնչի «Գիրք թագավորացի» մի հատվածը, որում պատմվում է Սենեքերիմ թագավորի Ադրամելեք և Սարասար որդիների կողմից հոր սպանությունը և ղեպի Արարատի երկիրը փախուստը. «Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորը չվեց, գնաց ու դարձավ Նինվեի մեջ նստեց: Երբ նա իր աստծու՝ Նեսրաքի տանը երկրպագություն էր անում, նրա որդիները՝ Ադրամելեքն ու Սարասարը նրան սրով զարկեցին ու Արարատի երկիրը փախան»⁹: Մովսես Ուրենացու «Հայոց պատմություն» մեջ այս հատվածը հետևյալն է. «Եւ ի մոռացումն եկն արդեօք յաղագս Սենեքերիմայ. քանզի ութսուն, աւելի կամ պակաս, ամօք յառաջ քան զթագաւորութիւնն Նարուզողոնսորայ էր Սենեքերիմս կացեալ արքայ Ասորեստանի, որ զԵրուսաղէմ պաշարեաց առ Եգեկիայիւ Հրէից առաջնորդաւ, զոր սպանեալ որդոց նորա Ադրամելեքայ և Սանասարայ՝ եկին փախստական առ մեզ»¹⁰:

Որոշ տարբերակներում էպոսի առաջին ճյուղը կապվում է ասորական պատմական ժամանակների հետ, իսկ այլ պատումներում Սանասարը և Բաղդասարը սպանում են Բաղդատի խալիֆին: Այս վերջիններում առկա է արձագանքը Հայաստանում արաբական արշավանքների և նրանց լծի ժամանակահատվածի: Էպոսի առաջին ճյուղի նախաքրիստոնեական ծագման հայտնաբերողը եղել է Հայ էպոսագիտության մեծ երախտավորը՝ Գարեգին Սրվանձտյանցը. «Պատմածին նյութը Արծրունյաց նախարարություն և Սասնո գավառի շինությունն ու սկզբնավորությունն է: Աստվածաշունչն և մեր ազգի պատմութենն հայտնի է, որ Ասորվոց Սինեքերիմ արքան յուր Ադրամելեք և Սանասար որդիքը կուռքին զո՛հ պիտի մատուցաներ, ասոնք ալ իրենց հայրը զոհեցին և փախստյա եկան ի Հայս՝ մեր Սկայորդվո ժամանակը: Սանասարը բնակեցավ ի Սասուն, և Ադրամելեք՝ Վանա ծովու կողմերը, Կապուտկողու մոտերը: Ասոնց պատմությունը, թե Ուրենացին, թե Թովմա Արծրունին և թե այլ պատմիչներ ընդարձակ կը գրեն»¹¹:

Ֆ.Ֆեյդին առանձնացնում է պատմական այն շերտերը, որոնք և կազմել են «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ժամանակային հիմքը: Նրանում կան Հայերի պայքարը արաբական խալիֆաթի և Եգիպտոսի մելիքների դեմ, արտացոլված են հարաբերությունները խաչակիրների և բյուզանդական կայսրերի հետ: Դա երևում է Չմչկիկ Սուլթանի և նրա

⁹ Գ. Թագավորաց, ԺԹ, 36-37:

¹⁰ Մովսես Ուրենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 82:

¹¹ Գարեգին Սրվանձտյանց, Երկեր, Հ. 1, Երևան, 1978, էջ 85:

աղջկա միջոցով Դավթին սպանելու դրվագում: Ֆ.Ֆեյդին նկատում է, որ Չմչկիկ անունը էպոսում մտել է բյուզանդական հայազգի կայսր Չմչկիկի պատճառով:

Հայագետը համոզված է, թե մեծ կապ կա «Սասունցի Դավիթ» էպոսի և Մովսես Խորենացու օգտագործած հին վիպասքի միջև, որովհետև բազմաթիվ թեմաներ նրանցում բաղդատելի են:

Նա բացատրում է, որ էպոսը բաժանված է չորս մեծ երգերի միջև, և յուրաքանչյուր երգ ունի իր գլխավոր հերոսը, որոնցից յուրաքանչյուրին հաջորդում է նրա որդին: Չնայած ազգային հերոսների բազմազանությունը, նրանք կոնկրետ պատմական անձեր չեն: Ֆ.Ֆեյդին հիշեցնում է Մովսես Խորենացու բերած նախարարների ծագումնաբանությունը. «Արծրունիներն ու Գնունիները սերում են Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորից, Բագրատունիները՝ հրեաներից, Գնթունիները՝ քանանացիներից, Մուրացանները՝ Մարաց Աժղահակից, Ամատունիները հրեա Մանուից, Մամիկոնյանները՝ Մամգուն ձենացուց և այլն»:

Ֆ.Ֆեյդին համառոտ խոսում է հայ էպոսագիտություն հիմնադրի՝ հայր Սրվանձտյանցի մասին, որը երջանկություն է ունեցել առաջինը գրառելու հայ ազգային էպոսը գյուղական մի ասացողից: Համաչխարհային երկրորդ պատերազմից առաջ Երևանում հրատարակվել է էպոսի համահավաք բնագիրը Մանուկ Աբեղյանի, Գևորգ Աբովի և Արամ Ղանալանյանի ջանքերով կազմված և ղեկավարված ակադեմիկոս Հովսեփ Սրբելու կողմից: Բոլոր չորս երգերի մեջ առավել նշանակալին երրորդն է, որի անունով էլ կոչվել է էպոսի համահավաք բնագիրը՝ «Սասունցի Դավիթ»:

Հայագետը նշում է հայկական երկրորդ էպոսի այլ անվանումներ ևս՝ «Սասնա տուն», «Սասնա ծոեր»: Նա բացատրում է, որ «ծուռ» հայերենում նշանակում է «մի քիչ խենթ», նաև «հանդուգն խիզախ»:

էպոսի չորս ճյուղերը տարբերվում են միմյանցից, սակայն երկրորդ և երրորդ ճյուղերում կան որոշ ընդհանրություններ: Առաջին ճյուղում Ծովինարն ամուսնանում է Բաղդադի խալիֆի հետ՝ չնայած կրոնական հակադրությունը: Ծովինարը հղիանում է լճից բխած աղբյուրի մի բուռ լիքը և մի բուռ կիսատ ջրից: Այդ իսկ պատճառով Սանասարը ուժ է ստանում ջրից, ինչպես հունական դիցաբանություն մեջ Անթեյը՝ հողից: Երկրորդ և երրորդ ճյուղերում ներկայացվում են գլխավոր հերոսների մանկությունը, սխրանքները, սիրահարությունը, ամուսնությունը: Մի հերոսը հետևում է մյուսին՝ Դավիթը՝ Մեծ Մհերին:

Ֆեյդին համառոտ պատմում է երկրորդ և երրորդ ճյուղերի բովանդակությունը, հատկապես ծանրանում է երրորդ ճյուղի ղեպքերի վրա՝

Դավիթ և Չմշկիկ Սուլթան Հարաբերությունները ներկայացնելով իրենց ամբողջություն մեջ: Էպոսի չորրորդ ճյուղը մի դրամատիկ պատում է և մի Գողգոթա¹²: Փոքր Մհերը ծնված օրից արդեն իր վրա կրելով արտասովոր ճակատագրի կնիքը՝ անիծվում է հորից: Հուսահատ Մհերը այցելում է ծնողների գերեզմաններին, նա պարտվում է Աստու ուղարկված հրեշտակներից և վերջապես փակվում է քարայրում՝ մինչև աշխարհի վրա չարի վերացումը և արդար կյանքի հաղթանակը:

Ֆեյդին տիպարանական չափանիշներով բնութագրում է Սասնա ծռերին: Նրանք հաճախ բնութագրվում են որպես «ծռեր»: Իրենց ծննդյան օրից սկսած՝ այս դյուցազունները մեծանում են գերբնական ձևով. նրանք մի օրում մեծանում են այնքան, որքան մյուս երեխաները մեկ տարում: Իր առաջին տարիներին Դավիթը խաղում է իրեն հասակակից երեխաների հետ, նա պարզամիտ է, բայց չափազանց ուժեղ, և նրա խաղը ընկերների համար դառնում է ողբերգություն: Դավիթը իր թևին կրում է «Ուաչ Պատերազմին», որը մի կախարդական-հոգևոր թալիսման է:

Բոլոր դյուցազունները խիզախ են, նրանք մարտնչում և հաղթում են առյուծների, վիշապների, դևերի կամ անհամար բանակների: Նրանք առ ոչինչ ունեն մահը: Դավիթը միայն մեկ անգամ է վախի զգացում ունենում ճակատամարտից առաջ: Նրանք ունեն առասպելական նկարագիր: Հարձակումից առաջ Դավիթը զգուշացնում է թշնամու զորքին ճակատամարտի մասին: Նա չի կարող որսալ արգելված գաղաններին, Մսրա Մելիքի նենգությունների դիմաց մեծահոգաբար զարկեր է զիջում Մելիքի մորն ու քրոջը: Երբ Դավիթն անխնա ջարդում էր Մելիքի զորքը, արար մի ծերունի նրան բացատրում է զինվորների անմեղ լինելը, և նա զենքն ուղղում է Մելիքի դեմ, իսկ զորքին ազատ է արձակում՝ հայրենիք վերադառնալու:

Սասնա դյուցազունների իդեալը ազատությունն է, որը պետք է իրենց, իրենց ժողովրդին, ողջ մարդկությունը: Դավիթը այլ ժողովուրդների մոտ էլ կատարում է ճնշվածներին պաշտպանելու սրբազան գործը: Սակայն Դավիթը երբեք չի գայթակղվում նստելու որևէ երկրի գահին, թեև այդ առաջարկը նրան արվում է: Դավիթն ունի ժողովրդական վարքագիծ: Նա և մյուս Սասնա ծռերը կատարում են շատ համեստ աշխատանքներ, մտերմանում են հասարակ մարդկանց հետ, օգնում են հոգնած գյուղացիներին, նույնիսկ եթե նրանք ճանապարհին հանդիպած օտարականներ են: Նրանց համեստությունը այն աստիճանի է, որ ինչպես նկատել է Հովսեփ Օրբելին, Սասնա դյուցազունները

¹² David de Sassoun, p. 46.

րը չունեն ոչ մի տիտղոս, ոչ մի պատվանուն, եթե նրանք հրապուրվում են որևէ կնոջով, ապա ամուսնանում են նրա հետ: Մեծ ՄՇերի ղեպաքը կապվում է նրա՝ Մելիքին տված խոստման հետ: «Այս հերոսները գերմարդիկ են ոչ միայն Ֆիզիկական ուժի տեսակետից, այլև իրենց բարոյական հատկանիշներով»¹³: Վատն այն է, որ նրանք ամեն ինչ վերցնում են իրենց վրա՝ մյուսներին ոչինչ չթողնելով:

Ֆեյդին նկատում է, որ եթե այս դյուցազուններն ունեն շատ ընդհանուր գծեր, ապա կանայք շատ տարբեր են: Սակայն նրանց կերպարներում հայ ժողովուրդը դրել է իղբալ կնոջ կատարելատիպը: Դեղձուներ ամուսնու մահից հետո խոր սուգ է մտնում՝ մինչև իր թոռ Դավթի՝ ժողովրդին պաշտպան կանգնելը, Արմազանը երկրի պետական շահի համար ինքնակամ հրաժարվում է երկրային կյանքից, Սանդուխթը չի ուզում ապրել Դավթի մահից հետո, Փոքր ՄՇերի կինը մեռնում է իր երկրում, նամակով խնդրում է ամուսնուն իրեն թաղել Հայոց հողում:

Առաջաբանի վերջում Ֆ.Ֆեյդին խոսում է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի պոետիկայի մասին: էպոսի պատումը ներկայանում է որպես հանգավորված պատում, որում կան երգվող հատվածներ: էպոսը բարձրարվեստ է, նրանում բնորոշումները նրբանկատ են, կան հուզիչ հատվածներ, օրինակ, Դավթի հրաժեշտը: Կան երգիծական անձեր, ինչպես Փորքչուկ Վերզոն, Քեռի Թորոսը՝ իր փոփոխական բնավորությունը, կան սպանիչ ծաղրի հատվածներ, ինչպես արար կանանց դիմումը Կոզբաղնին: էպոսը հիացմունք է պատճառում իր պարզությունը ու բարությունը:

Ֆեյդին հավատացնում է, որ ինքը բառ առ բառ ճշգրտությունը փոխել է էպոսը ֆրանսերենի՝ պարտավորված լինելով չսխալվել և չկորցնել այն գեղեցկությունը, որը դեպի իրեն կձգի ամեն մի ընթերցողի: Նա խորին հարգանքով է խոսում համահավաք բնագրի հեղինակների մասին, որոնք առաջնակարգ գործ են կատարել, էպոսը քննել են մանրակրկիտ ձևով:

Համահավաք բնագրում մեկտեղված են էպոսի բոլոր տարբերակների լավագույն հատվածներն ու կարևորագույն փաստերը: Որոշ հատվածներ գիտակցաբար փոփոխված են՝ պատումն առավել զրապիչ դարձնելու միտումով: Համահավաք բնագրի հեղինակները մեծապես օգտվել են Երվանդ Լալայանի «Ազգագրական հանդեսի» (1897-1914) պատումներից:

Ֆեյդին խոստովանում է, որ ինքը բարեխղճորեն նշել է այն բոլոր

¹³ David de Sassoun, p. 48.

բառերի և արտահայտությունների իմաստները, որոնք կարող էին անհասկանալի լինել ֆրանսիացի ընթերցողի համար: Հայերեն համահասկալիք բնագիրը գրված է բարբառով, սակայն հայագետը թարգմանությունը կատարել է գրական ֆրանսերենով՝ առավել հասկանալի դարձնելով այն ֆրանսախոս ընթերցողի համար: Վերջում նա համոզմունք է հայտնում, թե իր թարգմանությունն արևմտյան ընթերցողին հնարավորություն կտա վայելելու ողջ համն ու հոտը այս հիասքանչ ժողովրդական վիպասքի:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի կատարածը անթերի է թե՛ թարգմանական, թե՛ բանասիրական-մեկնաբանական առումով: Յուրաքանչյուր էջի տակ զետեղված մանրակրկիտ ծանոթագրություններն անսահման հեշտացնում են էպոսի ընկալումը: Այդ ծանոթագրությունները կարող են դառնալ առանձին ուսումնասիրության նյութ:

Ֆեյդին շատ հաճախ ծանոթագրություններում կատարում է համահասկալիք բնագրի և «Սասնա ծռեր» էպոսի տարբեր պատումների բնագրերի բաղդատումը: Նա հմտորեն է բացատրում բազմաթիվ հայերեն դարձվածքների իմաստը և դնում դրանց ֆրանսերեն կամ այլ լեզուներով հայտնի համարժեքները: Բերենք երկու օրինակ (էջ 170)՝ «Une jeune fille, une vraie houri de feu»: Ֆեյդին բացատրում է, որ գեղեցկության համար հայերենում հուրի-հրեղեն ասվածը նշանակում է գերբնական գեղեցկության տեր կին-էակ (էջ 177): «Il se firent des coupures aux doigts et mêlèrent leurs sangs» («Նրանք կտրում են մատները և խառնում են իրենց արյունը»): Ֆեյդին բացատրում է: Տես այս ծեսի նկարագիրը Տակիտոսի Տարեգրություններում, XII, 47, Հռոդամիսի և Հայոց արքա Միհրիդատի միջև և այլն, և այլն:

Ռոմեն Ռոլանը նիդերլանդական էպոսի՝ Շառլ դը Կոստերի «Լե - գենդ Տիլ Ուլենշպիգելի» երկի համար գրված առաջաբանում նկատում է, թե ֆլամանդացիների ազգային երգում շեշտվում է լույսի մեջ ապրելու գաղափարը, որ այդ էպոսը մարդու և ժողովուրդների ազատության էպիկական ձայնն է: Նույնը կարող ենք ասել «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ֆրանսերեն բնագիրն ընթերցելուց հետո¹⁴:

¹⁴ Charles de Coster, *La légende et les aventures heroiques, joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au pays Flandres et ailleurs*, Moscou, 1979, p. 22.

Բ. ՖՐԵԴԵՐԻԿ ՖԵՏԴԻԻ՝ «ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹ» ԷՊՈՍԻՆ ԿՑՎԱԾ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ֆեյդին իր ծանոթագրությունները զետեղում է յուրաքանչյուր էջի տակ՝ այս տեսողական ձևով նա առավել հեշտացնում է ընկալումը, ծանոթագրում է հաճախ ամեն մի մանրուք, որը կարող է փոքր-ինչ դժվարություն հարուցել ֆրանսերենով ընթերցողի համար: Այս ծանոթագրությունները պերճախոս վկայում են, որ հայագետը ծանոթ է «Սասնա ծոեր» էպոսի բազմաթիվ տարբերակների, նաև կարդացել է հայ էպոսագետների գրական այդ հիասքանչ հուշարձանին նվիրված ուսումնասիրությունները՝ սկսած Գարեգին Սրվանձտյանից¹: Ֆեյդին հաճախ է վկայակոչում «Սասնա Ծոեր» ժողովածուի հատկապես առաջին տարբերակը²:

Առանց Ֆեյդիի ծանոթագրությունների մեծագույն մասի ներկայացման անհնար է պատկերացնել հայագետի կատարած աշխատանքի վիթխարիությունը:

Ծանոթագրություններն սկսվում են հետևյալ հատվածով՝

- 1) **Դառնամ, զօղորմին տի տամ**
Նանում Ծովինարին.
- Դառնամ, զօղորմին տի տամ**
Սանասարին, Բաղդասարին.
- Դառնամ, զօղորմին տի տամ**
Քեռի Թորոսին
- Դառնամ, զօղորմին տի տամ**
Ականջ արողների ճնողներին:

Ֆեյդին այս հատվածի համար ասում է, որ այն երգվում է, ինչպես որ երգվում են էպոսի շեղազիր տպված հատվածները, փաստը վերցրել է հայկական բնագրի հրատարակիչներից: Այս ծիսական կրկնակը համարում է ունիվերսալ (պատարագ կամ պաշտոն ննջելոց): Ասացողները,

¹ «Գրոց ու բրոց» և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ (տե՛ս Գարեգին Սրվանձտյանց, Երկեր, 1, Երևան, 1978, էջ 27-116):

² Տե՛ս Սասնա Ծոեր, Հ. Ա. խմբագրեց պրոֆեսոր, դոկտոր Մ.Արեղյան, Երևան, 1936: 2004-ին Յունեսկո-ի և ՀՀ ԳԱԱ Մ.Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ջանքերով լույս է տեսել «Սասնա Ծոեր» էպոսի բնօրինակի ժողովածուն, որը թարգմանել, ծանոթագրել և գիտական բառարանով ներկայացրել է ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը (տե՛ս Армянский народный эпос Сасунские удалцы, Избранные варианты, Перевод текстов, составление и словарь-комментарии академика НАН РА Карапетя Мелик-Оганджаняна, Ереван, 2004).

որոնց հարցրել են բանահավաքները, այս կրկնակ ուղղված մասին չեն կարողացել տալ բացատրություն, բացի այն բանից, որ մեծ մեղք կլիներ պատմելիս այդ հատվածը զանց առնել: Տարբեր պատումներում հերոսների անունները տարբեր են: Ծովինար բառը կազմված է մի հայերեն ու մի իրանական բառից և նշանակում է «Լճի լույս» («Lumière du Lac»):

**2) Ըսկիզբն էր կրոնապաշտ Ոսկիֆան
Մեկ էլ Հայոց Գագիկ Թագավոր...**

Ըստ Ֆեյդիի՝ բազմաթիվ նախընտրելի տարբերակներում միայն կոնապաշտ խալիֆ չէ, այլ կոնապաշտ թագավոր: Սա Ասորեստանի թագավոր Սենեքերիմի անունն է, որն ըստ աստվածաչնչյան պատումի (Դ, Թագ., ԺԹ, 37) սպանվել է իր երկու որդիների՝ Աղրամելեքի և Սարասարի ձեռքով, որոնց ուզում էր զոհել կուռքերին՝ ղեպի Երուսաղեմ կատարած անհաջող արշավանքից հետո³:

Ֆեյդին նկատում է, որ բոլոր տարբերակներում էլ պահպանվում են բիրթական անունները, և չպետք է մոռանալ, որ էպոսն ստեղծվելու ժամանակ Արծրունիները թագավորություն ունեին նույն տարածքում, ուր փախել էին Աղրամելեքն ու Սարասարը և մելիք տերմինը, որ կցվում է այդ հերոսներից մեկի անվանը, արաբական է («est un titre arabe»), այսինքն՝ մահմեդական, և այն չէր կարող հայկական համարվել:

Գագիկ անունը, որ նախընտրել են համահավաք բնագրի հեղինակները ուրիշ այլ անուններից, ունի իր հիմքը. X-XI դդ. այդ անունը կրել են Հայաստանի երեք հակաթոռ թագավորությունների արքաները և հատկապես Վասպուրականի մի թագավոր Արծրունյաց տոհմից՝ Նաչիկ-Գագիկ (914-943 թթ.), որը ժամանակակիցն էր Բաղդատի խալիֆի: Այս Գագիկը Արծրունի էր և ըստ առասպելի՝ աստվածաչնչային Սարասարի շառավիղը, ուրեմն X դարը կապվում է այս էպոսի հետ:

**3) Աղջիկ էնպես խորոտ, էնպես խորոտ,
Որ տասնուչորս ավուր զլուսնին կը նմաներ,
Որ յոթ սարի էտեան կ'էլնի:**

³ Ու այն գիշերը Տիրոջ հրեշտակը ելավ ու Ասորեստանի բանակի մեջ Հարյուր ութ - սունհինգ հազար մարդ սպանեց: Երբ առավոտյան վաղ ելան, նրանք բոլորը մեռած մարմիններ էին: Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորը չվեց-գնաց ու վերադարձավ Նինվե: Երբ նա իր աստծու՝ Նեսրաքի տաճարի մեջ երկրպագություն էր անում, նրա որդիները՝ Աղրամելեքն ու Սարասարը, նրան սրով սպանեցին ու Արարատի երկիրը փախան (տե՛ս Դ, Թագավորաց, ԺԹ, 35-37):

Այս հատվածում Ծովինարը համեմատվում է տասնչորս օրական լուսնի հետ: Ֆեյդին գրում է. «Լիալուսինն իր ողջ ճոխությունը Արևելքի շատ ժողովուրդների մոտ խորհրդանշում է կնոջ գեղեցկությունը, և այն դուրս է գալիս յոթ սարերի գագաթներից: Նա բերում է մեկ այլ պատումի հետևյալ հատվածը. «*Quand une mouche se promenait sur son front, elle tombait et se cassait sept côtes*» (Recueil, I, p. 308): («Երբ ճանճը ման է գալիս նրա դեմքին, ընկնում է և յոթ կտոր լինում»):

4) Ահա, Նա'լիֆա, գէր հրեղէն աղջիկ տեսանք...

Ծանոթագրված է հրեղեն բառի համար, թե աղջիկը եղել է գերբնական գեղեցկություն տեր:

5) Քո քաղաք տակ ու վերև կ'անեմ...

Ծանոթագրված է՝ կործանել քաղաքը, քարը քարի վրա չթողնել, ավազ մաղել:

6) Էնտեղ կը գտնվի Կաթնով Աղբյուր...

Ծանոթագրված է՝ վանա լիճը շատ աղի է, նրանից բխում են փոքրիկ, քաղցրահամ աղբյուրներ, որոնք ցայտում են խորքից՝ դառնալով փոքրիկ ջրվեժ: Ֆ.Ֆեյդին մեջբերում է անգլերեն հետևյալ վկայությունը. «*The water is too salt to drink... A large spring of fresh water rises in the lake near the middle of the shore*» (տե՛ս «*Le Murray's Handbook for travellers in Asia Minor, London, 1895*):

7) Մի բուռ լիք ջուր խմեց,
Մեկ էլ՝ մի բուռ կխսատ:
Աղբուրըն ցամաքավ:

Ծանոթագրությունը՝ Բավական պատումներում Ծովինարն ինքն իրեն հարց է տալիս, թե ի՞նչ մեծ մեղք կարող է գործած լինել, որ հրաշք-աղբյուրն այդքան արագ ցամաքեց:

8) Էնոր համար մեկ ջուկ սարայ շինեց,
Հաց, ջուր դրկեց էնտեղ...

Ծանոթագրությունը՝ «Հացն ու ջուրը» միայն բանտարկյալների ռեժիմը չէ, լայն առումով այն նշանակում է սնունդ:

9) Ասաց.՝ Սարայից դուրս չգաք:

⁴ Ծանոթագրություն բառն այսուհետև մեր կողմից կնշվի ծան. ձևով:

Ծան.՝ Մելքիսեդեկ քահանան և դաստիարակչուհին ամենուր ուղեկցում են Ծովինարին:

10) **Յոթ դուռ շինեց, սուգ արեց:**

Ծան.՝ Կախարդական յոթ ու քառասուն թվերը կան ողջ էպոսի մեջ:

11) **Նալիֆան էլ ակհավ, ասաց.- «Իմ զարմից չէ»:**

Ծան.՝ Տարբեր պատումներում Ծովինարը միշտ գտնում է Հաջող քողարկման միջոց, հատկապես ժամանակավորապես հետաձգելու իր ամուսնություն կայացումը, բայց թույլատրում է, որ խալիֆն իր հետ խոսի վարագույրի հետևից: Ավելի ուշ, երբ բացահայտում է իր վիճակը, պնդում է, թե խալիֆն այնքան հզոր է, որ զրույցի ժամանակ նրա շունչը բերանից ստանալով, ինքը հղիացել է (*Recueil, I, 128, 309*): Ուրիշ տեղերում խալիֆի կասկածն ընկնում է Մելքիսեդեկ քահանայի վրա:

12) **Մեկը թամամ, մեկըն կիսատ:**

Ծան.՝ Բազում պատումներ բացատրում են, որ առաջինն առաջացել է լիքը բուռ ջրից, երկրորդը՝ կես բուռ:

13) **Մելքիսեթ քահանան էկավ
Թոնդրան վերա կնքեց,
Ջոջ տղի անուն հեղր Սանասար,
Պստիկին՝ հեղր Բաղդասար:**

Ծան.՝ Թոնիր են կոչում տեական այրվող փուռը, երբեմն սովորական փուռը: Այս հատվածը պարունակում է կրակի սրբազան բնույթի պաշտամունքը⁵, թոնրի վրա են նշանավորվում դարավերջի ավարտը և հոգևոր կյանքի բազմաթիվ ծեսեր՝ ինչպես մկրտվելը (տե՛ս *Լալայան, Varanda, 1897, II, p. 148*):

14) **Մերն ասաց քահանային. – Տե՛րտեր,
Իմ տղաներին դաս տուր՝ կարդան:
Դաս էտու տղաներին,
Էնոնք զրել-կարդալ սովորեցին:**

Ծան.՝ Այստեղ անհրաժեշտ է վերհիշել մի հատված, որը կա երկու պատումների մեջ (*Recueil, var. I, pp. 478 et 531*) և որի մասին ակնարկ կա հետագա շարադրանքի մեջ: Ֆեյդին իր չափածո թարգմանություն մեջ

⁵ Զրադաշտական կրոնի սրբազան մատյանում՝ «Ավեստայում», կինն անպայման պետք է ծննդաբերի թոնրի մոտ՝ մոխրի վրա – Ա.Գ.:

պատմում է հետևյալը. «Երեխաները մեծանում են, նրանք արդեն իրենց ատամներն են հանում: Մայրը նրանց առաջ դնում է դանակներ, մատանիներ, սանրեր և ուրիշ այլ մանր իրեր: Նրանց գլխին հատիկ է լցնում և ասում. «Ձոկեցե՛ք այս իրերից մեկը և վերցրե՛ք, այն ձերը կլինի»: Եղբայրներից ամեն մեկն ընտրում է մի մատանի և դնում մատին: Երբ մեկ-երկու ժամ անցնում է, մայրն ասում է. «Բերե՛ք մատանիները և ձեր մեջ փոխանակեցե՛ք»: Սանասարն ասում է. «Այդ ինչի՞ համար է, մա՛յր»: Մայրը պատասխանում է. «Երբ նա կլինի դժվարին վիճակում, նրա մատանին կսեանա քո ձեռքին, իսկ եթե դու լինես վատ վիճակում, քո մատանին կսեանա նրա ձեռքին, այս ձևով եթե ձեզնից մեկն ընկնի վտանգի մեջ, մյուսն այդ կիմանա, և դուք փոխադարձաբար օգնության կհասնեք մեկը մյուսին»: Եղբայրները փոխանակում են մատանիները:

- 15) **Նալիֆան ինքն էլավ, տեսավ,
Տեսավ, որ զորք զիրար կը ջարդէ,
էկավ, իր մոտ կը հասնի.
Մնաց ինք Նալիֆան մենակ:**

Ծան.՝ Մի շարք պատումներում Երուսաղեմն ազատագրելու համար հրեշտակների բանակն է կործանում Սենեքերիմի գնդերը՝ ինչպես աստվածաշնչային պատումում (Բ, Մնացորդաց, ԼԲ, 20-21)⁶:

- 16) **Որ Նալիֆան հեծավ, փախավ,
էլ նեղութի մեջ կանչեց իր կռքերուն...**

Ծան.՝ Կուռքերի հիշատակումը ցույց է տալիս, որ խոսքն իսկական կոապաչտության մասին է, քանի որ հայերը, որոնք ապրում էին մահ-մեղականների մեջ, լավ գիտեին, որ նրանք կոապաչտ չեն: Փոխարինումը մի շարք պատումներում խալիֆին Սենեքերիմով, նրանից է, որ արաբական խալիֆաթի կործանումն այնքան վաղուց էր, որ կարող էին մոռանալ խալիֆի մահմեղական լինելը:

- 17) **էս գիշեր սուրբ Կարապետ էրազ էկավ ինձի...**

Ծան.՝ Սուրբ Հովհան Մկրտիչը՝ Հիսուսի Կարապետը, հայերի ամենից ավելի պաշտված սուրբն է (բացի ազգային սուրբ Գրիգոր Լու-

⁶ Եզեկիա թագավորը և Ամոսի որդին՝ Եսայի մարգարեն, այս բանի համար ղեպի երկինք ազադակելով աղոթք արեցին: Տերը հրեշտակ ուղարկեց ու Ասորեստանի թագավորի բանակի մեջ ամեն բան կտրիճ ու իշխան ու զորագլուխ զարկեց: Սենեքերիմը ամոթով իր երկիրը դարձավ ու իր աստծու տունը մտավ և իր երանքից ելած որդիները նրան սրով սպանեցին (Բ, Մնացորդաց, 32, 20-21):

սավորչից), Հատկապես Տարոն նահանգի և նրան Հարևան գավառների բնակիչների մոտ: Մուշի մոտ կա մի վանք, որը կոչվում է Իննակնյա (Ինն ակունք), որը նրան է նվիրված, և ուր Հանգչում են նրա մասունքները: Այս վանքը կառուցվել է Հին Հեթանոսական տաճարի տեղում և դարձել Արևմտյան Հայաստանի գլխավոր ուխտատեղին:

18) Պագին իրենց մոր ծիծ, ասին...

Ծան.՝ Կրծքին ուղղված երախտագիտությունն նշան, որը նրանց կերակրել է:

19) Հեռի լսողաց, չար թշնամին...

Ծան.՝ Հեռու նրանից, ով ինձ լսում է: Սա բանաձև է, որ պաշտպանում է լսողներին չար վտանգից: Մարդասիրությունն օրենքը պահանջում է, որ երբ խոսում ես չարի մասին, օգտագործվեն նման կանխարգելիչ միջոցներ:

20) Քո տուն չավրի, քեզի չկա՞ Էրինջ...

Ծան.՝ Թող քո տունը չքանդվի:

21) Հացն ու գինին, տեր կենդանին...

Ծան.՝ Հացն ու գինին, Տեր կենդանին խորհրդանիշեր են⁷: Սրանք ներկայացնում են Հաղորդությունը, որն ունեն այս գերդաստանի իրար Հաջորդող բոլոր Հերոսները՝ պատերազմի դաշտում որպես ճիշտ արձակելու համար: Սրբազան բանաձև՝ որպես քավություն:

22) Էս ջուրը խմող ազրայի՛լ մարդ կը դառնա:

Ծան.՝ Բնագիրը տալիս է Azraël՝ Հրեշտակ, որն առնում է մեռածների հոգին: Համատեքստը չի թույլատրում ընդունել այդ մեկնությունը: Ճշմարտապես պետք է տեսնել ժողովրդական ասացողների չփոթր Azrael և Atazael անունների միջև. այս վերջին անունը՝ կտրիճ իմաստով, քիչ գործածական բառ է Մալխասյանի բառարանում:

23) Երկու աղբեր Հեծան ու գնացին, Հասան Մուշ:

Ծան.՝ Քաղաք Արևմտյան Հայաստանում՝ Տարոն գավառում, Սասունի Հյուսիսում: Այստեղ՝ Մուշից մոտ 40 կիլոմետր հեռու, գտնվում

⁷ Սա եկեղեցու խորհուրդն է՝ Հաստատված Քրիստոսից, որով ստուգապես գոյություն են ստանում մարմինն ու արյունը, Քրիստոսի հոգին և Աստվածությունը՝ Հացի ու գինու տեսքով: Որ ներվեն Հավատացյալների մեղքերը՝ ստանալու չորհներ և պարգևներ Հավիտենական կյանքին արժանի լինելու համար: Սուրբ Հաղորդության նյութն է ցորենի հացը և խաղողի գինին:

է Իննականյան վանքը, ուր պահպանվում են Հովհաննես Մկրտչի մատուցածները⁸:

24) Գնացին Մուշեղ Թագավորի առաջ:

Ման.՝ Կա Մուշեղ անունով մի Թագավոր, որն իշխել է Կարսի փոքրիկ Թագավորությունը X դարում: Սակայն ասացողների համար այն այլ նշանակություն չունի, բացի բաղաձայնությունից՝ Մուշ-Մուշեղ:

25) Զահեղներ էլան, զնացին, ձի խաղցուցին:

Ման.՝ Գյուղական միջավայրի հիմնական սովորություններից, որ ուղեկցում է բոլոր հարսանիքներին:

**26) Զիավորներ կայնան մեկ կողմ.
էկան, իրարուց կրակ տարան,
Երբ մեծ աղբեր կ'երթար ետև,
Ջրինդ կը Թալեր, վնաս չէր տա...**

Ման.՝ Սա մի խաղ է, որ անց է կացվում ձիերի վրա: Կանգնում են միմյանցից տարածություն վրա և չպրտում են նետի ձև ունեցող մահակ: Նրանք հերթով մեկը մյուսից վերցնում են կրակը, իբրև թե ձողով պետք է հարվածեն թշնամու ձեռքին, որն իբր իր հետապնդողից փախչում է:

Սասունի հերոսները մեծ մասամբ չեն գիտակցում իրենց ուժի չափը, ահա թե ինչու նրանք խաղի ժամանակ հաշմում են իրենց ընկերներին, չարչարում ձիերին՝ գործելով մեծ անշնորհություններ: Առաջին սերնդի հերոսներից, որն աչքի է ընկնում իր հսկա ուժով, բնականաբար Սանասարն է՝ «մեծ եղբայրը»: Բաղդասարն, իհարկե, անհամեմատ ավելի ուժեղ լինելով մարդկային արարածներից, համեմատ եղբորը թույլ է, ուրեմն ավելի կոպիտ է, ինչպես նկատվում է ժողովրդական պարզամտություններ:

27) Համա քենս պահենք, Աստրծուց ի՞նչ պահենք...

⁸ Մուր Կարապետ, Ս.Գրակա կամ Իննականյան վանք – հռչակավոր և պատմական, հնադարյան վանք, գտնվում է Տուրուբերանի Տարոն գավառում, Մուշից 7 ժամ հեռու: Հեթանոս ժամանակ վանքի տեղը նվիրված էր Գեմետրե և Գիսանն շաստվածներին, որոնց մեհյանները կործանվելով՝ Ս.Լուսավորիչը կառուցեց եկեղեցի և վանք՝ մեջն ամփոփելով Ս.Կարապետի և Աթանազիոսե եպիսկոպոսի նշխարները՝ առաջին վանահայր զնելով Գլակ Աստրուն և այդ պատճառով էլ կոչվում է Գրակա վանք: Վանքն Իննականյան է կոչվել նաև իրար մոտիկ բխող ինը քաղցրահամ աղբյուրների պատճառով:

Գրիգոր Լուսավորիչը կանանց արգելել է Ս.Կարապետի եկեղեցին մտնել, իբրև Հերովդիատա, որ Հովհան Կարապետի գլխատման պատճառ եղավ, չլինի թե կնոջ ներկայությունից սրբի հոգին գրգռի նրանց դեմ և մահ պատճառի (տե՛ս **Հ. Ս. Էփրիկյան**, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Հ. Բ, Թ-3, Վենետիկ, 1907, էջ 284:

Ծան.՝ Այս բանաձևը նշանակում է. «Որքանո՞վ է լավ, որ դու այն չարունակես թաքցնել»:

28) Վիր տուն որ հաց կ'ուտեին
էնոր տաշտ ու մաղ կը կախեին:

Ծան.՝ Դարձվածք, որ նշանակում է սպառել տան ողջ սննդապաշարը:

29) – Ձեր հոգուն մեռնիմ, տղաներ...

Ծան.՝ Մեկն այն բազմաթիվ բանաձևերից, որ օգտագործվում է ուրիշի կյանքը պահպանելու համար:

30) Աստված ձեր տուն չինի...

Ծան.՝ Սա մաղթանքի բանաձև է: Թող Աստված պահպանի ձեր տունը: Ասվում է չար ուժերից պաշտպանելու համար: Այս միտքը մոտ է այն երևույթին, երբ ֆրանսիացիները խփում են փայտին, կամ իտալացիները՝ երկաթին: Սա հայերի մոտ նաև աստվածային պաշտպանություն խնդրանք է, կամ ինչպես մահմեդականներն են ասում «Մաշ ալլահ» («Mach Allah»)՝ դրանով դնելով իրենց Աստծու պաշտպանության տակ:

31) Վա՛, էս ի՞նչ սասուն քարեր են...

Ծան.՝ Սասունը կապում են ցասումի հետ, հատուկ աստվածային ցասում: Այդտեղից էլ սասունցի, Սասնա ծոեր: ...Մի ժամանակ տարածքը կոչվել է Սանասուն: Հայերենում երկու տարբեր բառեր կապվում են ա հոդակապով՝ *San-a-soun*. Միջնադարի հայ պատմիչները Սասուն բառը ծագեցնում են Սանասարից: Այն, ինչ հաստատում է Մովսես Խորենացու պատմած ավանդությունը⁹:

⁹ «Սրանցից մեկին, այն է Սանասարին, մեր քաջ նախնի Սկայորդին բնակեցնում է նույն Ատրեստանի սահմանների մոտ, մեր աշխարհի արևմտյան հարավում: Նրա սերունդն աճելով ու բազմանալով լցրեց Սիմ կոչված լեռը» (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհարար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները Ստ.Մալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 72):

«Իսկ Շարաշանին, որ Սանասարի տնից էր (ծագում), մեծ բղելչս և կուսակալ է նշանակում արևմտյան-հարավում, Ատրեստանի սահմաններին մոտ, Տիգրիս գետի մոտ, նրան գավառներ պարզեկելով Արձնը և նրա շրջակայքը, Տավրոս լեռը, որ է Սիմը և ամբողջ Կղեսուրը» (Նույն տեղում, էջ 133):

«Մի անգամ մականով խաղալիս Շավասպ Արծրունուն հաջողվեց գնդակը երկու անգամ խել Շապուհից: Սա մականով նրան խփելով ասաց. «Ինքդ քեզ ճանաչի՞ր»: Իսկ նա պատասխանեց. «Այո՛, ճանաչում եմ, որ ես էլ արքայորդի եմ, Սանասարի սերունդ և իրավունք ունեմ քո եղբայրների հետ թագավորի բարձր համրուրելու, ինչպես և անուն եմ կրում»: Այսպես ասելով՝ մեծ քամահրանքով ձիարչավի ասպարեղից դուրս սրացավ» (Նույն տեղում, էջ 411):

32) Հրեղեն էին, գիտեին, որ ծովու ձի կա:

Ծան.՝ Այսինքն՝ գերբնական ծնունդ, որովհետև իրականում նրանք ծնվել էին ոչ թե կրակից, այլ ջրից: Ըստ այլ տարբերակների, երբ Սանասարն ու Բաղդասարը խալիֆի մոտ էին, և վերջինս ուզում էր նրանց գոհել կուռքերին, խնդրում են խալիֆին թույլ տալ գնալ աշխարհը տեսնել, որը նրանք բոլորովին չգիտեին: Ահա այդ չըջագայության ժամանակ հասնում են մի լճափի: Սանասարն, իմանալով ջրի մեջ գտնվող ձիերի մասին, մտնում է ջրի մեջ:

33) Մայր Աստվածածին էկավ հրազ, ասաց.

«Հե՛յ, Սանասա՛ր, էլի վե՛ր:

Ուսչ Պատերազմին կո հատեղ է.

էլի՛, յոթ ծունր, աղոթք առջև արա.

Արժան ընխս, քեզ կը հասնի,

Դնես վեր քո աջ թևին, որ դարը չառնի»...

Ծան.՝ Մեկ այլ տեղում՝ Էպոսի շարունակություն մեջ, երբ Դավիթը Հորեդբորը խնդրում է տալ իրեն Հոր Ուսչ պատերազմին, Հորեդբայրը նրան պատասխանում է. «Ես չեմ կարող քեզ տալ այն: Եթե դու արժանի ես, նա ինքը կգա քո թևի վրա, եթե արժանի չես, այն երբեք չի գա»:

34) Ասաց.- Ծովային եմ, ինձ կտամ քո փորի տակ:

Ծան.՝ Ես ոչ թե սովորական Հողեղեն մարդ եմ:

35) - Բո աչք ի լուս, տղեք էկան:

Ծան.՝ Այս բանաձևը հայերեն ասում է՝ աչքդ լույս: Այսինքն՝ Հայտնում է լավ լուր (այստեղ որդու վերադարձը): Այս արտահայտությունն ասվում է որևէ մեկին երջանիկ դեպքի համար շնորհավորելու առիթով: Աչքալուսանքի համար այցելում են բարեկամներին, ովքեր նշանել կամ ամուսնացրել են երեխաներին կամ որևէ թանկագին մարդու վերադարձի առիթով:

36) Թևեր կանթե, կէրթա ու կը դա:

Ծան.՝ Ֆեյդին այս արտահայտությունից դիմաց դնում է ֆրանսերեն ժողովրդական համարժեքը. «*Allant et venant; faisant le pot à deux anses*» («Գնում-գալիս էր երկու ունկանի կաթսայի նման»):

37) Ասին.- Հերի՛կ, քե մեռնինք, հերիկ քե մեռնինք...

Ծան.՝ Սա նույնպես սրբազան բանաձևերից է, որ փոխարինում է

ուրիշից պաշտպանվելուն: Հարցն այն է, ակներև, իմանալ, թե ինչ մտքով է այն օգտագործվում:

38) **Գլուխ Էդտեղ թըջես, Էստեղ կնտես:**

Ծան.՝ Ընտանի արտահայտություն՝ արագություն արտահայտես – լու, երբ կամենում են, որ մեկը շտապ գա:

39) **Քո տուն չավրի:**

Ծան.՝ Բանաձև՝ ոչ անեծք, որն ուզում է ասել, որ անեծքի արժանի ես, բայց այդ չեմ ասի:

40) **Ասեք, թե Ծովասար, Մարութկա ջուր...**

Ծան.՝ Ծովասարը Սասունի լեռներից մեկի անունն է՝ («Cime du Lac»-«Լճի գագաթ»): Ժողովրդական ձևը սուրբ Մարութա, որին նվիրված է շատ նշանավոր մի վանք:

41) **Ճապաղջրի Բաժն ու Քոդեն տուր մեզ...**

Ծան.՝ Մի գավառի անուն, որն ընկած է Տարոնի և Դիարբեքրի միջև:

42) **Էլած էր չուրի Սեղանսարու գոտին ի վեր՝
Ճապաղջրու Դուրան, Մուրադ գետի բերան,
Ու զէդ ամենն էլ տիրապետեց:**

Ծան.՝ Սեղանսարը Մուշի շրջանում գտնվող լեռ է:
Ճապաղջրի հովիտը՝ Մուրադ գետի ափին: Մուրադ-չայ՝ Հայերեն Արածանի, Հունարեն՝ *Arsanias* (*l'Arsanias des Grecs*, արևելյան Եփրատ):

43) **Չուրի Բաթմանա կամուրջ, չուրի Անգեղա ձոր:**

Ծան.՝ Բաթմանը Սասունի գետն է՝ Տիգրիսի փոքրիկ վտակը:

44) **Խաբար Պղնձե քաղաքից տանք
Քաջանց թագավորի աղջկանից տանք:**

Ծան.՝ Քաջքերը ոգիներ են (*Kadj-Braves-Քաջեր*): Սրանք այն քաջքերն են, որոնք բռնել էին Արտավազդ արքային՝ իր հոր անեծքի հետևանքով: Հեթանոս Հայերի մոտ քաջքերը հավանաբար չար ոգիներ էին և երբեմն խաղում էին նույն դերը, ինչ դեերը: Առօրյա Հայերենում քաջ նշանակում է խիզախ:

45) **Մեջ էրազին զինք տեսավ Սանասար...**

Ծան.՝ Ըստ այլ տարբերակների Դեղձուն Ծամն է, որ Սանասարին տեսնում է երագում:

46) Իմ սիրտ՝ քանց էսա դատարկ կուժ սար-սուրբ է...

Ծան.՝ Ըստ Ֆեյդիի մաքուր (սար-սուրբ) արևելյան շատ լեզուններում նշանակում է ազատ (կամ դատարկ), այն նշանակում է նաև դատարկ կուժ:

47) Բաղդասարի հետ ծուռ էրակ մի կար...

Ծան.՝ Ծուռ երակ՝ «մի գիժ երակ»: Այստեղ նորից հանդիպում ենք ծուռ բառին:

48) Ծնկներ տփեց, ատամ կոտրավ:

Ծան.՝ Ծնկներին խփելը մեծ վշտի նշան է:

49) Իրեք ավուր վերա որ ես էկա, է՛կա...

Ծան.՝ Եթե գամ, ես կգամ: Այսինքն՝ խնդիր մի դարձրեք:

50) Աստծու բարին քեզ, Սանասար, ասաց հալվոր...

Ծան.՝ Ընդունված բանաձև՝ ի պատասխան բարևի:

51) Որ մորուսներ էկեր, դեղին է դարձած:

Ծան.՝ Ըստ տարբեր պատումների 40 փահլևանները ոտքերից մինչև գոտկատեղը փոխվել էին քարե արձանների¹⁰:

52) Զահել տղա, վաղ չուր կեսօրին...

Ծան.՝ Զահել բառը փոխառնված է արաբերենից և նշանակում է՝ 1) շատ երիտասարդ, 2) անփորձ, 3) ուժերի ծաղկման մեջ, քաջ: Այս երեք իմաստները միասին բնութագրում են Սանասարին՝ շատ երիտասարդ, քաջ և անփորձ այն ամենի առաջ, ինչ նրա հետ պատահեց Քաջքերի երկրում:

53) Ասաց.- Աղբեր, ասե՛ք՝ ինչ բան էղեր...

Ծան.՝ Ֆեյդին բացատրում է աղբեր բառի տարբեր ընկալումները գրական և ժողովրդական խոսքում: Այն երբեմն նշանակում է սիրելիս, երբեմն երիտասարդ: Ինքը հակված է միշտ թարգմանել «mon cher», որը իրականում պիտի լիներ «mon âme», որը հավասար է հայերենի

¹⁰ Կ'երթա, կը խասնը Չինմաչինա

բաղաքի կուշտ, կը տիանը

Ոսգար-խազար ֆերըզ-փահլըվան

էնտեղ տատրած

Չուր մեջք ինը մարթ ին, մեջքով ցածր

կլած քար («Սասնա Մոսեր», Երևան, 1936, էջ 486):

Հոգի (*hोगि*) բառին ու արտահայտում է մեծ սեր և այն ներկայացնում է նույնը, ինչ պարսկերեն ««ջան»-ը (*djān*), որը սերտ բարեկամությունն արտահայտություն է:

54) **Զանգու զարկեց ձիուն...**

Ման.՝ Գերբնական ձիուն չէին խթանում մտրակով:

55) **Էլավ, դարձավ աղոթարան,
Իրեք անգամ ծունր էլի առաջի Աստծու:**

Ման.՝ Ֆելդին «աղոթարան» բառը թարգմանում է լատիներեն «*oratorium*» ձևով: Հեթանոսական ժամանակներում «աղոթարան» նշանակել է արևելք՝ տեղը, որտեղից ելնում էր արեգակը, դեպի որը շրջվում էին աղոթքի համար: Հեթանոսական այս սովորույթը անցել է բրիտանյաներին՝ «*oratoire*»-աղոթարան, «*chappelle*»-մատուռ:

56) **Մով կատղավ, վիչապ քամի քաղաք եղավ:**

Ման.՝ Ժողովրդական մտածողության մեջ դրակոնը («*dragon*») վիչապի անձնավորումն է, որը պտտվելով բարձրանում է՝ փորձելով առևանգել երիտասարդ աղջիկ-Արևին, սակայն բարեբախտաբար նրան այդ անել արգելում են բարի ոգիները:

57) **Զուր իրիկուն կովան,
Քսան փահլևանի վիզ կտրեց:**

Ման.՝ Իրականում Սանասարը սպանել է 35-ին՝ 40-ից: Բաղդասարն, ուրեմն, չի կարողացել սպանել 5-ից ավելի, այսինքն՝ 7 անգամ պակաս իր եղբորից:

58) **Ասին.- Կարիբ տղեք ենք, մամի՛կ, հյուր չե՞ս ուզի:**

Ման.՝ Ղարիբ բառը հաճախ օգտագործվում է գաղթականին ներկայացնելու համար, որը եկել է որևէ աշխատանք փնտրելու:

59) **Էս մարդեր զորեղ են, աժդահա են:**

Ման.՝ Այս բառը պարսկերենում աժդահակ է («վիչապ»), որ նշանակում է՝ 1) հսկա չափերով հրեշ, 2) վիթխարի ուժի տեր մարդ: Աժդահակ անունով հայերը կոչել են Մարաստանի թագավորին, որ վիչապների հայրն էր: Այս բառը տարբեր է վիչապ բառից, սանսկրիտում այն *visapa* է, պահլավերենում *vasap*, որը նույնպես նշանակում է դրակոն, բայց միաժամանակ *cyclon* (պտտվող քամի, որը և ջրի մեջ է լինում ու մեծ ավերածություններ է գործում - Ա.Գ.) և հատկապես

«*trombe d'eau*» («Ջրի վիշապ»): Մովսես Խորենացին խոսելով Աժդա-
հակի սերունդների մասին՝ նրանց կոչում է վիշապագուններ: Ֆեյդին
նշում է, որ Մառն ու Սմիռնովը վիշապների մասին գրքեր ունեն¹¹:

60) Ճիժ էի, իմ մեր ինձ վեր կը թալեր
Ու կ'ասեր՝ Համտողի գրո՞ղ:

Ծան.՝ Համտողը հատուկ հրեշտակ է՝ սահմանված ամեն մարդ-
էակի համար, որը պահպանում է նրան, այն նստած է մարդու գլխի
վրա և հաշվում է նրա բարի ու չար գործերը: Սա հենց նա է, որ երբ
իրեն պատկանած մարդու կյանքի համար որոշված ժամն ավարտվում
է, վերցնում է նրա հոգին ու տանում ըստ իր հաշվարկների գրքի՝ դա -
տելու համար: Նրա ամենակարևոր դերը հոգին առնելն է, և այդ պահի
համար է, որ նա կոչվում է մահվան հրեշտակ: Որտեղից էլ հայկական
անեծքն է՝ «Թող գրողը տանի», որի ֆրանսերեն համարժեքն է՝ «*Le
diable l'emporte*».

61) Զատանց աչքով արավ աղջկան,
Որ դա իր աղբոր ձեռք:

Ծան.՝ Կինը պետք է ակնածուլթյուն արտահայտի ոչ միայն իր
ամուսնու հոր և մոր նկատմամբ, այլև՝ եղբայրների:

62) Կանչեց.- Հանձ գիտի, սրիկանե՛ր,
Հուրի-փարին ինձ է վայել, դո՞ր կը տանիք:

Ծան.՝ Հուրին չքնաղ գեղեցկության տեր կինն է, որն ըստ
մահմեդական կրոնի դրախտում է: Փերին իրանական հին առասպելա-
բանություն մեջ կանացի մարմնական սիրո ոգին է: Երկուսն էլ կնոջ
գերբնական գեղեցկության խորհրդանիշեր են:

63) Դառնամ, զօղորմին տի տամ
Իսմիլ խաթունին,- տի տա՛մ օղորմի:

¹¹ Վիշապ բառին անդրադարձել են հայ բանասերներից շատերը, ինչպես, օրինակ,
Մկրտիչ էմիրը, **Ղ.Ալիշանը**, Մանուկ Աբեղյանը և ուրիշներ՝ Վահագնի առասպելի առի-
թով: Էմիրը գրում է. «По этим соображениям мы пришли к заключению, что Ар-
мянский Вахагн и Риг-Ведский Agni — одно и то же божество — Солнце. А так как
Индра нередко в Риг-Веде является под именем Agni, то из этого мы пришли к мыс-
ли, что Вахагн есть Индра, т.е. опять-таки Солнце (տե՛ս **Н. Эмзян**, Ответ на замеча-
ния г. Патканова, Москва, 1874, стр. 12): «Վիշապ» բառը, որ ժողովրդի մեջ նաև
«ուշապ» է արտասանվում, հավանորեն իրանացիներից է անցել հայերին և պարսից
ամպրոպային օձի՝ Աժիի մակղիրն է» (տե՛ս **Մանուկ Աբեղյան**, Երկեր, Հ. Ը, Երևան, 1985,
էջ 117):

Ծան.՝ Միայն մի օղորմի է տալիս, որովհետև նա թշնամի է:

Ֆեյդին թուրքական խաթուն անվանումը օգտագործել է Իսմիլի Համար, իսկ Ծովինարին կոչել է խանում: Այդ երկու տիտղոսները տրվում են բարձրաշխարհիկ կանանց՝ թագուհիներին, իշխանուհիներին:

- 64) Մըսրա Մելիք անունով մարդ մի կար:
Մըսըր էնոր ձեռն էր-Մելիք Մըսըր կը նստեր:**

Ծան.՝ Մըսր Եգիպտոսի սեմական անունն է, Եգիպտոսի էյուբյան գերդաստանի սուլթանները կրում էին մելիք տիտղոսը:

- 65) ՄՀեր ասաց.- Քեով Թորոս,
Անտե՛ր մնա էդ տեսակ որս...**

Ծան.՝ Անեծքի բանաձևն է, այսինքն՝ մնա առանց հովանավորի, առանց նեցուկի:

- 66) Հրեղեն ձիեր շատ կա էնոր, ինքն էլ մեզ բարեկամ,
էլիբ, գընա իր մոտ:**

Ծան.՝ Հրեղեն ձիեր: Միայն Քուռկիկ Ջալալին է, որ իր գերբնական ծագումով արժանի է նման անվանման:

- 67) Մեր էրկիր վար ու ցանք քիչ է...**

Ծան.՝ Սասունի չրջանում ցորենազգիները (մասնավորապես գա-րին, ինչպես նաև կորեկը) կարող են մշակվել շատ մեծ բարձրություն-ների վրա:

- 68) Մատները կտրին, արուն արնի խառնեցին,
Պայման դրին, էղան աղբեր:**

Ծան.՝ Տե՛ս այս ծեսի նկարագիրը Տակիտոսի «Տարեգրություններ - րում», XII, 47, Հոաղամիսի և Հայոց արքա Միհրիդատի միջև¹²:

- 69) Իմ հե՛րն ես դու, իմ աղբե՛րն ես,
Քառուն տարի դու իմ գողենք չըզաս:**

¹² «Թագավորներն ունեն մի սովորություն, որ ամեն անգամ, երբ իրար են Հանդիպում դաշն կնքելու համար, միախառնում են իրենց աջ ձեռքերը, բութ մատերը միասին կապում և հանգուցյով ամրացնում: Հետո, հենց որ արյունը դեպի ծայրանդամներն է հոսում, թխթև ծակոցով արյունը հանում և փոխադարձաբար լիզում են: Այդ տեսակ դաշինքը համարվում է գաղտնի ու ժ ունեցող, իրրև փոխադարձ արյունով սրբագործված» (տե՛ս Կ.Տակիտոս, Քաղեց և լատիներներից թարգմանեց պրոֆ. պաշտ. Պ.Սոտնիկյան, Երևան, 1947, էջ 59):

Ծան.՝ Այս բանաձևը ցույց է տալիս մեծ բարեկամական վերաբերմունք հակառակ սեռի նկատմամբ, միաժամանակ բացառում է որևէ սեռական կապ:

**70) ՄՀեր հեծավ, քըչեց Քուռկիկ Ջալալին
Ու Ջարբահար Քամին իր հետ տարավ:**

Ծան.՝ Ջարբահար Քամին Սասունի մարդկանցից է, որը ժամանակ առ ժամանակ կատարում է թիկնապահի, վատահեղի մարդու, ծառայի, սուրհանդակի, բանբերի և այլ դերեր:

**71) Ծուռ տերտեր մ'էլ կար ասաց.
Քառսուն սհաթ բերենք անենք մըրկա:**

Ծան.՝ Ծուռը նույն տերմինն է, որ օգտագործվում է Սասնա հերոսներին որակելու համար:

**72) – Տղամարդ որ կա՛ գլուխ է.
Կնիկ որ կա՛ ոտ է:**

Ծան.՝ – Տղամարդը գլուխն է, որ հրամայում է, կինը մի անդամ է, որը պետք է կատարի հրամանը:

**73) Դառնանք, զօղորմին չը տանք
Չմշկիկ Սուլթանին,
Չը տանք օղորմի:**

Ծան.՝ Չմշկիկը հայագգի բյուզանդական կայսր Չմշկիկի անունն է: Չմշկիկի մականունը հայերեն ունի նույն նշանակությունը, ինչ Կալի – գուլան լատիներեն: Այս անունը կրում է Դավթի հետ մի գիշերով սիրո կապ ունեցող կինը, և նրա աղջկա ձեռքով է, որ Դավիթն սպանվում է: Ֆելդին տողատակում ղնում է Մատթեոս Ուռհայեցու այն հատվածը, ըստ որի Չմշկիկն արչավում է Հայաստան, հետո անցնում է Ամիդ քաղաքը, սակայն չի ավերում քաղաքը, որովհետև ժամանակին սիրո կապ է ունեցել Համտուն ամիրայի քրոջ հետ, որը քաղաքի տերն էր¹³:

¹³ «Երբ այս նամակը հասավ Կոստանդնուպոլիս, Չմշկիկ կայսեր, և նա տեղեկացավ եղածի մասին, շատ դայրացավ և համակվեց մեծ ցասմամբ: Նույն տարին նա համայն արևմտյան աշխարհում զորահավաք կատարեց և հզորացած, բորբոքյալ կրակի պես դիմեց պատերազմի՝ ընդդեմ տաճիկների: Նա որոշեց անցնել հայոց աշխարհի վրայով:

Այն ժամանակ հայոց Աշոտ Բագրատունի թագավորի մոտ հավաքվեցին հայոց բոլոր թագավորազունները, ազատները, իշխաններն ու արևելյան չրջանի ղեկավարները՝ Կապանի թագավոր Փիլիպեն, Աղվանից թագավոր Գուրգենը, Կարսի տեր Արասը, Վասպուրականի տեր Սենեքերիմը և ողջ Սասնա տունը: Նրանք, չորջ ութսուն հազար հոգի, բանակեցին Հալք գավառում: Հոռոմոց կայսեր սուրհանդակները գալով նրանց

74) Էդ Թղթի մեջ Ձենով Հովհան կ'ասե.
- Աղբո՛ր կնիկ, հարսե՛ր...

Ծան.՝ Հայերենում հարս բառը, որը մենք թարգմանել ենք «*belle sœur*», նշանակում է կին, որ մտել է որևէ ընտանիք՝ տան տղաներից մեկի հետ ամուսնանալով: Տղայի մոր և հոր համար այդ կինը զավակի կին է, իսկ տղայի քրոջ ու եղբոր համար հարս է:

Բազմաթիվ Հայերեն արտահայտություններում հարս նշանակում է նաև երիտասարդ ամուսնացած: Բառն իր մեջ ուրեմն պարունակում է երիտասարդություն, նազելիություն, քնքշություն, Հնազանդություն և այլ իմաստներ: Գլխավորապես այն ունի սիրո երանգ:

75) Բաթմանա Բուղեն ուղարկի,
Թող էլնի, էրթա Մհերի տուն,
Գնա բեռ մի մեղը բերի,
Գնա բեռ մի կարագ բերի,
Կը շինես եղ-մեղը, կը տաս, տղան կ'ուտի:

Ծան.՝ Բաթմանա Բուղան Մըսրա Մելիքի մարդկանցից է: Եղ-մեղըը կերակուր է, որը պատրաստում են կարագից (եղ) և մեղրից, և որը ձվածեղի պարունակություն մասերից է:

76) Դավիթ էլա՛վ, ընկավ հետ էդ շողին, ընկավ գետին:
Էլ ետ էլավ, ընկավ հետ էդ շողին, ընկավ գետին:

մոտ և տեսնելով, որ հայոց աշխարհի ամբողջ զորքը պատրաստ կենտրոնացած է մի տեղ, վերադարձան և այդ մասին պատմեցին Չմշկիկ կայսեր: Հոռոմոց սուրհանդակների ետևից գնացին նաև հայոց իշխաններից Լևոն Իմաստունը, իշխան Ստատ Թոռնեցին, մի քանի եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ և հոռոմների կայսեր ու հայոց արքա Աշոտի միջև հաշտություն ու բարեկամություն հաստատեցին: Չմշկիկ կայսրը հակապակաս զորքով եկավ հասավ հայոց Տարոն գավառը և բանակեց Մշո Այծյաց բերդի առջև: Առաջին գիշերը հոռոմոց զորքը շատ նեղություն կրեց Սասունի հետևակից: Հայոց իշխաններն ու վարդապետները եկան հոռոմոց կայսեր մոտ և նրան հանձնեցին հայոց Վահան կաթողիկոսի նամակը: Կայսրը ընդունեց նամակը, գովեց այն և պատվեց նամակաբերին: Նա հաշտություն կնքեց հայոց հետ և խնդրեց, որ Աշոտը իրեն օգնական զորք ուղարկի: ...Այն ժամանակ Չմշկիկը, որին Կյուր Յան էին անվանում, զայրացած գնաց տաճիկների դեմ պատերազմի և մեծ հաղթանակ տարավ: ...Անհուն զայրույթով լցված՝ նա եկավ Ամիթ քաղաքի վրա: Ամիթ քաղաքի տերը կին էր՝ տանկաց համտուն ամիրայի քույրը: Կայսրն անցյալներում հանցավոր կենակցություն էր ունեցել նրա հետ, որի պատճառով էլ չփորձեց զբաղել Ամիթ քաղաքը: Կինը, բարձրանալով քաղաքի պարսպի վրա, ասաց կայսեր. «Կնոջ վրա՞ ես գալիս պատերազմի և այդ բանը քեզ համար ամոթաբեր չե՞ս համարում» (տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ 11-12):

Ծան.՝ Համեմատել գողի և լուսնի շողի մասին պատմող առակի հետ¹⁴;

- 77) Իրիկուն էղավ, Մելիք կտրիճներուն ասաց.
– Հոլեր զարկե՛ք, զնան զԴավիթ ըսպանեն:

Ծան.՝ Բառարանը հոլ բառի համար տալիս է «tourpie»–«հոլ»– «փայտե գնդակ»: Տարբեր պատումներ տատանվում են գուրզ և հոլ բառերի միջև: Զիբրի ներկայությունը ստիպում է մտածել, թե այդ գնդակախաղն է, խաղ՝ տարածված Պարսկաստանում և Հնդկաստանում՝ փայտե գնդակով: Հայերեն հոլ բառի սկզբնատառ հ–ն թույլ է տալիս այդ բառը թարգմանել՝ «քոլ»:

- 78) Երբ էղեր է, էն իմ գլուխ տի ցավցուցի:

Ծան.՝ Սա իմ գլխակերն է:

- 79) Էկավ տուն, տեսավ, որ Դավիթ ընկե,
Քուրսու տակ քներ է:

Քուրսին մի տեսակ սեղան է՝ ծածկված գորգով, որի տակ՝ թոնրի մեջ կա այրվող աթար, և որի շուրջ նստում են ձմռանը՝ մարմնի ստորին մասը մտցնելով գորգի տակ, որ տաքանան:

- 80) Ասաց.– Թե դու Դավիթ ըսպանեն՝
էս ծծերի կաթ քո վերան հարամ ըլնի:

Ծան.՝ Արաբերենում անիրավությունն արտահայտվում է հարամ բառով, նրա հականիչն է հալալ՝ իրավացի, ճիշտ: Ցանկությունների մեջ հարամը նշանակում է աղետ:

- 81) Մարե՛, քո աչքե՛ր քոռանար,
Ինչի՞ չուտ չ՝ասիր...

Ծան.՝ Անեծքի այս ձևը մի պարզ արտահայտություն է՝ ցուցաբեր – րելու հակառակ կարծիք ունենալը: Նման բանաձևերի հաճախակի օգտագործելը խոսքում բնորոշ է ժողովրդական լեզվին:

- 82) Զենով Հովան ասաց.– Փա՛ռք իմ Աստծուն.

¹⁴ Վարդան Այգեկցու «Աղվեսագրքում» առկա է «Միամիտ գողը» «զվարճալիքը», որում միամիտ գողերը՝ հավատարով մեծահարուստի այն խոսքին, թե վերջինս իր հարստությունը կուտակել է լուսնի շողերից բռնվելով և հարուստների ունեցվածքը այդ շողերին կապելով ու վեր բարձրացնելով, փորձում են բռնել շողերը և վայր են ընկնում, ուշաթափվում: Ն.Մառի պնդմամբ «Աղվեսագիրքը» հայերենից թարգմանվել է արաբերեն և այդ լեզվի միջոցով էլ այն հասել է Եվրոպա – Ա.Գ.:

էս մեկ զավա՛կ էլ մեզ էլավ կայնավ,
էկավ մեր աղունիկ:

Ծան.՝ «էկավ մեր աղունիկ»- ականարկ է Նոյի աղավնու մասին, որի վերադարձը տապանի բնակիչներին հայտնի դարձրեց փորձանքի ավարտը:

- 83) Էս տնավեր իսկի մարդու շնորք չո՛ւնի,
Ծուռ, օղորթմանց ծուռ...
Դավիթ հասկացավ, ասաց.
Ձեր գլուխ ուտի՛ էլ չեմ ըլնի ձեզ նախորդ:
Էդտեղ Հովհան բարկացավ, ասաց.
- Դու որ հսպես կ'անես,
էլ ես քեզ չե՛մ կարնա շահի,
Դոր էլ կ'էրթաս՝ զնա:

Ծան.՝ Հորեղբայր Հովհանը հանգիստ ապրել է սիրում և ոչ մի գնով չի ուզում ընկնել «պատմություն» մեջ:

- 84) Կ'էրթան ուխտ, պատարա՛գ կ'անեն,
Պատարագ որ կ'անեն, հարիսա կը դնեն:

Ծան.՝ Հարիսան կերակուր է՝ պատրաստված ցորենով և մսով, որը եփում են շատ երկար, այն խառնում են ողջ գիշերը, մինչև դառնա համասեռ զանգված: Ուտելուց առաջ վրան հալած յուզ են լցնում¹⁵:

¹⁵ Մինաս Թոխաթյան (16-րդ դար) հատուկ զվարճալի տաղ է նվիրել հարիսային, որում անկա է և այդ ուտելիքի ծխական նշանակությունը: Այն կոչվում է «Տաղ և գովասանք հէրիսի».

Ա՛յ հէրիսայ, դու թագաւոր,
Քէչկէկն քեզ է սպասաւոր,
Որովուն է քեզ մե՛ծ զինաւոր,
Փիլան քեզ նմանաւոր:
Ա՛յ հէրիսայ, ընտիր գոված,
Ապուրներու մէջն ես օրհնած,
Մեռեալքն զքեզ ապապրած,
Քենով փրկին յամէն մեղաց:
Ով զիւր մեռելն կու սիրէ,
Պատարագաւ զնա յիշէ,
Գիշերն ի բուն զքեզ եփէ
Եւ վաղվնէն առատ բաշխէ:
...Ձինչ ազգ որ կան ի յաշխարհի,
Քեզ գովանք տան ի հետ ինձի
Եւ փափագին ի զէ՛մ քեզի,
Որպէս մեղուն ի զէ՛մ ծաղկի

(Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVII դդ., երկու հատորով, հատոր առաջին, աշխատասիրությունը Հասմիկ Սահակյանի, Երևան, 1986, էջ 446-447, 450):

85) Տղեկներ ասին.

- Թե սուտ էլավ՝ զմեր ականջ կտրեք:

Ծան.՝ Այս այն հատվածն է, ուր Դավիթը ըստ տարբեր պատումների գանձը հանձնում է յոթ գյուղերի բնակիչներին, իսկ որոշ պատումներում այդ գանձը նորից վերադառնում է Սասնա տան սուն - դուկները:

86) Էնոնք ինչ որ տեսան էլա ոսկին, ապրանք,
Ուրախութենն էնոնց ոտներ գետնն կտրավ:

Ծան.՝ Ուրախությունից ոտքերը գետնից կտրելը Ֆեյդին թարգմանել է ոչ թե բառացի «*De joie leurs pieds quitterent la terre*», այլ ֆրանսերեն համարժեքով՝ «*Ils ont furent transportés de joie*».

87) Դավիթ ասաց.- Հրողբո՛ր կնիկ,
Դուն իմ մե՛րն ես, ես քո որդի՛ն...

Ծան.՝ Սա հիշեցնում է, որ նրանք հորեղբոր կողմից են ազգական, և այդ կինը պատկանում է հորեղբորը: Արտահայտությունները «*Ես քո որդին եմ, դու իմ մայրը*» կամ «*Մենք քույր ու եղբայր ենք*», այսօրինակ փոխադարձ կապը խիստ ձևով բացառում է որևէ սեռական կապ նրանց միջև, այլապես դա կդիտվի ազգապիղծ ոճիր՝ ընդդեմ Հայերի սովորություն:

88) Դավիթ զնաց մոտ, ձե՛ռ էտու բոցին-ձեռ չ՛էրեց
Հո՛ղ թալեց վերան – չը հանգավ:

Ծան.՝ Սա ֆոսֆորային լույսն է, որի բոցը սառն է:

89) Ինձ քենե պետք են քառաուն վարդապետ...

Ծան.՝ Վարդապետ-վանական, աստվածաբանությունից ուսուցիչ:

90) Ամա թալած քարեր ջուր կը տաներ՝
Հիմ չէր բռնի:

Ծան.՝ Որպես փոթորկահաշույզ գետ հայտնի է Հայաստանի Արաքսը:

91) Բուռ մի մոխիր գցեց իր գլուխ...

Ծան.՝ Հիշեցնում է աստվածաշնչային սուգը:

92) Սպանեցին քառաուն էպիսկոպոս,
Սպանեցին քառաուն վարդապետ
Սպանեցին քառաուն ավագ սարկավագ...

Ծան.՝ Կրկնությունները համապատասխանում են այս ստեղծագործությունների բնույթին: Ասացող-բանաստեղծները պետք է զբաղեցնեն ինչ որ ժամանակ հասարակությունը և պետք է երկարացնեն ուրախությունը: Մյուս կողմից երգվող հատվածների կրկնությունը խախտում է պատումի միապագադությունը և հնարավորություն է տալիս ասացող-բանաստեղծին ցուցադրելու իր տաղանդը:

93) **Քառուսն ազալ աղջիկ բերեմ քեզ արմաղան...**

Ծան.՝ Արմաղան նշանակում է՝ 1) նվեր բերված հեռու երկրի ճամփորդությունից, 2) «հազվագյուտ» գտնվող – մեծ գեղեցկություն:

94) **- Մտեք տուն, արեք չիվան,
էլեք դուրս, արեք դիվան,
Կերթանք Սասուն առ ու թալան.
Կարմիր եզներ բերենք լծան,
Սիրուն կովեր բերենք կրթան,
Որ դուք անեք եղ ու չորթան:**

Ծան.՝ էպոսի այս հատվածը երգում են չափածո բանաստեղծությունները. սա շատ ընդունված ձև էր, սակայն դժվար թարգմանելի, և հնարավոր չէ հայերեն բնագրի տպավորությունը ներկայացնել:

Չորթան- «*tchan sec*», մի տեսակ մածուն, որը ջրազրկում են և հետո դնում արևի տակ, որ չորանա: Չորթանը ձմռանը փոխարինում է թարմ թանին՝ ապուր եփելու համար: Չորթանի պատրաստումը Հայաստանում այնքան գործնական բնույթ է կրում, որ երբեմն ազոավին տալիս են «չորթանագող» անունը («*voleur de tchorthan*»)¹⁶ ելնելով նրա սովորությունից, որ թոցնում է արևի տակ չորացող չորթանի գնդերը:

95) **Վերզոն ու Կոզբաղին կ'երթան,
Քառուսն աղջիկ կը ժողովեն,
Կը ցնեն մեկ մարազ...**

Ծան.՝ Հովհաննիս, չնայած իր հուժկու ձայնին¹⁶, հեռու է խիղախ լինելուց, իսկ Վերգոյի մոտ վախկոտությունը հասնում է գերագույն աստիճանին:

96) **Ինչ որ քաղքի վերան հո'ղ մաղես,
Քաղաքն ինչ լա՛լ, գոռա՛լ, ծեծկո՛ւք,
Մեր ու մանուկ ուրացեր են...**

¹⁶ Ֆելյին «ձենով Հովանը» թարգմանում է «*Jean stentor*». Stentor-ը եղել է հույն զորական, որը Տրոյայի պաշարման ժամանակ աչքի է ընկել իր հույժ զորավոր ձայնով: Փոխաբերական առումով «Stentor» նշանակում է հզոր ձայն:

Ծան.՝ Մեր ու մանուկ ուրանալը մի արտահայտություն է, որը ներկայացնում է խուճապը մի աղետի ժամանակ:

Քաղաքի վրա հող մաղելը նշանակում է, երբ թշնամին բնաջինջ անի մի քաղաք:

97) **Հրողքեր, էդա ինչ է կ'անեք:
Ասաց.- Ծուռ Դավիթ, քո թևի կեղտե՛ր կը սրբենք:**

Ծան.՝ Հորեղբայրն անշուշտ ուզում է ասել, որ այդ հարկով նա ծածկում է Դավիթի մեղքերը. Դավիթը նախ Մելիքին խուճապի էր մատնել՝ վանքը վերակառուցելով և նրա զինվորներին պատուհասելով: Սակայն Դավիթը չի ընկալում հորեղբոր ասածը, և հորեղբայրը շեղում է խոսակցությունը՝ ցույց տալով այժը, որը որսացել էր Մելիքի կողմից վերագրավված Ծովասարում, և այն ևս մի ապացույց է Դավիթի նոր մեղքի:

98) **Մեկ էլ չը դա՛ Սասնա կընիկ, աղջիկ տանի՛.
Սասնա տուն դեռ չի ավերվե...**

Ծան.՝ «Սասնա տուն» նշանակում է Սասունի իշխանների տուն, էպոսի պատմաներից մեկը հենց կոչվում է «Սասնա տուն»:

99) **էլան քոռ ու փոշման Բաղին, Կոզբաղին,
Սուղին, Ջարխաղին, իրենց զորք թողին,
Փախան Մըսրա էրկիր:**

Ծան.՝ Ըստ մի շարք պատմաների Կոզբաղինը հետ է փախչում մենակ և Մըսր է հասնում՝ տարուբերվելով իր ձիու վրա:

100) **Կոզբաղնի զորքեր էլ իրենց ավար քչե,
Հաներ էին Սասնա սինորեն դուս, կը տանեին:**

Ծան.՝ Դավիթը ազատում է կանանց և կենդանիներին:

101) **Կնկտիք զէտ տեղաց տեսան Կոզբաղին
Որ բերան բացած՝ ուրախ կը ծիծղա:**

Ծան.՝ Կոզբաղնի կտրված մեծ բերանն ակնարկում է նրա սնա - փառությունը:

102) **Խա՛չ պարոններ...**

Ծան.՝ Հիշատակություն է խաչակրաց արշավանքների ժամանա - կահատվածում եղած եղբայրասպան պատերազմների, պայքար, որի ընթացքում քրիստոնյաները հաճախ դաշնակցում էին մահմեդական -

ների հետ՝ ընդդեմ ուրիշ քրիստոնյաների:

103) Թիա՛կ լեզվներ...

Ծան.՝ Այս անունները, որ կան շատ քիչ տարբերակներում, ցարդ չեն բացատրված:

104) Էլե՛ք, Էլե՛ք
Քոթո՛թ, մոթո՛թ...

Ծան.՝ Այս անունները Քեոի Թորոսի եղբայրները կամ զարմիկներն են: Գերդաստանի ամեն մի սերունդ ունի մի հերոս, սակայն եթե այդ հերոսն այդքան երևելի է, ապա դա նրանից է, որ ծնված օրից նա մենակ իրեն է վերցնում լավագույն գծերը՝ ոչինչ չկիսելով ընտանիքի մյուս անդամների հետ: Նկատելի է, որ ամեն սերնդի հետ հերոսի հզորությունն աճում է, որը ենթադրել է տալիս, թե ամեն նոր հերոս վերցնում է ավելի բարձր հատկանիշներ, քան իր նախորդը: Հովհանն, որը մեկն է առաջին սերնդից, դեռ կարողացել է ժառանգել մի երկրորդական հատկանիշ՝ իր հուժկու ձայնը: Թորոսն ունի մի քանի դրական գծեր, սակայն սահմանափակ խիղախություն: Վերգոն զրկված է և՛ ֆիզիկական, և՛ բարոյական ուժից: Ինչ վերաբերում է մնացածներին, ապա նրանց ծնունդը մի խաբկանք է, որը ներկայացված է կնքահոր ընտրած անունով: Բացի Վերգոյից, որը կարևորագույն երգիծական կերպար է, մյուսների անունները տարբեր պատումներում փոխվում են, ահա թե ինչու մենք դրանք չենք թարգմանել: Քեոի Թորոսն ասում է. «Հեռու տարեք հարսին, որ ես գամ երեխային տեսնելու»: Նա գնում է տեսնելու երեխային, որը նրան դուր չի գալիս, և վերադառնում է: Նրանք բերում ու կնքում են երեխային և հարցնում են Քեոի Թորոսին. «Ի՞նչ անուն դնենք նրան»: Նա պատասխանում է. «Վեժիկ Մեքո»: Հարցնում են, թե ինչո՞ւ է նրան անվայելուչ անուն դնում: Նա պատասխանում է. «Ես եկա: Ես տեսա երեխային: Նա ինձ դուր չեկավ»: Հարցնում են. «Ինչո՞ւ դուր չեկավ: Նա տղա է»: Թորոսը պատասխանում է. «Մեր գերդաստանում երեխան հինգում խիղախ է: Սա թույլ երեխա է»: Պետք է կարծել, թե Վեժիկը նույն ծագումն ունի, ինչ վիժելը: Երկրորդին տալիս է Վերգո անունը՝ Վերգո Փորքչուկ: Երրորդին՝ Զենով Հովան:

105) – Դավիթ, որ Մելիք կը սպանես,
էնոր ականջ ինձ նվեր բեր:

Ծան.՝ Ֆեյդին այս հատվածի համար դնում է «Սասնա Շոեր»

ժողովածուից մի հատված, որում Ձենով Հովհանի կիրն ծաղրելով Դավթին՝ պատվիրում է իրեն բերել սպանված Մըսրա Մելիքի ձախ ամորձիքը, որ ինքը գործածի չար աչքի դեմ: Ֆեյդին գրում է. «Ես դրեցի այս տարբերակի հատվածը, որը շատ համարձակություն ունի իր մեջ և հենց դրանով էլ ինձ թվաց անհանդուրժելիորեն ծանր, քանի որ այդ բառերը ասվում էին պազչոտ Սարիեի բերանով, որը ինչպես ինքն է ասում, օտարազգի է և երբեք ձեռք չբերեց Հայ կնոջը հատուկ առաքինությունը: Իմ այս տարբերակը ընտրելու պատճառներն են՝ 1) Որպեսզի Փորքչուկ Վերգոյին հաճույք չպատճառի նման ողբերգական իրավիճակը, ասացողներն առավել ճիշտ են համարել տալ մի նոր հնարավորություն, որը հեռու կպահեր նրա զարմիկին մի վտանգավոր ձեռնարկից: 2) Այդօրինակ ծաղրը սազում է պազչոտ Սարիեին, որ ոխ ունի Դավթի նկատմամբ, որը խիստ ձևով մերժել էր նրա առաջարկը, և վերջինս իր ատելությունը որոնում էր ջախջախիչ հարված այն երիտասարդին, որին համարում էր չափազանց ամաչկոտ: 3) Այս դրվագում կա բանահյուսական բնութագիր: Ամեն ինչ աչքի չուրջը պտտվելով՝ ուղղված է չար աչքի դեմ, մանավանդ այն ինչ ձեռք են բերելու, տրվելու է թշնամուն հաղթելու արդյունքով:

- 106) Դավիթ էր՝ գնաց, իջավ ներքնատուն,
Իր հոր գենք-զրահ տեսավ պատեն կախ:
Էդ ամեն գրկեց, քաչեց իր թևին,
Դուրս հանեց, բերեց Ձենով Հովհանին:

Ծան.՝ Սա այն դրվագն է, երբ Դավիթը չգիտի իր ուժի մասին, ինչպես իր պապ Սանասարը..., որն իր ուժը ձեռք բերեց Կաթնաղբյուրի ջուրը խմելուց և քնելուց հետո, երբ նա գտավ իրեն հարմար հանդեր - ձանքը:

- 107) Էդտեղ Աստծու Հրամանով
Նաչ պատերազմին իջավ վեր աջ թևին:

Ծան.՝ Ֆեյդին մեջբերում է «Սասնա Ծռեր» ժողովածուից մի հետաքրքիր հատված, որում Դավիթը գնում է Սուրբ Նշան եկեղեցին, ներս է մտնում լաց լինելով և յոթ անգամ աղոթելով ասում է իր խնդրանքը:

Աստծու Հրամանով մսե խաչ է առաջանում Դավթի աջ թևին: Նա դուրս է գալիս և ասում հորեղբորը, որ իր աջ թևին մսե խաչ է առաջացել:

Ձենով Հովհանը նրան ասում է, թե Մարութա Բարձր Աստվածա-

ծինն է, որ նրա թևի վրա է, և այսուհետև ոչնչից չպետք է վախենա¹⁷:

- 108) **Դավիթն ասաց.- Հրողբե՛ր,
Դու մատա՛ղ ըլնես էդա մե՛կ խոսքին.
էդա մեկ խոսք որ չ՛ասեիր՝
Քո վիզ տի գարկեի:**

Ծան.՝ Հետևելով «Մատաղ լինես էդ մի խոսքին» բանաձևին՝ պետք է ասել, որ այդ բանաձև է երախտագիտությունը հայտնելու:

- 109) **Աչքեց, տեսավ՝ նորամանուկ Դավիթ
Մհերի ձին հեծե, կայնե: Կանչեց.
Քուռիկ՛կ Զալալին, մեռնե՛մ քե, մուրա՛գ:**

Ծան.՝ Մուրազը մուրազ արաբերեն բառի ժողովրդական ձևն է, որ նշանակում է՝ «ուխտ», «ցանկություն»: Ֆեյդին վկայակոչում է «Սասնա Շոեր» էպոսի այն տարբերակը, ըստ որի Քառսուն Մամը միայն գիտեր Քուռիկի Զալալու Մուրազ անունը.

**Մինակ հինք գըտեր, վոր անուն Մուրատ էր:
Փանջարից կանչեց. -Մուրա՛տ, Մուրա՛տ:
Ծին փանջարի առեչ կայնավ
Ըսաց.
«Տո Մուրա՛տ, մեռնի՛մ քի, Մուրա՛տ,
Տավիթ խեր չունի, անես խերութեն»
(«Սասնա Շոեր», Հ.Ա, էջ 807):**

- 110) **Էնպես մչու՛չ մի դումա՛ն մի դրեց,
Որ Դավթի՛ աչք ըսկի ճամփեն չէր ջուկի:**

¹⁷ Ահա այդ հատվածը բնագրով.

*«Դավիթ գընաց սրփ նիչանը դոան վերա,
Լայն մտավ ներս,
Յոթ ծունրը աղոթք արավ, ուր դողեն արավ:
Աստըծու հրամանով՝ Մսե խաչ ըմ
Շինվավ վար Դավթը աջ թիվին:
Դավիթ ելավ իրը, եսաց.
Որոխպե՛ր, Մսե խաչ ըմ վար իմ աջ
թիվին ելավ:
Ձենով Հովան եսաց.
-Մարութա-Բանցը Աստվածածնու*

*հրաչք քի խասավ,
Ալ մը վախանա, Դավիթ (տե՛ս «Սասնա Շոեր», Հ. Ա,
խմբագրեց պրոֆ., դր. Մանուկ Արեղյան, Երևան, 1936, էջ 574):*

Ծան.՝ Աստված հրաշքով փակում է ճանապարհը անգամ Դավիթի համար:

- 111) Դավիթ թուր քաշեց, մեկ դարբից էզարկ,
Թուր Կեծակին էն սուն կտրեց, մեջէն անցավ:
էրկաթե սուն է - էդ սուր որ մեջնն անցավ՝
Կտոր վեր կտորին մնաց.
Դավիթ չ'իմացավ թե սուր կտրեր անցեր է...

Ծան.՝ Տարբեր պատումներում Դավիթը իր անեծքի պատճառով կոտորում է թևը. անշուշտ հերոսը հասկանում է, որ ինքը չպետք է դատարկ տեղը երդվի: Վհատված Դավիթը որոշում է տուն վերադառնալ: Սյան կողքից անցնելիս նա փչում է սյան վրա՝ հավանաբար մանկական արհամարհոտ զայրույթով, նրա փչոցից սյան գլուխը շրջվում է: Աստծու հրամանով նրա թևը վերակաշում է, հետո զայլիս են օրհնանքները: Ահա այդ հատվածը.

- Ձեռ կուտրավ, տժարացավ Դավիթ, ելաց:
Միտք երավ, տը տառներ դախ տուն,
Վոր տը տառներ դախ տուն,
Դարձավ, փչից դախ սուն,
Կտուր թրավ, կինաց:
Դավիթ ուրախացավ, դարձավ, եսաց.
«Ձեռնիկ, տու կանաչ կլինեք,
Ձեռնիկ, տու կանաչ կլինեք,
Տու զՊողվրտե սուն կտրեցիր, թալիցիր,
Տու զՊողվրտե սուն կտրեցիր, թալիցիր,
Միդի սիվտակ իրիս դարձրցիր,
Միդի սիվ իրիս գերիր» (տե՛ս «Սասնա Մռեր», Հ.Ա, էջ 196):
- 112) Դավիթ, մի՛ էրկմտի, քըչի:
Դու իմ քամկից վե չը գաս, չը խարվես:

Ծան.՝ Շարունակություն մեջ կերևա այս խորհրդատվության կարևորությունը:

- 113) Բարձրացուց էդ թուր, համբուրեց,
Դրեց ճակտին, ասաց.- Մարե՛,
էս մեկ զարկ քո՛ խաթեր:

Ծան.՝ Նույն է, երբ ակնածանքով համբուրում են որևէ քահանայի կամ որևէ պաշտելի մարդու, հետո այդ ձեռքը տանում են ճակատին:

114) – Ծո՛ւտ, ձեր քաֆկիրներ բռնեցեք ձեր ձեռ...

Ծան.՝ քաֆկիր – միջնադարյան երաժշտական գործիք:

115) Թե հրեշտակ իր թև չ'առնե՞ր առջև,
Սև ջուր տեղեղներ, աշխարհ առնե՞ր:

Ծան.՝ Հայ ժողովրդական մտածողություն մեջ Սև ջուրը ներկայանում է որպես դժոխքի ստորերկրյա գետ: (Այս պատկերացումն արդյոք չի՞ ծագում գետնի ընդերքում եղած նավթի միատարած զանգված լինելու փաստից):

116) Տեսավ քառսուն ջաղցի քարեր,
Ամենն էլ թրի առջև կտրտված...

Ծան.՝ Սրանով հասկացվում է սրի փորձելը «փորձաքարի» միջոցով:

117) Մըսրա թագավորություն մնա՞ քեզի...

Ծան.՝ Իսմիլն ուզում է, որ Դավիթը կրկնի իր հարսի հետ այն մեծ սխալը, որ Մհերը գործել է իր հետ, միաժամանակ Մըսրը կունենա սասունցուց նոր ժառանգորդ:

118) Գորգիզ վերցուց ասաց.
– Որ Սանդուխ խանում առնես,
Ինձի կանե՞ս քեզի քավոր:
Ասաց. – Կ'անես
Կ'ըլենեք սանհեր Դավիթ, քավոր Գորգիզ:

Ծան.՝ Ազգակցական հարաբերությունները հայկական ընտանիքներում կնքահոր և երեխայի միջև նշում են խիստ ճշգրտորեն: Հայր նշանակում է երեխային ծնող հայրը, իսկ հոգևոր հայրը կոչվում է կնքահայր կամ սանահայր:

119) Աջմու Ծապուհ արքան էլավ,
Թուղթ գրեց Բապը Ֆրենկին...

Ծան.՝ Բապը Ֆրենկը ժողովրդական մտածողություն մեջ անշուշտ մի թշնամի «թագավոր» է, և սա հիշատակ է ազգային եկեղեցու ընդվզման ընդդեմ միջնադարում եղած հոռմեական և հայ եկեղեցիների միարարական փորձի, որը սկսվեց Կիլիկիայում և այնուհետև հայֆրանսիացի թագավորների ժամանակ, այնուհետև բուն Հայաստանում Բարթողիմեոս Բյուրնացու և ապա նրա աշակերտների կողմից: Ֆրանկ բառը դեռևս գործածական է գյուղերում հայ կաթոլիկ նշանա - կույթյամբ:

Սա ոչ կարևոր ժամանակագրական վրիպակ է:

- 120) **Նանդուլթի հոր հողի դուշման՝
էն վեց էրկրի նատուղներին:**

Ծան.՝ Բապ Ֆրենկի հետ միասին Նանդուլթի թշնամիները կլինեն բախտագուշակ յոթ թվով:

- 121) **Օղան-Տողան
Ժողվեր են իրենց զորք, էկե...**

Ծան.՝ Գոգ ու Մագոգ, Չին ու Մաչին, Իրան ու Թուրան արևելյան հեքիաթասացների սիրելի ձևերի արձագանքն են:

- 122) **Էլավ, Նանդուլթի կամքն առավ, ասաց.
Ես գնացի կոփվ...**

Ծան.՝ Դավթի այս որոշման իմաստն այն չէ, որ նա գնա կոփելու Նանդուլթի աչքի առաջ, դա հասկացվում է պատումի շարունակություն մեջ. նա չի կամենում խոցել իր զարմիկին և գոհ է կոփի ընթացքում հետաձգել հարվածելը, մինչև որ պարոն Աստղիկը հոգնի և թողնի մարտադաշտը: Այս վարքագիծը մենք տեսել ենք արդեն Սանասարի մոտ՝ իր եղբորը՝ Բաղդասարին խնայելիս, անկարող լինելով հաղթել իր թշնամուն, և ի վերջո նա չի հարվածում ձիավորին, այլ ձիուն՝ դրանով վերջ տալով կոփին:

- 123) **Հավլունի թուր կը ֆրոացու...**

Ծան.՝ Հավլունի թուրը լեզենդար արքա Տրդատ Մեծի թուրն է, որից Գրիգոր Լուսավորիչը մի խաչ պատրաստեց, ուրեմն այս թուրը նույնքան հռչակավոր է հայերի մոտ, որքան *Durandal*-ը¹⁸ մեզ մոտ: Ժողովրդական ստուգաբանությունը անվանումը կազմված է հավ (*«poule»*) և հալ մասերից: Հավլունի թուր (այլ ձևեր՝ Հաւհալի, Հաւելէն, Հաւալանի - Առասպելական մեծ թուր գերբնական հատկություններով, բանաստեղծներից և նույնիսկ շարականում ներբողված, որ ըստ ավանդության պատկանելիս է եղել Տրդատ թագավորին և որից Գրի - գոր Լուսավորիչը խաչ է շինել: (Ըստ ժողովրդական ստուգաբանություն՝ Հավլունի. որպես թե երկաթը մանրում են կորեկի պես, տալիս են հավերին ուտելու, նրանց ծիրտն այրելիս՝ երկաթի հատիկները

¹⁸ *Durandal* կամ *Durendal* - ֆրանսիական ժողովրդական էպոսի գլխավոր հերոս Ռոբանդի թուրը: Այն պողպատից է, ոչ կտորվում է, ոչ փշրվում, «գեղեցիկ և սուրբ» թուր (տե՛ս *Petit Robert-2, Dictionnaire universel des noms propres, Paris, 1988, p. 559*):

պողպատի հատկութիւնն են ստանում և նրանցից շինված սուրբ կտրուկ է լինում: Այս սովորութիւնը գոյութիւն ունի գլուղացվոց մեջ: Այս ստուգաբանութեանը ավելի համար են գալիս Հավհայենի, Հավհայունի ձևերը՝ իբրև հավի փորում հալված: Ստ.Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. II, Հ-Ռ, Երևան, 1944, էջ 85):

124) **Սանդուխտ** խանում իմաստուն, կարգացվոր էր.
Գիրք Էդիր Էնտեղ, գիրք կարդաց...

Ծան.՝ **Գուշակութիւն և կախարդանքի գիրք, որ հայտնի է «Ախտարք» անունով**¹⁹:

125) **Դավիթ ասաց.** – Ես իմ աչքեր կորցուցի...

Ծան.՝ **Ես՝ ինքս, փորեցի իմ աչքերը:**

126) **Տեսա՞ր, Դավիթ, քառուն փահլեան,
Յոթ տարի կա Էնտեղ նստած.
Զիմ նշան ես տվի քեզի,
Ինչ դու էկար, իջար իմ տուն...**

Ծան.՝ **Նշանը մի առարկա է, գլխավորապես ամուսնական մատանի, որ հարսն ու փեսան նշանադրութեան օրը տալիս են մեկը մյուսին: Սանդուխտի նշանը Դավիթին նետած խնձորն էր:**

127) **Մենք մատնիքներ իրարու հետ փոխեցինք,
Դու ինձի թողիր, զնացիր Սանդուխտին բերիր...**

Ծան.՝ **Հայերի մոտ մատանիների փոխանակութիւնը տեղի է ունենում նշանադրութեան ժամանակ, այս վերջիններս ունեն գրավի արժեք: Այստեղ խոսքն այն մասին է, որ Դավիթը նշանվել էր մինչև Սանդուխտին ծանոթ լինելը: Սակայն Սանդուխտի մոտ զնալու ճանապարհին Դավիթը թողեց Չմչկիկի մոտ մի ուրիշ «սիրո գրավ»:**

128) **Անուն կը դնես Մհեր.
Իմ հոր անուն գետին չը մնա...**

Ծան.՝ **Գետնին չմնալը հայերի մոտ նույն իմաստն ունի, ինչ Փրանսիացիների «tomber à l'eau»:**

¹⁹ Աստղաբաշխական գրքի անուն, որի մեջ ժողովված են աստղաբաշխական և կախարդանքի վերաբերյալ գրութիւններ՝ գուշակութիւններ և կախարդութիւններ անելու նպատակով (տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. առաջին, Ա-Ե, Երևան, 1969, էջ 19):

- 129) Ասաց. – Հայ, Հայ, թե քար էսօր մուտ տա, մուտ տա,
Հող չի կարնա պահի.
Զաշխարհք արեր է կաթ մի արուն,
Դրեր է մեջ ձեռքին:

Ծան.՝ «Փակված լինել» – Այս գուշակութունը ցույց է տալիս, որ ՄՀերը ծնված օրից նախանշված էր ճակատագրից, և հայրական անեծքը ոչինչ այլ բան չէր, քան դրա հաստատումը:

- 130) – ՄՀե՛ր, որ դու հետ ինձի կոխվ արիւր,
Ինձի ամանչեցրիւր,
Կանչիւր եմ քաղցրիկ աստված,
Անմահ ընիս, անժառանգ:

Ծան.՝ Ֆելդին ներկայացնում է «Սասնա Շոեր» ժողովածուի երկու տարբերակների այն հատվածները, որոնցում Աստված ՄՀերից դուրս է քաշում որդեծնության երակը: Այս հատվածները չկան համահավաք բնագրում.

Դավիթ կանչեց, ասաց.
– ՄՀե՛ր, վոր տու խետ ձի կոխվ արիւր.
Զի ամանչըցրիւր մընչ խալխին,
Կանչիւր եմ քաղցրիկ Ասված,
Քո մոտեն ժառանգ չընկնի տուրս,
Քե մախ չընի, չուր Քրիստոս կա դատաստան:
Ասճու հրամանքիվ
Հրեշտակ ՄՀերի միջաց երակ քաշեց,
Վոր ենու մոտեն ժառանգ չընկնի տուրս
մըչ աշխարքին (տե՛ս Սասնա Շոեր, Հ. I, էջ 43–44):
Ասու հրամանով Գաբրիել հրեշտակ վար իջավ,
Խեր, տղեն մեմեկից հիտ կտոից,
Ինչդ տու ձեռ տաս երկու ուլ մեմեկից հիտ կտոիս:
Դավիթ եսաց. «Ողորմած, բարերար Աստված,
Հրաման երիւ՛ր՝ Գաբրել հրեշտակ վար իջավ,
Գաբրել հրեշտակ, տու ՄՀերի քամկի երակ քեշիս՝
Անու ժառանգ չընկնի տուս,
Անու մախ չտաս՝ մընչիվ Քրիստոս գա
դատաստան (Նույն տեղում, էջ 101):

- 131) Ասաց. – Խաչ պատերազմին վեր քո աջ թխին՝
Անցեր է, էլեր է սև կուտ:

Ման.՝ Ժողովրդական կախարդահոգևոր մտածողութեան մեջ թախամանը չի կարող շահեկան լինել, երբ նրա տերը մեղք է գործում: Այն կարող է դառնալ պատժող, եթե նրա տերը ծանր հանցանք է գործել:

132) - Իմ ցեց իմ անձից է,
էդ իմ սերմն էր, որ ինձ սպանեց:

Ման.՝ Դավիթը՝ Չմշկիկ Սուլթանի նախկին փեսացուն, հյուրընկալութեան մի գիշեր էր ունեցել վերջինիս մոտ, երբ գնում էր Ոսանդութին հանդիպելու:

133) Ու ինքն էլ էնտեղ մեռավ,-
Արև էտու ձեր որդոց:

Ման.՝ «Արևը տվեց ձեր որդիներին» դարձվածը պահանջում է երեքպատիկ բացատրություն. 1) Արևը, ինչպես արդեն ասել ենք, կյանքի խորհրդանիշն է: Ե՛վ օրհնություն, և՛ անեծքի ժամանակ արև բառը խորհրդանշում է կյանքը: 2) Կախարդական իմաստով մահը տարափոխումն է կյանքի մի ձևից մինչև մեռելահարցություն: Երբ որևէ մեկին հաղորդում են մահվան մասին, հարկավոր է այդ ասել շատ զգուշավոր, նրան հեռու պահելով մահվան տարափոխություն վտանգից, ասելով. «Դուք երկար ապրեք», «Թող Աստված ձեզ պահպան լինի», «Թող Աստված պահպանի ձեր երեխաներին» և այլն: 3) Ընդհանրապես մահվան լուրը հայտնում են արցունքներով՝ այն ուղեկցելով որոշ ցանկություններով. «Մեռածը թող իր չապրած օրերը ձեզ տա», «Մեռածը թող իր չապրած օրերը տա ձեր երեխաներին»:

133) էլնենք ջրինդ խաղալով էրթանք,
Բալքի Ոսանդութ չը գիտենա, որ Դավիթ մեռեր է:

Ման.՝ Այս առումով չկա անհրաժեշտ հատուկ պայման խաղի համար:

134) Գլուխն առավ վեր քարին, քար ծակեց, էլավ փոս:
...Յոթ ճյուղ ծամի տեղ էլ հիմի կ'էրևա,
Քանց յոթ սուն կը սևկլտի:

Ման.՝ Ֆեյդին «Քանց յոթ սուն կը սևկլտի» դարձվածը համարում է անհասկանալի: Նա թարգմանել է. «Elle se sont enfoncées dans la roche comme sept colonnes»:

135) Տի տամ օղորմին յոթ ճուղ Դավթին,
ձղեճուղ էկանք վեր ՄՀերի ճուղին:

Ծան.՝ Միտքը մութ է: Ինչպես կարծում ենք, այն պետք է բացատրել հետևյալ ձևով: Էպոսը մեզ է հասել բազմաթիվ անուններով՝ «Սասնա տուն», «Սասնա Ծոեր» և քանի որ Դավիթը գերդաստանի գլխավոր հերոսն էր՝ նաև «Սասունցի Դավիթ»: Բազմաթիվ ասացողներ լսարանի վրա տպավորություն թողնելու համար իրենց պատումը սկսելուց առաջ ասել են, թե էպոսը բաղկացած է յոթ ճյուղից, բայց իրենք չգիտեն բոլորը, ինչպես իրենց «վարպետը» այդ գիտեր: Նկատենք, որ Դավթի ճյուղը բաղկացած է յոթ մասից, և գուցե այս յոթ մասերն են ասացողները համարել յոթ ճյուղեր:

136) Էդ վանքի անունն էլ Մատղավանք էր:

Ծան.՝ Մատղը կենդանիների գոհելն է կատարված ուխտի ժամանակ:

137) Տեսան՝ անտառի ծառներին թիվ կա
էն յոթ թագավորի զորքին թիվ չկա:

Ծան.՝ Ֆեյդին այս հատվածը թարգմանել է. «Բանակը մեծ է, և մենք չենք կարող ոչնչացնել» («*L'armée est nombreuse et nous ne pourrons pas l'aneantir*»): Նա այս նախադասությունը քաղել է «Սասնա Ծոերի» հետևյալ հատվածից.

Խրողբերնիր մտածիցին, ըսին
- Երթանք դախ քաղաք՝ քաղաք ծանտը ի
Չընք կենա ավերի:

138) ՄՀեր ասաց. «Հայ-հոյ, զուր է,
Գետինն էլ հալևորցեր է,
Իմ ձիու ոտաց տակ չի դիմանա»:
Օր կեսօր էր, քանի քչեց,
Ձին թաղվավ չուր իրիկուն:

Ծան.՝ Այս հատվածում, ըստ որոշ պատումների, տեղ է գտել ՄՀերի առ Աստված ուղղված աղերսը, որ նա վերացնի, ջնջի այս աշխարհը: Ահա թե ինչ է տալիս մեզ «Սասնա Ծոեր» ժողովածուի I պատումի համապատասխան հատվածը.

ՄՀեր քսան տարի
Նլաթա հերի տակ աղոթք երավ, ասաց.
«Ով Տեր Ասված,
Իմ խոր անեծք ձի խասիր է,
Իմ միջաց երակ քաշիր է,
Իմ մոտեն ժառանգ չընկավ մըչ աշխարքին,
Ձի ել մախ չկա,
Չուր Գրիստոս կա դատաստան:
Ով Տեր Ասված,
Ջքիդ եմ կանչիր,
Տու ընցկուն եսես,
Ձի ձգես Վանա քար,
Իմ խոզու ճարը եսի»:

Ֆեյդին այնքան չահագրգիռ է, որ ֆրանսերենով կարդացող ընթերցողը ընկալի հայ ժողովրդական էպոսի ողջ հմայքը, որ չի գլանում, որոշ բացատրություններ կրկնել մի քանի անգամ, որպեսզի ընթերցողը դրանք չորոնի այլ հատվածների տողատակ-ծանոթագրություններում: Այսպես, օրինակ, մի քանի տեղերում փոքր-ինչ փոփոխություններով կրկնվում են «Հալալ», «Հարամ», «Հուրի-փերի» և «Հարս» բառերի բացատրությունները:

* * *

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին երկար տարիներ է զբաղվել «Սասունցի Դավիթ» էպոսով, և դրա ապացույցն է 1957 թվականին «Բազմավէպում» ֆրանսերենով լույս տեսած «*L'épopée populaire arménienne*» ուսումնասիրությունը²⁰: Այս ուսումնասիրության մեջ Ֆեյդին դարձյալ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը կապում է Մովսես Նորենացու «Հայոց պատմության» մեջ եղած հին վեպի կարևոր հատվածների և Գրիգոր Մազիստրոսի կողմից բերված եզակի բանաստեղծական մեջբերման հետ՝ Արտաշես արքայի մահվան տեսարանը ակնարկող:

Նա հիշեցնում է, որ ընդամենը 19-րդ դարի վերջին քառորդից քիչ առաջ, Գարեգին Սրվանձտյանցին հաջողվեց հայտնաբերել «Սասունցի Դավիթ» էպոսի մի տարբերակը, որի բանասիրական մեկնաբանու-

²⁰ Տե՛ս «Բազմավէպ», հուլիս-օգոստոս, էջ 173-184, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 224-231:

մը հիմքը դրեց հայ էպոսագիտությանը և զարկ տվեց որոնելու նոր տարրերակներ: Նա հիշատակում է էպոսի հետագա գրառողներ Մանուկ Աբեղյանին, հայր Գարեգին Հովսեփյանին, որը հետո դարձավ Մեծի տան Կիլիկիո կաթողիկոս և ուրիշների, որոնց թվում առանձնացնում է Մ.Զիթունուն, որը ներկա էր զեկուցմանը դահլիճում և նույնպես գրառել էր էպոսի մի նոր տարրերակ՝ դեռևս չհրատարակված:

էպոսի տարրերակները հասել են երկու ձևով՝ որոշ մասը ներկայացնում են պատմողական չափածո, իսկ որոշը՝ արձակ:

Ֆեյդին համոզված է, որ հայ գրականությունը ևս հարկավոր է մի Ֆիրդուսի, որը էպոսը վերաշարադրեր ժողովրդականի իր ձևով և այն դարձներ գրավոր հեղինակային ստեղծագործություն: Այդ գործը ժամանակին ստանձնել է Հովհաննես Թումանյանը ու իրականացրել պատմավոր ձևով: Դժբախտաբար, նա մշակել է էպոսի միայն մեկ ճյուղը և հայտնի չէ, թե ինչու նա այդ արել է մանուկների համար՝ յուրովի ձևով նորոգելով ազգային էպոսը: Հայագետը համոզված է, թե հայկական նոր էպոսը դեռևս ունի Ֆիրդուսու մակարդակի վերաշարադրողի կարիքը, որն այդ բացառիկ գրական հուշարձանը կներկայացնեն ամբողջական ձևով:

Ֆեյդին ներկայացնում է, թե «Սասունցի Դավիթ» որ հրատարակություններին և որ տարրերակներին է ծանոթ, խոսում է էպոսի եղած և ենթադրվող ճյուղերի թվի մասին:

Այդ էպոսը եղել և մնում է հայ բանասերների հետաքրքրություն առարկան²¹: Պարզվում է, որ նրա զեկուցմանը դահլիճում բացի էպոս - սագետ Մ.Զիթունուց ներկա էին Մ.Դարաղյանը, որ Վանի բարբառով թարգմանել է էպոսի մեկ ճյուղը և տիկին Սակիզ-Տեր Մելքոնյանը, որը համալսարանում դոկտորական թեզ է ներկայացրել հայ ազգային էպոսի վերաբերյալ:

Այնուհետև հայագետը փորձում է ճշտել մի շատ կարևոր հարց. ո՞ր ժամանակահատվածում է կազմավորվել և վերջնական տեսք ստացել «Սասունցի Դավիթ» էպոսը: Այս հարցին ճշգրիտ պատասխանելը նրա կարծիքով անհնար է, որովհետև որևէ պատմական անուն նրանում չկա, միակ պատմական անունը Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորն է, սակայն այդ անունը չկա էպոսի սկզբում, այլ կապվում է Սասունի հերոսների լեգենդար ծագման հետ: Ֆեյդին

²¹ «Բազմավէպ», 1957, Հուլիս-օգոստոս, էջ 174:

Համոզված է, որ Հայ ժողովրդական էպոսում ընդգրկված է մոտ երկու հազար տարվա պատմություն:

Այս ժամանակահատվածը ընդգրկելով՝ Ֆեյդին նոր էպոսի շատ դրվագներ գուգահեռում է Մովսես Նորենացու պատմած առասպելական դեպքերի, այսինքն՝ հայոց Հին վեպի հետ:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսին տրված հայագետի գնահատականները իրենց հետազոտական մանրամասներով, գիտական մեկնաբանություններով ու եզրակացություններով արդիական են ու ելակետային:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀՄԱՅԻՆՆԵՐԸ

Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի Հայագիտական կոթողային աշխատություններից է «Քրիստոնեական Հայաստանի Հմայիլները» խորագիրը կրողը, որի վրա հեղինակն աշխատել է շուրջ հիսուն տարի, այսինքն՝ գիտական ողջ կյանքի ընթացքում: Իր հետազոտությունն առաջաբանի փոխարեն դրված է ղեկույցի վերջում նա իր պարտքն է համարում ընթերցողին որոշակի տեղեկություններ հաղորդել, թե ինչու այս գիրքն այդքան տարիներ հետո է լույս աշխարհ եկել: Հմայիլների ձեռագրերի արտագրումը սկսել է 1933–34 թթ. ձմռանը, երբ գտնվում էր Սուրբ Ղազար կղզում: Հետո Մխիթարյան միաբանությունն անդամ Եղիա Փեճիկյանը ներչնչում է նրան գրել Հայերենի քերականություն, որն ինքն անմիջապես իրականացնում է: Այդ փոքրածավալ քերականությունը լույս է տեսնում 1935–ին¹: Այնուհետև հանգամանքներն այնպես են դասավորվում, որ Ֆեյդին Հայկական Հմայիլներին վերստին անդրադառնում է միայն երկրորդ աշխարհամարտից հետո: Նա սկսում է Հմայիլների նյութերը քաղել Փարիզի ազգային գրադարանից: Դեպ քերի բերումով աշխատանքը վերստին կանգ է առնում, որովհետև նախընտրում է աշխատել ու հրատարակել Հայոց լեզվի դասագիրքը, որից հետո էլ նոր ընդհատումը բացատրվում է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի թարգմանության ու ծանոթագրման հետ կապված վիթխարի աշխատանքի հետ: Ահա այդ բոլորից հետո միայն «Գալուստ Գյուլբենկյան Հիմնադրամի» հովանավորությամբ լույս աշխարհ է եկել այս հատորը, որի վրա ընդհատումներով աշխատել է մոտ կես դար:

«Քրիստոնեական Հայաստանի Հմայիլները» գիրքն ունի «Հաղորդում», «Ձեռագրացուցակ», «Հմայիլների քննական բնագրեր» կարևոր բաժինները: Առաջաբանի փոխարեն գրված ղեկույցում Հայագետը ներկայացնում է Հմայիլների ժանրը, հարցի պատմությունը, որին հավելում է իր կատարածը: Ըստ նրա՝ գրքում զետեղված Հմայիլները, բացի մեկից, գրված են եղել փաթաթված թղթի ձևով,

¹ Frédéric Feydit, *Amulettes de l'Arménie chrétienne*, Venise, st. Lazare, 1986, p. 16.

նրանցում կան կայուն բանաձևեր, որոնցով միջնադարում փորձում էին պայքարել չար աչքի, դժբախտ դեպքերի ու հիվանդությունների դեմ: Այդ «Հատուկ գրությունները» կախում էին վզից, թևից, այն կարող էին այրել ու մոխիրը ներչնչել, կամ մոխիրը լցնել ջրի մեջ, այնուհետև այն խմել: Այն հմայիլները, որոնք հանդիպել են հայագետին, ունեցել են քսանհինգ մետր երկարություն և տասներկու սանտիմետր լայնություն: Դրանք կարող էին պահվել գրպանում:

Ֆեյդին ծանոթ է Հր. Աճառյանի գրպան բաղին տրված բացատրությունը²: Նա առավել կոնկրետացնում է միջնադարյան քրիստոնեական հմայիլների նշանակությունն ու իմաստը. «Դրանք ծառայում են երկու առումով. մի կողմից հաստատուն ձևով ապահովում են հմայական խոսքում թվարկված տարբեր տեսակի հարվածներից՝ առանձին-առանձին կամ միասին, ինչպես նաև չար աչքից, մյուս կողմից՝ խանգարում են և ազդարարում որևէ պատահարի դեպքը՝ հեռացնելով որոշված կախարհանքը՝ նրա համար դեղ ու դարման բերելով: Հետո ընտրվում են հարմար բնագրեր ամեն դեպքի համար. գատված արտագրվում է այդ օրինակը՝ որպես առանձին գիր»³:

Ֆեյդին առաջին հերթին օգտվել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրերից: Այնտեղ կային քսանչորս ձեռագիր հմայիլներ: Դրանցից քսաներկուսը փաթաթված, ոլորուն ձևով էին, մեկը տպագրված՝ դարձյալ ոլորուն, իսկ մեկը քառակուսի ձեռագիր էր, բաժանված չորս քառակուսիների, դրանք իրենց հեթին բաժանված էին ութ եռանկյունիների, իսկ բոլորի կենտրոնում կլոր չրջան էր:

Սուրբ Ղազար կղզու ձեռագրերը, որոնք պարունակում են հիշատակարաններ, ունեն հետևյալ թվահամարները՝ 1677, 1680, 1690, 1693, 1703, 1710, 1713, 1715, 1742, 1760, 1779, 1808: Այն ձեռագրերը, որոնք լրիվ չեն և չունեն հիշատակարաններ, պետք է որ լինեն միևնույն ժամանակահատվածի: Տպագրված հմայիլները 1709 և 1731 թվականների են:

Ֆեյդին օգտվել է նաև Փարիզի ազգային գրադարանում պահվող նույնատիպ վեց ձեռագրերից: Երեքը նրանցից ունեն տարեթվեր՝

² Գրպան – հագուստի վիզը, հագուստի եզրերը՝ վզի, լանջքի և քղանցքների վրայ, 2. ուսանոց, վակաս, որ և գրպանակ «քահանայապետի վակասը», ...յետևաբար ունինք գրպան «գրպան, ջէր»: ...Արդի գրականում ընդունված է միայն գրպան «Ջեր», որից շինված են՝ գրպանակ, ծոցագրպան, գրպանել, գրպանահատ: – Ըստ իս նույն բառն է նաև գրպանակ «հմայակ, կախարդական գիր»: Իրանական փոխառություն է: Գրապանակը այն բանն է, որ կախում էին վզից ի պահպանություն (տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերենի արմատական բառարան, Ա Հատոր, Ա-Դ, Երևան, 1971, էջ 602-603):

³ **Frédéric Feydit**, *Amulettes de l'Arménie chrétienne*, p. 5.

առաջինը 1743, երկրորդը՝ 1766, իսկ երրորդի տարեթիվը ջնջված է:

Նա հատուկ ակնածանքով է հիշում իր պաշտելի ուսուցչի՝ Ֆրեդե-րիկ Մակլերի ազնվագարմ կնոջը, որը նրան հանձնել է հմայիլների երկու ձեռագիր: Մի ձեռագիր էլ նա ձեռք է բերել Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ: Այդ ձեռագրերից ոչ մեկը չունի ավարտի հատվածը: Այդ ձեռագրերը ևս ստեղծված են XVII, XVIII և XIX դարերում:

Ֆեյդիին հայտնի են նաև ավելի վաղ ժամանակների հմայիլների ձեռագրեր: Դրանցից մեկի նկարագրությունը կա Վիեննայի Մխիթարյանների գրադարանում 433 համարի ներքո և գրված է 1476-ին: Այդ մասին վկայում է հայր Հակոբոս Տաշյանը⁴: Նա հիշում է նաև մեկ այլ՝ ավելի հին ձեռագիր, որի մասին տեղեկացրել է հայր Վարդան Հա-ցունին պրոֆեսոր Թեզայից: Այդ ձեռագիրը գրվել է 1447-ին և փաստորեն պահպանված ձեռագրերի մեջ Հնագույնն է Արևմուտքում⁵:

Ֆեյդիին իր հետազոտությունը գրելիս օգտվել է բազմազան տպա-

⁴ Frédéric Fejdît, *Amulettes de l'Arménie chrétienne*, p. 6.

⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում կան բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք 15-րդ դարից են գալիս և իրենցում ունեն հմայիլներ: Դրանցից են թիվ 716, 2001, 2072, 3248, 2145, 4600, 2562, 5951, 6319 և այլն: Կան նաև 13 և 14-րդ դարերի ձեռագրեր, որոնք ունեն հմայիլներ: Դրանցից մեկն է թիվ 5473 ձեռագիրը, որը պարունակում է նաև հմայիլի ու գրված է 14-րդ դարում: Իսկ 1290 թ. Սիկոնայի վարձուքով գրված Ավետարանը վերջում ունի նաև հմայական հատված՝ «Աղօթք երաշտի» (ձեռագիր 2630): Հետաքրքիր է, որ բավական թիվով հմայիլներ գետեղված են Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգրքի» հետ (օր. ձեռ. 2145): Իսկ 1373, 1480 թթ. գրված թիվ 2001 ձեռագիրը մի ժողովածու է, որի ճանաչողական արժեքը շատ մեծ է: Նրանում կան ոչ միայն հմայիլներ, այլև ամենարդամազան նյութեր, որոնք ներկայացնում են 14-15-րդ դարերի հայ հոգևորականությունը, ինչպես նաև գրել կարգալ իմացող մարդկանց հետաքրքրությունների շրջանակը: Ձեռագիրը գրված է Աղթամարի վանքում: Բովանդակությունն է՝ Գուշակութիւն: Մխ.Երզնկացույ Հաննելուք թուարանականք: Ատոմայ գրչի Առակք իմաստասիրականք: Ան.Շիրակացույ Պատճէն տոմարի, Ի յայտնութիւն Տեսուն: Ծեշտք Աւետարանաց: Մանրուսումն: Յակ. Ղրիմնցույ Մեկնութիւն տոմարի: Գէորգայ վարդապէտի Վասն դատիկ: Վարդանայ Զի՞նչ է ճրագալուցի լուցանելն: Հարցումն Եւսերի առ Անատոլ: Յովհ. Սարկաւազի Սակս երկուցն ապրիլի, Յաղագս Ծ-եկին, Յաղագս ամսոց Հայոց և տոնից, Յաղագս հոռմայեցոց ամսոց: Զաքարիայի կաթողիկոսի Սակս արարչութեան: Հովհ.Կողեռնի Մեկնութիւն տոմարի: Սամուէլի քահանայի Մեկնութիւն տոմարի: Մեկնութիւն տոմարին Անդրէասի: Ներսէս Ծնորհալույ Յաղագս երկնից և զարդուց նորա (չափ.): Տաղ. Տածկագիր (այբուբեն): Յաղագս երկուստասան կենդանակերպից: Իմաստասիրաց Յաղագս լուսնի և արեգական: Յաղագս մոլորակաց: Ամիսք հոռոմոց: Սարգսի որդույ Ամենաւազի Տաղ տոմարական: Անուանք ԻԳ ժամոց: Անուանք Հրեշտակաց: Յաղագս որոտմանց: Հմայագիր (տե՛ս Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Հ. Ա., Կազմեցին՝ Օ.Եգանյան, Ա.Զեյթունյան, Փ.Անթարյան, Ներածությունը՝ Օ.Եգանյանի, Խմբագրությունը՝ Լ.Պաշիկյանի, Ա.Մնացականյանի, Երևան, 1965, էջ 695):

գիր աղբյուրներից: Հատկապես օգտագործել է Հովհան Մանդակունու «Թուղթ վասն հմայից դիւթականաց եւ անօրէն յուռթողաց» ճառը, ինչպես նաև հայր Վարդան Հացունու «Երզմունք հին հայոց մէջ» գիրքը:

Հայագետի կարծիքով Մաշտոցի անվան Մատենադարանում էլ պահպող ձեռագիր հմայիլների հնագույն օրինակները գալիս են 15-րդ դարից: Նա անհնար է համարում գտնել որևէ թվական և ասել, թե հենց այդ ժամանակից հմայիլները մտան գործածութեան մեջ: Սակայն կա վավերական փաստ, որ դրանք գալիս են հինգերորդ դարի երկրորդ կեսից, և այդ փաստերը կապվում են ժամանակի հայոց կաթողիկոս Հովհան Մանդակունու հետ: Նրա ճառերից իմանում ենք, որ հենց հինգերորդ դարում հայերն օգտագործել են «գիր պահարան»: Մանդակունին իր ԻԶ (26) ճառն ամբողջութեամբ նվիրել է կախարդական նման երևույթներին: Քրիստոնեական ըմբռնմամբ ամեն ինչ կախված է Աստծուց. այդ մասին շատ հստակ պատմում են չորս ավետարանիչները: Հովհան Մանդակունին ևս բազմիցս կրկնում է այդ իրողութունը նույն ճառում և իր մերժումը՝ նույնպես բազմիցս. «Եւ որ անարգէ զխաչն փրկական և արհամարհէ զչնորհսն Քրիստոսի և գնայ առ դիւթս յուռթել և պահարան և ուռութան և զգիր պահարան ընդ անձն արկանեն, զնոցանէ ասէ Քրիստոս՝ եթէ «Երթայք, անիծեալք, ի հուրն յաւիտենից, ոչ գիտեմ զձեզ», վասն զի զայն արարին, զոր նոյն ոչ հրամայեաց»⁶: Չնայած այս և նման ցուցումների՝ հմայիլները թափանցել են նաև քրիստոնյա հավատացյալների կենցաղ՝ ստանալով քրիստոնեական բովանդակություն:

Հովհան Մանդակունու ճառը լի է նույնանպատակ զգուշացումներով: Քրիստոնեական գրականության մեջ ընդունված ձև էր միևնույն միտքը տարբեր նրբերանգներով կրկնելը. սա ենթադրում էր այն ամբողջը հավատացյալի մտքի և սրտի մեջ:

Հովհ. Մանդակունին թվարկում է հմայության հետ կապված հավատալիքի բաղադրամասերը. «...ի ղեղահմայս..., յուռութս, ի բախտս, ի ճակատագիրս⁷ և ի գիր պահարանի և յամենայն ի շարժմակս բժժա -

⁶ Հովհան Մանդակունի, ճառք, երկրորդ տպագրություն, Վենետիկ, 1860, էջ 192:

⁷ Եզնիկ Կողբացին քրիստոնեական աստվածաբանության դիրքերից հետևյալ ձևով է հերքում մարդկանց հավատը առ ճակատագիրը. «Մ, տկար ճակատագիր և անզոր վճիռ, որ գողերն ու ավազակներն էլ կարողանում են խախտել, երբ հարձակվելով՝ մարդուն կողոպտում ու սպանում են: Եվ եթե ղեպքերը պիտի կատարվեն ճակատագրի ինչ-որ սահմանումով, (ապա) ո՛չ թաղալորները պիտի մահվան հրաման տան, ո՛չ էլ դատափորները պիտի տանջեն ու սպանեն մարդասպանին: (Այնինչ) նրանք պատիժ տալով հայտնի են դարձնում, որ հանցավորների հանցանքները ոչ թե ճակատագրի ինչ-որ

նաց, հմայից, դիւթաց, յորս կոչեն զդևան յաղ, յերկաթ, ի ջուր, ի նա-
րօտս, յիւզս, ի գարի, ի յուլունս, ի մոմ, և ի հեր գլխոյ և յամենայն
պղծութիւնս, որով պղծենն և կորուսանեն զոգիս հնազանդելոց»⁸:

Կաթողիկոսը շարունակ վկայակոչելով Ավետարանը՝ զգուշացնում է, թե հավատացյալը պետք է հավատա Հիսուսի վարդապետութեանը և ոչ կախարդների բժժանքներին, այլապես. «Անիծեալ ամենայն մարդ, որ ոչ կացցէ ի գրեալսն ի գիրս»⁹:

Մանդակունին ցավով նշում է, թե իրական կյանքում շատերը Աստծու փոխարեն սատանային են ծառայում, ու հիշեցնում է. «Դեքն և դիւքն արարածք են և ոչ արարիչ», իսկ կյանք, առողջութիւն, հավերժութիւն կարող է տալ մարդուն միայն Արարիչը¹⁰:

Իսկ ուրեքը են այս գիր-պահպանակների հեղինակները, հարցնում է հայագետը, և դրա պատասխանը ևս գտնում է Հովհան Մանդակու-
նու ճառի մեջ, ուր ասվում է, թե դրանց մեջ կան հոգևորականներ, որոնք դիմում են կախարդներին, իրենց վզից կախում նրանց գրած հմայիլները: Նա բացատրում է նաև, թե ինչու կախարդական հատ-
կություններ ունեցող գրի այդ տեսակը պետք է տարածվեր: Մարդիկ կարիք ունենին ապահովութեան և հեշտորեն հավատում էին, որ յուրա-
քանչյուրը պետք է ունենա իրեն օգնող իր սեփական թախիսմանը: Ֆեյ-
դին նկատում է նաև թախիսմանի բնագիրն արտագրող գրիչների անգրագետ լինելու հանգամանքը, որի պատճառով շատ տեքստեր աղավաղվել են ու աղճատվել: Օրինակ, ձեռագրերից մեկում կարդում ենք. «Աքար որդի Քարմեայ», մինչդեռ այս սխալի հետևանք է, և պետք է լինի. «Արքայ որդի քրմի»¹¹: Հայագետը չի հանդգնում բոլոր բնագրերը ուղղել կամ ծանոթագրել, որովհետև նրանցում այնքան շատ են անհասկանալի տեղերն ու հավելումները ու նպատակա-

ասհմանումով, այլ չարագործ բռնութեամբ են լինում:

Եվ կամ՝ երբ ավազակախումբը արշավում է երկիրը՝ մարդկանց կողոպտելու և կո-
տորելու համար, թող զորք չհավաքեն ու իրար ետևից գնդեր չկազմեն՝ երկրից ավա-
զակներին դուրս բշկելու համար, այլ թող պատճառաբանեն, թե՛ «երկրի ճակատագիրն է ավազակից կոտորվել, մենք ինչու՞ պիտի դեմ գնանք ճակատագրին»: Բայց զորքեր գումարելով և երկրից թշնամուն դուրս վճռելով՝ ցույց են տալիս, որ կոտորածները ճակատագրի ինչ-որ սահմանումով չեն տեղի ունենում, այլ՝ ավազակի բռնութեամբ, որը գալով անհագարար կոտորում է ժողովրդին, զրկում ունեցվածքից» (տե՛ս **Եզնիկ Կող-
բացի**, Եղծ ածանդոց, Թարգմանութիւնը, ներածութիւնը և ծանոթագրութիւնները Ա. Ա. Արբահամյանի, Երևան, 1970, էջ 109):

⁸ Հովհ. Մանդակունի, ճառք, էջ 194:

⁹ Նույն տեղում, էջ 195:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 197:

¹¹ **Frédéric Foyditi**, *Amulettes de l'Arménie chrétienne*, p. 8.

Հարմար է դրանք ներկայացնել նախնական ձեռագրական տեսքով: Բնագրերը դասակարգելիս նա ի նկատի է ունեցել բովանդակային որոշ խնդիրներ, ինչպես, օրինակ, Աստված, Հիսուսը, Հավատի խնդիր – ներ, Սուրբ Կույսը, Առաքյալները, Սրբերը և այլն: Կան նաև որոշ խմբավորումներ ըստ հմայիլի բովանդակություն՝ պահպանում ատանանցավից, աչքացավից, որդեծնություն ժամանակ եղող վտանգներից, չար աչքից, բնական աղետներից և այլն: Նա նկատում է, որ հմայիլներում կան սխեմատիկ բովանդակային կրկնություններ՝

ա) Օգնական եւ պահապան եղիցի ծառայիս Աստուծոյ ... ամէն,

բ) Նոյն բժշկութիւն եղիցի ի Յիսուսէ Քրիստոսէ ծառայիս Աստուծոյ» ... ամէն:

Ֆեյդին շեշտում է, որ հայ քրիստոնեական հմայիլներում մեծ տեղ են զբաղեցնում ավետարանական հատվածները, որոնց նպատակն է պաշտպանել հմայիլի տիրոջը: Նա բերում է իր հրատարակած հմայիլների և Ավետարանի միջև եղած նույնությունների պատկերը: Ահա դրանցից մեկը՝ ամլությունը, որը դիտվում է որպես ծանր երևույթ, որպես ավետում, հայտարարվում է հրեշտակից Մարիամին նրա հղի լինելը, նշելով նաև, որ հղի է նաև նրա ազգական Եղիսաբեթը՝ իր ծեր հասակում, որովհետև Աստծու համար անկարելի բան չկա. «Իսկ Մարիամը հրեշտակին ասաց. «Ինչպե՞ս այդ կը պատահի ինձ, քանի որ ես տղամարդ չեմ ճանաչում»: Հրեշտակը պատասխանեց եւ նրան ասաց. «Սուրբ Հոգին կը գայ քո վրայ, եւ Բարձրեայի զօրութիւնը հովանի կը լինի քեզ, որովհետեւ նա, որ քեզնից է ծնուելու, սուրբ է եւ Աստծու որդի կը կոչուի: Եւ ահա քո ազգական Եղիսաբեթը, նա եւս հղի է իր ծերութեան մէջ, եւ այս յղիութեան վեցերորդ ամիսն է նրա, որ ամուլ էր կոչուած. որովհետեւ Աստուծոյ համար անկարելի բան չկայ»¹²: Ֆեյդին նկատում է, որ հմայիլներում առկա են աղոթքներ, որոնք նա բաժանում է երկու խմբի՝

ա) Քրիստոնեական կանոնական աղոթքներ,

բ) Զուտ հայկական աղոթքներ:

Կանոնիկ աղոթքներն են՝ «Հայր մերը», «Հավատո հանգանակը» և «Ողջույն քեզ Մարիամը»: Բոլոր քրիստոնեական հայկական հավատներում՝ ազգային, բողոքական, կաթոլիկ, Տերունական աղոթքը ոչ միայն հայոց եկեղեցում, այլև հայկական մյուս երկու հարանվանություններին՝ կաթոլիկ և բողոքական, ունի նույն ավարտը. «...որովհետև Քոնն է արքայությունը և զօրությունը և փառքը հավիտյանս հավիտենից: Ամեն»: Ահա այս պարտադիր վերջով նշանավորում են հայկական

¹² Ղուկաս, Ա, 34–38:

ձեռագրերի հիշատակարանները: Հայոց եկեղեցու Հավատո Հանգանակը շատ տարբեր է կաթոլիկ եկեղեցու Հավատո Հանգանակից մի շարք կետերով: Սակայն Ֆեյդին իր խնդիրը չի համարում անդրադառնալ այդ տարբերություններին: Դրանք նրան շատ հեռու կտանենին: Հավատո Հանգանակը նրան հանդիպել է մեկ հմայիլում: Այն գետեղված է Մխիթարյան միաբանությունից մատենադարանի 3042 ձեռագրում: Այն հմայիլի 18-րդ միավորն է՝ «Հանգանակ Նիկիական», որում կա հետևյալ բանաձևը՝ «Մուրբ հայրապետաց աղօթքը օգնական եւ պահպան եղիցի ծառայիս Աստուծոյ»¹³: Հայկական հմայիլներում առկա է նաև «Ave Maria» («Ողջույն քեզ Մարիամ») բանաձևը: Մխիթարյան միաբանությունից ձեռագիր 3024-ի հմայիլ 2-րդը. «Ողջույն քեզ Մարիամ», լի շնորհօք, ուրախ լեր բերկրեալդ» («Salut à Toi, Marie, pleine de grâce, sois joyeuse, bienheureues»): Այս հմայիլն ունի հետևյալ պահպանիչ ձևակերպումը. «Հայր Աստուած, արարիչ ամենայնի, երկնի եւ երկրի ստեղծող, օգնական լեր եւ պահպան ծառայի քո»¹⁴:

Ֆեյդին բացատրում է, որ հայ եկեղեցու կողմից երկու սրբացված բանաստեղծների՝ Գրիգոր Նարեկացու ու Ներսես Շնորհալու աղոթքները մտել են ծիսական հմայական գրականություն մեջ: Տասներորդ դարի բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացու աղոթքներից մի քանիսը մտել են հմայիլների մեջ: Դրանք են՝ «Որդի Աստուծոյ կենդանույ...», «Ընկալ քաղցրութեամբ...», «Աստուած յաւիտենական...», «Արդ այսքանեացա անբաւից հրաչից հանդերձիչ...»: Տեղին է հիշել Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» պոեմի հմայական արժեք ստացած այս աղոթքներից մեկը.

Որդի Աստուծոյ կենդանույ, աւրհնեալ յամենայնի,
 Հաւրդ ահաւորի անքնին ծնունդ,
 Որ տկարանայ առ ի քէն եւ ոչ ինչ,
 Որ ի ծագել անստուեր նշողից ողորմութեան քո վառաց
 Հալին մեղք, հալածին դեւք, ջնջին յանցանք
 Խզին կապանք, խորտակին շղթայք,
 Կենդանածնին մահացեալք, բժշկին հարուածք,
 Ողջանան վէրք, բառնին ապականութիւնք,
 Տեղի տան տիրութիւնք, նահանջին հեծութիւնք,
 Փախնու խաւարն, մեկնի մէզն,
 Մերժի մառախուղն, փարատի մռայլն,

¹³ *Frédéric Foyditi, Amulettes de l'Arménie chrétienne, p. 39.*

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 32:

Սպառի աղջամուղջն, վերանա մութն, գնայ գիշերն,
Տարագրի տազնապն, չքանան չարիքն,

Հալածին յուսահատութիւնքն,
Եւ թագաւորէ ձեռքն քո ամենակար, քաւիչդ ամենայնի:
Որ ոչ եկիր կորուսանել զմարդկան ոգիս, այլ կեցուցանել,
Թող ինձ զանթիւ չարիսն իմ բազում ողորմութեամբդ,
Զի դու միայն ես յերկնի անճառ եւ յերկրի անզնին,
Ի տարր գոյի և յեզերս ծագաց աշխարհի,
Սկիզբն ամենայնի եւ յամենայնի ամենայն լրմամբ,
աւրհնեալ ի բարձունս:

Եւ քեզ ընդ Հաւր եւ Հոգւոյդ Սրբոյ փառք յաւիտեանս:
Ամէն (ԲԱՆ ԽԱ)¹⁵:

Ֆեյդին հիշեցնում է նաև Ներսես Շնորհալու աղոթքները, որոնցից
«Հաւատով խոստովանիմ...»-ը նույն հաջողությամբ սիրված է հայե-
րից դեռ այսօր էլ, և շատերն այն արտասանում են անգիր: Այս հիաս-
քանչ աղոթքը Մխիթարյան հայրերը թարգմանել են աշխարհի 30-ից
ավելի լեզուներով՝ անգամ սանսկրիտով: Ներսես Շնորհալու աղոթքը
հայ կյանքի մեջ մնացել է երկարակյաց, որովհետև նրանում հնչող
աղերսները նույնքան կարևոր են ամեն մի հավատացյալ առաքինի
մարդու համար, որքան դրանք եղել են XII դարում: Ահա մի քանի
հատված աղոթքից.

Հաւատով խոստովանիմ և երկիր պագանեմ քեզ
Հայր և Որդի և Սուրբ Հոգի.
Ահեղ և անմահ բնութիւն.
Արարիչ Հրեշտակաց և մարդկան և ամենայն եղելոց.
Եւ ողորմեա՛ Քո արարածոց և ինձ՝ բազմամեղիս:

...Ամենախնամ տէր,
Դի՛ր պահապան աչաց իմոց՝ գերկիւղ Քո սուրբ՝
Ոչ ևս հայիլ յարատ,
Եւ ականջաց իմոց՝ ոչ ախորժել լսել զբանս չարութեան,
Եւ բերանոյ իմոյ՝ ոչ խոսիլ ըզստութիւն,
Եւ սրտի իմոյ՝ ոչ խորհիլ ըզչարութիւն,
Եւ ձեռաց իմոց՝ ոչ գործել զանիրաւութիւն
Եւ ոտից իմոց՝ ոչ գնալ ճանապարհս անօրէնութեան

¹⁵ Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան, աշխատասիրությամբ Պ. Մ. Սա-
չատրյանի և Ա. Ա. Ղազինյանի, Երևան, 1985, էջ 410-411:

Այլ ուղղեա՛ զչարժումն սոցա՛
 Լինիլ ըստ պատուիրանաց Քոց յամենայնի
 Եւ ողորմեա Քո արարածոց և ինձ՝ բազմամեղիս՛:
 ...Ամենաողոր՛մ տէր,
 Ողորմեա՛ ամենայն հաւատացելոց ի քեզ,
 Իմո՛ց և օտարաց, ծանօթի՛ց և անծանօթից,
 Կենդանեա՛ց և մեռելոց,
 Ծնորհեա և թշնամեաց իմոց և ատելեաց զթողութիւն,
 Որ առ իս յանցանաց,
 Եւ դարձո զնոսա ի չարեացն, զոր ունին վասն իմ.
 Զի ողորմութեան Քում արժանի եղիցին,
 Եւ ողորմեա՛ Քո արարածոց և ինձ՝ բազմամեղի՛ս¹⁶:

Հայագետը նշում է, որ Գրիգոր Նարեկացու և Ներսես Ծնորհալու վերոհիշյալ աղոթքները կան համարյա հմայիլների բոլոր ձեռագրերում: Դրանք կան նաև հայկական բոլոր աղոթագրքերում: Նա հիշատակում է նաև անանուն հեղինակի «Մվ ամենասուրբ Աստուածածին...» և Հովհաննես Գառնեցու «Աղաչեմ զՔեզ Տէր Աստուած...» աղոթքները, որոնք կան իր հրատարակած հմայիլներում¹⁷:

Ֆեյդին խոսում է նաև հմայիլների նկարագրաբանների մասին, որոնք արտասովոր են: Որոշ բնագրերում կարելի է տեսնել ծառ, որը չունի ոչ ճյուղեր, ոչ տերևներ, ոչ արմատներ. նրա վրա նստած է արծիվ՝ առանց գլխի, ճանկերի ու թևերի: Նա շատ հետաքրքիր է համարում այն փաստը, որ հմայիլների ձեռագրերից և ոչ մեկը չունի ինչ-ինչ դեղերի բաղադրատոմսեր: Նրանցում միայն աղոթքներ են՝ հոգևոր բնույթի և ինչ-ինչ կախարդանքներ: Որոշ հմայիլներ ունեն Սողոմոնի կնիքը կամ գրված են գնդականման տառերով:

Ֆեյդին նկատում է, որ հմայիլների լեզուն բնականաբար դասական է: Սակայն այդ լեզուն ունի թերություններ, որովհետև հմայիլների բնագրերը կազմվել են մեծ մասամբ ցածրաստիճան հոգևորականների կողմից: Բնագրերում կան բազմաթիվ սխալներ, որոնք արդյունք են գրել-կարդալ գրեթե չիմացողների արտագրությունների: Կան նաև դեպքեր, երբ գրիչը չի իմացել ուղղագրական կանոնները, և դա էլ հասցրել է կոպիտ սխալների՝ ցւոց բառն աղավաղվել է և դարձել ցոց, վիմա - գլորը-վիմայգոր, օրհնեալը՝ ոռթնեալ և այլն: Վերջապես հիշատակարանները գրվել են հմայիլը ստեղծողի կամ օգտագործողի լեզվով և

¹⁶ *Nersotis Glajensis, Preces sancti, Venetiis, 1862, p. 1-13:*

¹⁷ *F.Feydit, Amulettes de l'Arménie chrétienne, p. 13.*

չատ հեռու են դասական լեզվից: Հայագետը նշում է նաև, որ կախար-
դանքը չի ճանաչում սահմաններ՝ ոչ ազգային և ոչ էլ կրոնական, այդ
խակ պատճառով նրանցում կարելի է հանդիպել թուրքերեն, արաբե-
րեն, քրդերեն բառեր: Հայկական հմայիլների ներսում կարելի է հան-
դիպել կրոնակախարդական բանաձևեր, որոնք ոչ միայն հայկական
են, այլ կան նաև այլ ժողովուրդների՝ հրեաներ, մահմեդականներ և
քրիստոնյաներ, որովհետև դրանք ունեն մի ընդհանուր ծագում՝ եկող
հավանաբար մարդկություն հնագույն մտածողությունից:

Երկրորդ համառոտ զեկույցի մեջ Ֆեյզին բացատրում է այն
սկզբունքները, որոնցով կազմվել է իր օգտագործած ձեռագրերի ցու-
ցակը: Օրինակ, հոտմեական I-XXIV թվերը նշանակում են Սուրբ Ղա-
զար կղզու մատենադարանի ձեռագրերը: Այն ձեռագրերը, որոնց
թվահամարի առաջ առկա է F տառը, նշանակում է Ֆեյզիի անձնական
հավաքածու: Փարիզի ազգային գրադարանի ձեռագրերը սկզբում
ունեն B. N. սկզբնատառերը, ապա արաբական համարները: Օրինակ՝
B.N. 97, B.N. 102 և այլն: P.P. համառոտագրությունը նշանակում է, որ
աղոթքի բնագիրն արդեն տպագրված է:

Յուրաքանչյուր ձեռագիր ներկայացնելիս Հայագետը նշում է ձե-
ռագրի ստեղծման ժամանակը, թղթի տեսակը, ձեռագրի երկարու-
թյունն ու լայնությունը, ինչ վիճակում հասած, ինչ գույնի թանաքով
գրված լինելը, քանի նկար և ում նկարները պարունակելը, նկարների
գույների վիճակը, ոսկե հատվածներ ունենալը, ձեռագրի ընթեռնելու-
թյունն ու տառերի պահպանված լինելը:

Բերենք Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունյան մի ձեռագրի
նկարագրության հայերեն հատվածները:

ՁԵՌԱԳԻՐ II (3021)

Պարունակությունը: Առաջինի մեջտեղում ձերունի Սիմոնը գրկած
է մանուկ Հիսուսին՝ տաճարում ներկայացնելու համար:

Սկսվում է.

1. «Հաւատով խոստովանիմ» աղոթքով:
2. Աղօթք սուրբ Կոյս Մարիամ Աստուածածնին: Ով ամենասրբու-
հի Աստուածածին, պարծանք կուսուլթեան.
3. Աղօթք Սրբոյն Ստեփաննոսի. Ի քէն հայցեմք արտասուագին...
4. Աղօթք Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին. Սնդրեմք ի քէն, Հայր
պատուական...

5. Աղօթք պահպանութեան. Տէր Յիսուս, Դու ես օգնական իմ...
6. Աղօթք սրբոյն Յովհաննու Կարապետին. Այլ եւ բարեխօսութեամբ Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին...
7. Աղօթք պահպանութեան. Հայր սուրբ սրբեա զիս...
8. Բարեխօսութեամբ սուրբ եւ աստուածային նշանացն...
9. Աղօթք հրեշտակաց պահպանութեան. Գաբրիէլ, Միքայէլ...
10. Այս են անուանք հրեշտակաց. Սարսիէլ, Սարազմիէլ...
11. Աղօթք ճանապարհորդաց. Կենդանամայէլ, Կենամայէլ...
12. Աղօթք չար նազարի եւ չար լեզուի. Հրանիւթ, Հրափայլ, Հրատն...
13. Չար աչքն ի չար փուշն...
14. Աղօթք վասն զաւակ ծնանելոյ. Նայեաց յաղաչանս ծառայիս քոյ...
15. Աղօթք սրբոյն Գէորգայ զօրավարին. Բարեխօսութեամբ սրբոց զօրավարացն...
16. Այլ եւ բարեխօսութեամբ սրբոց թագաւորացն...
17. Աղօթք չար նազարի եւ չար լեզուի. Տէր Աստուած մարդասէր...
18. Աղօթք գլխացաւի եւ աչից ցաւի. Գայր գետն Յորդանան...
19. Աղօթք սրբոյն Սարգիսի զօրավարին. Երջանիկ մեծ զօրական...
20. Որդի Աստուծոյ կենդանուոյ...
21. Աղօթք Թպղայի եւ Ալի. Տէրն մեր Հիսուս Քրիստոս եւ Սուրբ Գաբրիէլ...
22. Աղօթք Թպղայի եւ Ալի. Սուրբն Պետրոս եւ Սուրբն Պօղոս...
23. Աղօթք Թպղայի եւ Ալի. Սուրբն Սիոն, Սուրբն Սիսի...
24. Ընկալ քաղցրութեամբ...
25. Աղօթք սրբոյն Կիպրիանոսի. Ես Կիպրիանոս, ծառայ Յիսուսի...
26. Աղօթք Սրբոյն [Յ]ուստիանէ կուսին. Յայնժամ կայր ի քաղաքին Անտիոքայ...
27. Աղօթք չար նազարի եւ չար լեզուի. Յիսուս Քրիստոս Որդի Աստուծոյ...
28. Արդ երես անկեալ աղաչեմք զՔեզ...
29. Աստուած յաւիտենական...
30. Աղօթք չար նազարի եւ չար լեզուի. Աստուած որ ընդ Մովսիսի խօսեցար...
31. Գիր չար աչից եւ չար լեզուի. Կայր Մովսէս յեզր Կարմիր Ծոփու...
32. Աղօթք պահպանութեան. Եւ եւս յամենայն ժամ զայս ասեմ...
33. Գիր վասն վաճառի եւ տալէհի եւ սթարի եւ յորժամ ի դատու

կամ ի պարոնի դիմաց կանգնի, խօսքն կտրուկ լինի ի դիմաց
ծառայիս Աստուծոյ.

34. Գիր քաղցրութեան պարոնաց, դատաւորաց եւ թագաւորաց
չարեաց եւ չարախօսեաց բարի խօսելոյ ծառայիս Աստուծոյ.
Յանուն Մեսիային որ անուանեցաւ Քրիստոս...
35. Աղօթք պահպանութեան. Տէր Աստուած յորժամ զարքայու-
թիւն Քո արարեր...
36. Աղօթք չար աչից եւ չար լեզուի. Սուրբ խաչն Աղթամարայ եւ
Սուրբ խաչն Վարազայ...
37. Աղօթք ամենայն ցեղ պահպանութեան. Արդ բարեխօսու-
թեամբ ամենայն սրբոց Քոց...
38. Աղօթք պահպանութեան, Տէր Հայր եւ Աստուած կենցաղոյս...
39. Աղօթք Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի. Տէր Աստուած զօրու-
թեանց եւ Փրկիչ...

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Աստուծով 1742ին յուլիանական 1ին եւ դափանցի¹ մ[ա]հդեսի² ծերութենի որդի Ապիքար ... ծառայս զայս մերոց զավակաց զիշադակ առ ի Քրիստոս պահպանեսցէ փրկեսցէ [յ]երեվելի եւ աներ[եւ]ու[թ] թշնամուն եւ ամեն փո[ր]ձանաց փրկեսցէ. բարի յիշադակ արասցէ յուր (?) Աստուծոյ ճանապարհ[հ]ով կնան. քանի մարմին են խաղաղ կենօք պահեսցէ. [յ]ետ / երկնից աստեացս / սուրբ արքայութիւն տացէ. Որ ասէ եկա[յ]ք օր[հ]նեալ Հօր իմ վերին, ժառանկեսցէք զանջան բարին³. ամէն: Մեզ եւ մեր ննջեցելօք առնէ ... արժանի. ամէն: Ընդերձող, Աստուծոյ սիրուն Ա Հայր մեր որ յերկինս եւ այլն եւ Ողջոյն ընդ Քեզ Մարիամ յիշեսցէք զմեզ ի թողութիւն եւ դուք յիշեալ լինիք ի Քրիստոս ամէն արդար դատաստանին զոր առնէ արժանի վերին խորանին ամէն. Եղև թվին Հայոց ՌՃՂԱ վարադին [Յուն]վար Ա.ին:

Հիշատակարանների տակ Ֆելդին եւ դնում է բառերի բացատրությունները: Օրինակ՝

1. Ղափան – քաղաք Հայաստանի Հարավում:
2. Մահդեսի – Երուսաղեմ ուխտի գնացած անձ:
3. Մատթէոս, XXV, 34:

Հմայիլներում կան նաև չափաժողովարաններ: Ահա մի նմուշ՝

Mémorial

**Ով Հայրք եւ մայրք իմ պտվկն (պատուական),
Եղբայրք եւ քույրք իմ սիրական,
Որ կու կարդամք աղօթարան,
Զայս ասասցուք իմ հոգեկան.
Եւ դուք յիշեալ լիջիք [ի] յաւիտեան:
Ամէն:
Հայր մեր որ յերկինս ես... Վե՛րջ:**

**O, mes pères et mères vénérables,
Mes frères et mes sœurs chéris,
Lorsque vous lirez ce recueil de prières,
Dites celle-ci pour mon âme.
Et vous serez commémorés pour l'éternité. Amen.
Notre Père qui es aux cieux... FIN.**

Հայագետն իր հմայիլների ձեռագրացուցակի տողատակերում ներկայացնում է որոշ գրաբարյան, բարբառային, թուրքերեն, արաբերեն բառերի բացատրություններ: Օրինակ՝

- Ձոհալ – Zohal, arabe: «Saturne» – Սատուրն
- Շարաւ – Charaf, arabe: «gloire» – փառք
- Օտարիտ – Otarit, arabe: «Mercure» – Մերկուրի
- Մառեխ – Marekh, arabe: «Mars» – Մարս
- Մուչտարի – Mouchtari, arabe: «Jupiter» – Յուպիտեր
- Շէմս – Chems, arabe: «Soleil» – Արև
- Սովրն – Sovren, arabe: «Taureau» – Յուլ
- Ղամէրն – Qamar, arabe: «Lune» – Լուսին
- Դեվալն – Deval (?), arabe: «Verseau» – Ջրհոս:

Մահտարածամ բառը բացատրում է – «mort hors – temps», «epidémia», «peste» - անժամանակ մահ, համաճարակ, ժանտախտ:

Այսպես բացատրված են բոլոր այն բառերը, որոնք ընթերցողը կարող է հասկանալ: Հայագետը բարեխղճորեն հղում է Աստվածաշնչի Հին ու Նոր կտակարանների բոլոր այն հատվածները, որոնց մասին ակնարկներ կան հմայիլներում: Այսպես, օրինակ, Մխիթարյան միաբանությունյան 3042 ձեռագրի թիվ 30 հմայիլը կոչվում է «Աղօթք եւ օգնականություն»: Սկսվում է «Յանուն սրբոյն Սարգսի զօրավարին եւ որդւոյն նորա Մարտիրոսին...» հատվածով: Նրանում կա նաև հետևյալ ակնարկը չորս ավետարանիչների մասին, որը վերցված է Եզեկիելի տեսիլից. «...որք կան ի սպասաւորութեան առաջի աթոռոյն Աստուծոյ, առիւծանման, արծուանման, եղնանման եւ մարդակերպ...»: Ֆեյդին այս ակնարկը բացատրում է – «Ezéchiel, I, 4-12. Ce seront les emblèmes des évangélistes» («Եզեկիել, Ա, 4-12. Սրանք ավետարանիչների խորհրդա – նիշերն են»):

Մինչև Ֆեյդին, ինչպես ինքն է գրում, դեռևս հինգերորդ դարից հմայիլները որպես կախարդական պահպանիչ միջոցներ բնութագրվել են այս կամ այն չափով: Հմայիլների առավել հանգամանալի նկարագրերից մեկն առկա է հայր Վարդան Հացունու «Երդմունք հին հայոց մէջ» աշխատությունյան մեջ: Այդ գիրքը օգտագործել է Հայագետը՝ կատարելով բազմաթիվ հղումներ:

Վարդան Հացունին բոլոր հայկական գրապանակների բովանդա – կությունն ամփոփում է հետևյալ շրջագծով:

Կիպրիանոսի ախտաբանների ծավալուն և նվազ հավաքածուներ, այսինքն՝ բժշկական աղոթքներ առ Աստված, առ սրբեր և հրեշտակ – ներ, մերթ առ տերունական խաչի զանազան նշխարներ, հայ մատն –

նագիրների աղոթքներից՝ Ներսես Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ»-ը, Գրիգոր Նարեկացու «Որդի Աստուծոյ» և «Ընկալ քաղցրութեամբ» աղոթքները, երբեմն սուրբ գրոց ընթերցվածներ ևս¹⁸:

Վ.Հացունին նկարագրել է իր ձեռքի տակ եղած երկու հնագույն գրապանակների (1447 թ., 1476 թ.) ոչ միայն բովանդակութիւնը, այլև նկարները: «Այդ երկու հնագոյն գրապանակաց արուեստական կողմն ալ կայ. առաջինն երկուստեք իբր չրջանակ ունի մի մի զոյգ կարմիր գծեր, և աղօթքներն իրարմէ կ'անջատուին կարմրագիր հրահանգօք ու սկզբնաւորութեամբ, և երբեմն կիտուածանկար զարդերով: Երկրորդն ունի ղեղնագոյն չրջանակ, նոյնպէս կարմրագիր բաժանումներ, և երկու բազմագոյն նկար, որ է կին մը և թռչուն: - Ասոնք սկիզբն են արուեստին, որ աւելի վերջ՝ վանացս օրինակաց մէջ բաւական զարգացման հասած է, ստանալով ընդհանուր նկարագիր մը: Եւ է այս: Շուրջանակի սովորաբար գունաւոր պարունակ մը: Աղօթքներէն չա - տեր իրենց վերեւ ունին բազմագոյն պատկեր մը, ներկայացնող տէրունական և երբեմն հին կտակարանի յիշատակաց. կենդանագիրք Տիրամօր, հրեշտակաց կամ սրբոց՝ որոց նուիրուած են, և կամ անոնց անուանի հեղինակաց, այսինքն աւետարանչաց, Ս.Կիպրիանոսի, Շնորհալուոյն. մերթ եւս անոնց բովանդակութեան պատկերացումը: Իսկ գրապանակին գլուխ՝ յաջորդաբար ղետեղուած են երեքէն մինչեւ վեց պատկերներ: Բոլոր ասոնք շինուած են նպատակաւ պահպանութեան, և ոչ սոսկ պաճուճանաց: Համառօտ աղօթքներէն ոմանք ամփոփուած են գունաւոր բոլորակի մը մէջ իբր զարդ: Մէկ կամ աւելի աղօթից տողեր դասաւորուած են վերուստ ի վար առ ի շեղ կարգով, խաչաձև - ւելով գիրար և աղիւսակ մը կազմելով»¹⁹:

Գրապանակի նկարներում պատկերված են Տիրամայրը՝ Հիսուս մանկան հետ նստած աթոռին, Հիսուսի խաչելութիւնը, Հովհաննես Մկրտիչը՝ գրկած իր գլուխը, Ստեփանոսն ու Գրիգոր Լուսավորիչն՝ իրենց տարազներով, Գաբրիել հրեշտակապետը՝ պահապան կանգնած ննջող մի մարդու վրա, դրանք չրջապատված են աղոթքի երեք չրջանակներով, Աբրահամի զոհ մատուցելը՝ հարակից աղոթքի աղյուսակով, վիշապասպան սուրբ Գևորգ ձիավորը, սուրբ Սարգիսը՝ որդուն առած ձիու գավակին, Ալիի կշտամբվելը Հիսուսից: Այս բոլորը խճողված են պես-պես գույներով, մի քիչ էլ ոսկով են պատած: Նկարագրեր - լով այս՝ Վ.Հացունին եզրահանգում է. «Մաքուր աշխատութիւն մը,

¹⁸ Վարդան Հացունի, Երզնունք հին հայոց մէջ, Վնեստիկ, 1932, էջ 242:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 244-245:

որոյ մէջ սակայն պետք չէ փնդոել նկարչական նրբութիւն և դիմագծերու պահանջուած զանազանութիւնը»²⁰;

Միջնադարյան քրիստոնեական մատենագրութեան մեջ մեծ չափերի են հասնում այն գրույցները, որոնք կապված են Սողոմոն արքայի հետ և ներկայացնում են նրա իմաստուն լինելու իրողութունները: Հացունին նկարագրում է Սողոմոն Իմաստունի հաղթելը դեին մի հետաքրքիր դրվագով, որը պատկերված է «Գիր և կապք դիւաց, որ կարասցեն մերձենալ ի ծառայս աստուծոյ Սասպիքան» հատվածում: Սողոմոն Իմաստունը տեսնում է խավարի հզոր մարմնացում դեին, որը գոռում էր որպես ամպ, ճշում որպես վիշապ: Դեն ասում է Սողոմոնին, թե ինքն ամենակարող է, կարող է բարձրանալ հասակով ինչպես լեռը, հետո փոքրանալ ինչպես մանանեխի հատիկը, կարող է գորանալ ինչպես վիշապը և տկարանալ ինչպես սարդոստայնը: Սողոմոնը հրամայում է դեին, որ նա այդ բոլորը ցուցադրի գործնականում: Դեռ լեռան նման բարձրանում է՝ սպառնալով ընկնել արքայի վրա, հետո վերջինիս հրամանով փոքրանում է, ինչպես մանանեխի հատիկը: Սողոմոնն այդ հատիկը դնում է մատանու ակի փոխարեն և բանտարկում դեին²¹:

Ահա այդ ձևով «նոյնպէս կապեալ եղիցի ամենայն զեւք և ամենայն սատանայական որոգայթք»²²: Ֆեյդիի գործը այսօր էլ ունի իր արժանի շարունակողները:

Բոլորովին վերջերս լույս է տեսել Հայ Հմայական ժողովրդական աղոթքներին նվիրված մի կոթողային գիրք, որի հեղինակը ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյանն է: Այս գիրքը նրա երկա՝ րամյա աշխատանքի արդյունքն է և ներկայացնում է ժողովրդական բանահյուսութեան մեջ եղած Հմայական աղոթքների հարստությունը՝ համապատասխան գիտական մեկնություններով²³:

Ֆրեզերիկ Ֆեյդին կատարել է կարևորագույն գիտական աշխատանք: Նախ, նա ի մի է բերել Հայկական Հմայիլների ձեռագրական հարստության մի մասը, կազմել նրանց մանրամասներով հարուստ ցուցակը և ապա գիտականորեն դասակարգել ու գնահատել դրանք:

Նրա այս աշխատությունը հուշում է նույնը կատարել նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող բազմաքանակ Հմայիլների հետ՝ կազմելով նրանց նմանօրինակ մանրամասնված ցուցակը և դրանք դնել գիտական չրջանառության մեջ:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 246:

²¹ Նույն տեղում, էջ 247:

²² Նույն տեղում:

²³ Տե՛ս Հայ Հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Աշխատությունը՝ Սարգիս Հարությունյանի, Երևան, 2006, 500 էջ:

Ա. Ֆ. ՖԵՅԴԻԻ «ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔԸ»

Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի պատրաստած Հայոց լեզվի դասագիրքը, որը երկու անգամ է հրատարակվել, գրված է արևմտահայերենի ուսուցման համար. «*Manuel de langue arménienne (Arménien occidental moderne)*», Paris, 1969¹:

Դասագիրքը ծավալուն է. ունի 394 էջ: Գրքի տիտղոսաթերթի դարձերեսին գլխատառերով, շրջանակի մեջ ընդգծված ձևով տպագրված է հետևյալ ընծայականը. «Այս համեստ գործին երկրորդ տպագրութիւն կը ձօնեն Երեւանի 2750 ամեակին»:

Դասագրքի սկզբում կա համառոտ գեկույց, որը ներկայացնում է դասագրքի ստեղծման երկարատև պատմությունը: Այդ գրքում եղած բոլոր դասերը մեթոդապես անցել են գործնական կիրառման ստուգման ընթացքով, այդ իսկ պատճառով նրանք երաշխավորում են Հայոց լեզվի կատարյալ ուսուցումը: Յուրաքանչյուր դասին կցված վերլուծական հանձնարարականները, սկսած առաջին դասից մինչև վերջինը, հնարավորություն են ընձեռում արագորեն հասնել ուսուցման ցանկայի արդյունքին: Գրքի առաջաբան-գեկույցում և ողջ դասագրքում ֆրանսերենի ու Հայերենի համադրությունը մշակված է ուսուցման մի մեթոդ, որն, անշուշտ, գիտական առումով եզակի է իր տեսակի մեջ և պետք է հետաքրքրի Հայոց լեզվի մեթոդիկայով զբաղվող մասնագետներին, պայմանով, որ նրանք ֆրանսերենի հետ կապված դժվարություններ չունենան:

Դասագրքի «Նախաբանը» բնորոշում է Հայոց լեզվի հնդեվրոպական լեզվարնտանիքում ունեցած առանձնահատկությունները: Պայմանավորված Հայաստանի աշխարհագրական դիրքով Հայոց լեզուն սերտ շփումների մեջ է եղել իրանյան և հելլենական երկրների հետ: Արդի Հայերենը ձևափոխվել է երկու հարուստ լեզուների՝ արևելահայերենի և արևմտահայերենի, որոնք մեծ մասամբ ունեն նույն քերական-

¹ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գրադարանում պահվող գրքի այս օրինակն ունի Ֆ. Ֆեյդիի հետևյալ ընծայագիրը. «Հայաստանի փառաւոր «Մատենադարանին», յարգանքօք Ֆրետ.Ֆեյտի, Փարիզ, 22 սեպտ. 1969»:

նական կառուցվածքը: Իրենց զարգացման մակարդակով հայերենի երկու ճյուղերը ներկայացնում են լեզվական մեծ հարստություն:

«Նախաբանում» սեղմ անդրադարձ կա հինգերորդ դարի հայոց լեզվին: Ֆեյդին շեշտում է, որ հայերենը հին մշակված լեզուներից է: Հինգերորդ դարում՝ ազգային այբուբենի հայտնագործումից հետո, աստվածաբանությունը և դավանաբանական վեճերը թարգմանիչների գրչի տակ զարգացրել են այդ լեզուն: Հետո հայերենի վրա իրենց կնիքն են դրել խաչակրաց արշավանքները և փոխհարաբերությունները Լեանտի երկրների հետ: Հայոց լեզվի վրա ազդել են նաև գաղթօջախների առկայությունը Եվրոպայում և այլ երկրներում, ուր հայերը չփվել են զարգացած քաղաքակրթության հետ, որի շնորհիվ արդեն 1512 թվականին նրանք տպարան են հիմնել Վենետիկում: Հայերենը նոր զարգացում է ստացել 18-րդ դարում, երբ Վենետիկում Մխիթար – յանյները հիմնեցին իրենց միաբանությունը: Իսկ 19-րդ դարում հայոց լեզուն լայն գործածություն մեջ դրվեց ամենատարբեր բնագավառներում՝ գրականություն, արվեստ, գիտություն, քաղաքագիտություն, տնտեսագիտություն և այլն, բոլոր ճյուղերի գծով ստեղծելով մտային հարուստ բառարան. «Այս տասնհինգ դարերի ընթացքի հայոց լեզվի կազմավորման արդյունքն այն է, որ արդի հայերենը քաղաքակիրթ մի լեզու է, կատարելապես բացառիկ որակի»²:

Ֆ.Ֆեյդիի «Հայոց լեզվի» դասագրքի ամենամեծ արժանիքն այն է, որ հեղինակը լեզվական ուսուցման գործընթացն իրականացնում է հայ ժողովրդի պատմության փաստերին ծանոթացնելուն զուգընթաց, և այդ միահնչուվածություն արդյունքը կարևորվում է նրանով, որ օտարազգին յուրացնելով հայերենը, լիովին պատկերացում է կազմում հայ ժողովրդի պատմական անցյալի մասին. իմանում է հայ ժողովրդի ծագումը, զարգացումը, 20-րդ դարում նրա ունեցած դերը: Ֆ.Ֆեյդին նմանօրինակ նյութերը քաղում է հայ պատմիչներից, հայ բանասերներից ու պատմաբաններից:

Հենց դասագրքի սկզբում՝ առաջին էջի վրա, ձեռագիր խոշոր տառերով ներկայացված են անվանի հայագետ-բանասեր հայր Տեր-Մովսեսյանի ասույթները հայ ժողովրդի ծագման վերաբերյալ.

1. Հայ ազգին ծագումը բազմակնճիռ հարց մըն է, որուն վրայ շատ պատմագետներու եւ հնագետներու փաստերն իրարմէ մեծապես կը տարբերին:
2. Հայոց ցեղին ծագման հարցին հետ սերտ կապված է նաև իր

² F. Fejdit, Manuel de langue arménienne, Paris, 1969, p. XIV.

անվան ծագումը:

3. Օտար ազգերը մեր բնագաւառն Արմենիա և մեր ազգն Արմեն կ'անուանեն, իսկ մենք միայն դմեղ Հայ և մեր բնագաւառը Հայաստան կը կոչենք³:

Ֆեյդին դասագրքում Հայաստանը ներկայացնում է իր պատմական օրինական տարածքներով՝ որպես Մեծ Հայք: «Հայաստան (երկիրը)» դասը մեր հայրենիքի մասին պատմում է հետևյալը: Հայաստանը Փոքր Ասիայի հյուսիսարևելյան մասն է կազմում: Լեոնտոս երկիր է՝ սարերով և բարձրավանդակներով: Նա Հայաստանն անվանում է լեոնակղզի կամ լեոնահանգույց: Հայաստանի հռչակավոր սարերն են՝ ձյունապատ Մասիսը կամ Արարատը՝ զույգ գագաթներով (Մեծ Մասիսը՝ 5158 մետր և Փոքր Մասիսը) և քառագագաթ Արագածը կամ Ալագյազը:

Հաստատանը հարուստ է մեծ ու փոքր լճերով և վազող ջրերով: Կան երեք նշանավոր լճեր: Հայերն այդ լճերը ծով են կոչում, որովհետև շատ ընդարձակ են: Այդ լճերն են՝ Սևանա լիճ կամ Գեղամա ծով, Վանա լիճ կամ Բղնունյաց ծով, Ուրմիո լիճ կամ Կապուտան ծով:

Հաստատանում կան երեք մեծ գետեր՝ Տիգրիս, Եփրատ և Երասխ կամ Արաքս: Այս վերջինը զուտ հայկական գետ է⁴:

«Հայաստան» դասի համար հայագետը կազմել է հետևյալ բառացանկը.

VOCABULAIRE⁵ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Լ'ARMENIE

երկիր	terre, pays, contrée	սար	cîme, sommet
լեոնակղզի	îlot montagneux	գագաթ	sommet
լեոնահանգույց	noeud montagneux	լիճ	lac
բարձրաւանդակ	plateau	գետակ	rivière, cours d'eau
ցանց	filet, réseau	հիւսիս	nord, septentrion
կողմ	côté	հարաւ	sud, midi
մեղր	mètre	արեւելք	est, orient
հիւսիսային	septentrional	արեւմուտք	ouest, occident
արեւելեան	oriental	հարաւային	méridional

³ Նույն տեղում, էջ 6:

⁴ Նույն տեղում, էջ 82-83:

⁵ Նույն տեղում, էջ 82:

լեռնոտ Հոչակաւոր բովանդակ կարելի զոյգ (adj.) հայկական	montagneux fameux tout entier possible qui forme la paire arménien (pr les choses)	արեւմտեան ձինսապատ քառագագաթ նշանաւոր սեղմ զուտ	occidental couvert de neige à quatre sommets remarquable serré pur, véritable, proprement dit considérer (comme) arroser de même que... de même...
կոչել	appeler	համարել, սեպել	considérer (comme)
նկարագրել այցելել տաճկերէն	décrire visiter (adv.) en langue turque	ոտոգել ինչպէս... նոյնպէս...	arroser de même que... de même...

Տասներեքերորդ դասը կարևոր պատմական ակնարկ է Ասիա մայրցամաքի հիմնական ազգերի մասին: Այս դասում աշակերտը արևմտահայերենով սովորում է որոշ երկրների անուններ, ազգութիւնների անուններ և այդ ազգերը ներկայացնող լեզվանունները: Ահա դրանք՝

ԱԶԳԵՐԸ LES NATIONS⁶

Pays	habitants	langue	adjectif	général
Հայաստան	Arménie	Հայ	Հայերէն	Հայկական
Գաղղիա	France	գաղղիացի	գաղղիերէն	գաղղիական
Անգղիա	Angleterre	անգղիացի	անգղիերէն	անգղիական
Սպանիա	Espagne	սպանացի	սպաներէն	սպանիական
Իտալիա	Italie	իտալացի	իտալերէն	իտալական
Գերմանիա	Allemagne	գերմանացի	գերմաներէն	գերմանական
Ռուսաստան	Russie	ռուս	ռուսերէն	ռուսական
Տաճկաստան, Թուրքիա	Turquie	տաճիկ, թուրք	տաճկերէն, թրքերէն	տաճկական, թրքական
Պարսկաստան	Perse	պարսիկ	պարսկերէն	պարսկական
Հնդկաստան	Inde	հնդիկ	հնդկերէն	հնդկական
Չինաստան	Chine	չինացի	չինարէն	չինական
Ճաբոն	Japon	ճաբոնցի	ճաբոներէն	ճաբոնական
Արաբիա	Arabie	արաբ	արաբերէն	արաբական

⁶ Նույն տեղում, էջ 89:

Վրաստան	Géorgie	վրացի	վրացերէն	վրացական
Հրէաստան	Palestine	Հրեայ juf		Հրէական
		եբրայեցի hebreu	եբրայեցերէն	եբրայական

«Ասիոյ ազգերը և Հայերը» խորագրի տակ թվարկվում են Ասիա մայրցամաքի Հիմնական ազգերը՝ ճապոնացիները, չինացիները, Հնդկները, պարսիկները, թուրքական զանազան ցեղերը, արաբները և ուրիշ փոքրաքանակ ազգեր՝ Հայերը, Հրեաները, վրացիները:

Ասվում է, որ ուսուները գրավել են Ասիայի մեծ մասը: Ֆեյդին նշում է, որ Հայերը շատ Հին, քաղաքակիրթ ազգ են և ունեն Հնդեվրոպական ծագում ունեցող լեզու: Թեև բազմաքանակ չեն, սակայն ժամանակին բավական մեծ դեր են կատարել, մանավանդ այն ժամանակ, երբ Հռովմեացիները կամեցան Ասիան նվաճել: Կիկերոնը գրել է. «Տիզրանը Հռովմեացիներին սարսափ պատճառեց»:

Երբ խաչակիրները ցանկացան Սուրբ Գերեզմանն ազատագրել, Կիլիկիայի Հայ իշխաններն օգնեցին Փրանկ առաջնորդներին: Հայ ավագանին և խաչակիր պարոնները դաշնակից դարձան, քանզի երկու ազգերին էլ խանդավառում էր նույն Աստծու սերը:

Շատ կարևոր է այս դասի եզրափակիչ հատվածը. «Թեև, շատ հաճախ, օտար ազգեր Հայաստանը գրավեցին, սակայն Հայերը պահեցին թե քրիստոնեական կրոնը, թե Հայրենասիրական գաղափարները, թե մայրենի լեզուն՝ Հայրենյւր. «Եթե բազմաթիվ ըլլային, առաջնակարգ ազգ մը պիտի կազմեին»⁷:

Դասերի որոշ հատվածներում ներկայացվում են նաև Հայ ժողովրդի տարբեր խավերի կենցաղը, սովորությունները, ազգային բնավորություն լավագույն գծերը: Օրինակ, «Ճանապարհորդը» («Le voyageur») թեմայի բնագրում ներկայացվում է, որ Հայկական գյուղերում Հյուրընկալությունը սրբազան պարտականություն է, քաղաքաբնակ Հայերը ևս շատ Հյուրընկալ են⁸:

Ֆեյդին նպատակահարմար է գտել քսաներորդ դասում պատմել գյուղական Հայ ընտանիքի և նրա ներսում եղած փոխհարաբերությունների մասին: Նկատենք, որ այս հատվածի նյութը Հին, ավանդական ընտանիքի մասին է, որովհետև այսօրվա Հայկական գյուղերում կան քաղաքային կենցաղով ապրող ընտանիքներ: Դասի բնագիրը կոչվում է «Գիւղացի Հայ ընտանիքը»: Ըստ Ֆեյդիի գրածի՝ գյուղում բնակվող Հայ ընտանիքը պահպանել է Հին ու անաղարտ նահապե-

⁷ Նույն տեղում, էջ 91:

⁸ Նույն տեղում, էջ 100:

տական սովորությունները: Ընտանիքի բնական տերը հայրն է: Ընտանիքի բոլոր անդամները հարգում են հոր իշխանությունը, և հայրը ոչ միայն իր կնոջ և զավակների վրա իշխանություն ունի, այլև հարսների:

Տան կինը իր ընտանիքի բոլոր անդամների համար «հարս» է, թե՛ իր ամուսնու ծնողների և թե՛ նրա եղբայրների ու քույրերի: Բոլորը նրան «հարս» են անվանում, որովհետև նա այդ ընտանիքին է պատկանում ոչ թե իր արյունակցությունը, այլ ամուսնություն հետևանքով: Հարսը հնազանդվում է ոչ միայն ամուսնուն, այլև նրա ծնողներին: Նույն ձևով տան աղջկա ամուսինը բոլորի համար «փեսա» է, իսկ եթե աներոջ տանը բնակվի՝ «տնփեսա» է կոչվում: Ֆեյդին բերում է տան մեծի նկատմամբ հարգանքի մի օրինակ, որն այսօր էլ կա հայկական շատ կրթված ընտանիքներում: Հարգանքը տան մեծ հոր նկատմամբ այնքան մեծ է, որ տղան երեք հոր մոտ չի ծխում, եթե նույնիսկ չափահաս է և զավակների տեր: Նա նշում է նաև հայկական նահապետական ընտանիքներում եղած համերաշխությունը. «Թեև ամուսնութեանց պատճառով ընտանիքը հաճախ շատ բազմանդամ է, սակայն միություն է տիրում սկեսրոջ և հարսների միջև»:

Ֆ.Ֆեյդին «Հայոց ծագումը» բնագրում նշում է հայերենի հնդեվրոպական լեզու լինելը և հայոց երկրի մասին առաջին հիշատակումը համարում է Ք.ճ.ա. 715-ին Ասորեստանի Սարգոն թագավորի արձանագրությունը, որում պատմվում է Արարատյան ազգերի դեմ նրա վարած պատերազմների մասին, սակայն վերջինում չի հիշվում Արմենիա անունը: Արմենիա անունը, սակայն, հիշատակում է Պարսից Դարեհ արքան, որի հրամանով Ք.ճ.ա. 515-ին, Բեհիսթունի ժայռի վրա փորագրվել է համապատասխան արձանագրությունը: Ֆ.Ֆեյդին եզրակացնում է, որ Ք.ճ.ա. 715-ից 515 թվականների միջև ընկած ժամանակահատվածում հայերն ապրում էին Արարատյան երկրում:

Մի առանձին դաս նվիրված է Վոամչապուհ թագավորին, Սահակ Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին: Դասի համապատասխան հատվածը խորագրված է. «Վոամչապուհ թագաւոր, Ս.Սահակ եւ Ս.Մեսրոպ»⁹: Այսօրինակ խորագրով հայագետը չեչտել է մի կարևոր իրողություն՝ Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը հայ ժողովրդի, հայ եկեղեցու սրբերից են: Նա նաև հայերենը նոր յուրացնողի համար մատչելի ձևով հիմնավորում է, որ Վոամչապուհ արքան, Սահակ Պարթևը, Մեսրոպ Մաշտոցը գրերի գյուտին մոտեցել են որպես քաղաքական ու պետական բացառիկ իրադարձություն, որի հետևանքը դարձավ Հայաստա-

⁹ Նույն տեղում, էջ 146:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 137:

նում ծավալված լուսավորական հզոր շարժումը. ողջ երկրով մեկ դպրոցներ բացելը, Աստվածաշնչի թարգմանությունը. «Աստվածաշունչը այնքան սքանչելապես թարգմանեցին, որ հայերեն թարգմանությունը կը սեպվի «Թագուհի ամեն թարգմանութեանց»։ Հորինեցին նաև ինքնատիպ գործեր, մանավանդ վարդապետական և կրոնական ճառեր, մեկնություններ և պատմական գրքեր, բոլորն ալ մաքուր ու գեղեցիկ լեզվով։ Վուանչապուհի թագավորությունը սկիզբն է հայ մատենագրությունն այն շրջանին, որ կը կոչվի «Ոսկեդար»¹¹։

1939-ին, Փարիզում, «Անահիտի» թիվ 2-ում լույս է տեսել դեռևս երիտասարդ հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի «Հեթում պատմիչ, հեղինակ «Ծաղիկ պատմութեանց արևելեան աշխարհի» գրքին վերաբերող ուսումնասիրությունը՝ Արշակ Չոպանյանի առաջաբանով։ Ֆեյդիին հմտորեն բացատրում է, թե որն է Հեթում պատմիչի երկի արժեքը և ինչու այն եվրոպայում թարգմանվել է տարբեր լեզուներով ու արժանացել միջազգային ճանաչման։ Հայտնի է, որ Հեթումը իր երկը Ֆրանսերեն թեղադրել է Նիկոլա Ֆալկոնի անունով մի վանականի՝ 1307-ին, որը հետագայում Հեթումի թեղադրածը ֆրանսերենից վերածեց լատիներենի՝ այն ժամանակների եվրոպական երկրների գրոց լեզվին։ Հետագայում Հեթումի երկը թարգմանվել է նաև իտալերեն ու անգլերեն։

Ֆ.Ֆեյդիին մեջբերում է Հեթում պատմիչի երկի հին ֆրանսերենով գրված բնագրից մի հատված, այնուհետև դնում նույն հատվածի հայերեն թարգմանությունը։ Ոոսելով հայկական այբուբենի մասին՝ Հեթում պատմիչն ասում է. «Ձանազան տեսակ գիր ունին, մէկ քանի արմենեան կ'ըսուին, միւսները արիական (կամ ալոյէն)¹²։ («Les ont diverses letters et les une sont dites armenoises, les autres arien (aloyen)») :

1964 թվականին Ֆրեդերիկ Ֆեյդիին Փարիզում հրատարակում է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի համահավաք բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ համապատասխան նախաբանով։ Նա նշում է, որ հայերը երրորդ դարի վերջին արդեն ընդունել էին քրիստոնեությունը, սակայն կրոնի քարոզմանը խոչընդոտում էր Սուրբ Գրքերի հայերեն չլինելը, որի պատճառը ազգային այբուբենի բացակայությունն էր։ «Այդ աննպաստ վիճակից դուրս գալու հոգսը իր վրա է վերցնում սուրբ Մեսրոպը՝ հայտնագործելով հինգերորդ դարի առաջին տարիներին անհրաժեշտ այբուբենը»¹³։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 285։

¹² Ֆ.Ֆեյդի, Հեթում պատմիչ, Փարիզ, 1939, էջ 14։

¹³ David de Sassoun, Épopée en vers, traduit de l'arménien avec une introduction et des notes de Frédéric Feydit, Gallimard, 1964, p. 37.

Ըստ Ֆեյդիի մեսրոպյան այբուբենի հայտնագործումը հզոր խթան էր հայ ժողովրդի մտավոր կյանքի համար. դրա շնորհիվ հայերը ստեղծեցին արժեքավոր մատենագրություն, որով հավասարի իրավունքով կանգնեցին հույների, լատինացիների և ասորիների կողքին («*Les Arméniens sont côte à côte avec les Grecs, les Latins et les Syriens*»)¹⁴:

Ֆ.Ֆեյդին ցավով նշում է նաև, որ Կոստանդնուպոլսի գրավումը թուրքերի կողմից դարձավ Հայաստանը Արևմուտքից մեկուսացնելու վերջին հարվածը («*La prise de Constantinople par les Turcs achève d'isoler les Arméniens de l'Occident*»)¹⁵:

«Հայոց լեզվի» դասագրքում ֆրանսիացի հայագետը դրվագված ներկայացնում է հայ ժողովրդի անցած ողջ պատմությունը՝ Հայկ նահապետից մինչև մեր օրերը: «Հայկ և Բել» առասպելը նա ներկայացնում է որպես ավանդական գրույց, ըստ Ստեփանոս Պալասանյանի և ոչ ըստ Մովսես Խորենացու վերապատմելով այն: Ստեփանոս Պալասանյանի «Պատմություն Հայոց» աշխատասիրությունից Ֆեյդին ավանդագրույցի որոշ հատվածներ կրկնում է նույնությամբ, իսկ որոշ մասեր կրճատում է և բովանդակությունը խիստ համառոտաձև կրկնում: Բերենք երկու օրինակ.

Ստ.Պալասանյան

Այստեղ՝ Սենաար կոչված դաշտավայրում մարդիկ մտածեցին մի բարձր աշտարակ շինել, որի մեջ կարողանային պատսպարվել, եթե մյուս անգամ ջրհեղեղ լիներ: Այս ամբարտավան խորհուրդը լեզուների խառնակության պատճառով գլուխ չեկավ. աշտարակը կիսակատար մնաց...¹⁶:

Ֆ.Ֆեյդի

Նոյի սերունդը Սենաար կոչված դաշտավայրի մեջ փորձեց բարձր աշտարակ մը շինել նոր ջրհեղեղե մը պաշտպանվելու համար, բայց լեզուների խառնակության պատճառով, աշտարակը կիսակատար մնաց...¹⁷:

Ստ.Պալասանյան

Երկու կողմը միմյանց պատահեցան մի դաշտում, որ չըջապատված էր բարձր լեռներով և կատաղաբար հարձակեցան միմյանց վրա, բայց երկու կողմն էլ անպարտելի մնացին: Այս անակնկալ դիպվածից դարհուրած՝ Բել մտածեց Հետ քաշվիլ, մինչև որ յուր բոլոր բազմու -

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 38:

¹⁶ **Ստ.Պալասանյան**, Պատմություն Հայոց, սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1895, էջ 17:

¹⁷ **F.Feydit**, Manuel de langue Arménienne, p. 153.

Թյունը հասնի և նորից պատերազմ սկսի: Այս միջոցին Հայկ, որ միայն յուր ցեղի ազատութիւնն ուներ աչքի առաջ, մտեցավ բարելոնյան հսկային և յուր նետը հասցրեց նրա զրահապատ կուրծքին. բռնավորն ընկավ անկենդան, և նորա զորքը ցիր ու ցան եղավ:

...Ահա այս կերպով սկիզբ առավ այն ազգութիւնը, որ յուր տոհմապետի անունով կոչվեցավ Հայ, իսկ երկիրը՝ Հայաստան կամ Հայոց աշխարհ¹⁸:

Ֆ.Ֆեյդի

Կատաղաբար կովեցան հսկաները. ահագին դղրդյունով և դյուցազներու կտորածով կոխելը անորոշ մնաց մինչև որ Հայկ, իր նիզակը բարելոնյան հսկային զրահապատ կուրծքին մեջ խրած, տապալեց թշնամին:

Այս կերպով սկիզբ ունեցավ այն ազգութիւնը, որ իր տոհմապետի անունով կոչվեցավ «Հայ»¹⁹:

Բնականաբար Հայկ Նահապետին փոխարինում է նրա հաջորդը՝ Արամ Նահապետը: Ֆեյդին ըստ Ստ.Պալասանյանի մեջբերում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» այն հատվածը, որը վկայում է Արամի անսահման հայրենասիրութիւնը. «որուն յաջորդեց Արամ Նահապետը, որ «հայրենասեր մարդ ըլլալով, աւելի լաւ կհամարեր իր հայրենիքին համար մեռնիլ քան թէ Հայաստանը տեսնել օտարներէն ոտնակոխ եղած և իր հայրենակիցները օտար լուծին տակ ինկած» (Պալասանյան)²⁰: Նույն հատվածը պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» մեջ ունի հետևյալ բովանդակութիւնը. «Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ, որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիրը, լաւ համարէր զմեռնելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս, և հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց»²¹: Ֆեյդին պատկերում է, թե ինչպես է Արամը պատժում Հայաստանը ստրկացնել կամեցող Նյուբար Մաղեսին, հալածում իր երկիրը նվաճել ցանկացող ասորի Բարշամին, ինչպես է ընդարձակում Հայաստանի սահմանները, անցնելով գամրաց երկիրը, հասնում մինչև Ալիս գետը. «Կավանդվի, որ Նինոս՝ Ասորեստանի թագավորը, ճանչցավ Արամը իբրև Հայոց թագավոր»²²:

¹⁸ Ստ.Պալասանյան, Պատմութիւն Հայոց, էջ 20:

¹⁹ F. Fejdik, Manuel de langue Arménienne, p. 154.

²⁰ Նույն տեղում, էջ 210:

²¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 46-47:

²² F. Fejdik, Manuel de langue Arménienne, p. 210.

Ըստ Ստ.Պալասանյանի է շարադրված «Արա Գեղեցիկ» առասպելը, որը Արա թագավորի սիրված լինելը հայերից բացատրում է հետևյալ ձևով. «Հայերը, իրենց սիրելի իշխանին մահվան գուժեն գրգռված, ուզեցին նորեն պատերազմի: Այն ատեն խորամանկ թագուհին հետևյալ հնարքը գտավ. պատվիրեց, որ մեկը Արայի զգեստները հագնի և հեռուն ներկայանա հայոց: Նույն ժամանակ Շամիրամ հայերուն բացատրեց, թե աստվածները Արայի մարմինը լզելով վերքերը բուժեցին և մեռյալը կենդանացավ: Հայերը դուրսավ հավատացին, որ Արայի նման դուրեցազն մը անմահ է և կարող է կենդանանալ»²³:

Ֆ.Ֆելդիի «Հայոց լեզվի» դասագրքում կան Հայաստանում իշխած բոլոր թագավորական գերդաստանների համառոտ բնութագրերը: Առաջինը Հայկազյան թագավորներն էին. «Ամենքն ալ Հայկի սերունդեն էին, որով Հայկազյան կկոչվեին»²⁴: Նա նշում է, որ առաջին պսակադիր թագավորը եղել է Պարույրը: Հայկազյան թագավորների մեջ նշում է Տիգրան Երվանդյանին, որն իր քրոջը կնություն ուղարկեց նենգ Աժդահակին՝ Մարաց թագավորին: Այնուհետև նշում է, թե ինչ քաղաքական վիճակ էր տիրում Հայաստանում Ալեքսանդր Մակեդոնացու տիրապետության ժամանակ: Արտաշեսյան թագավորության ժամանակ Արտաշեսը Երասխի ափերին կառուցում է Արտաշատ քաղաքը:

Հետաքրքիր ձևով է ներկայացված «Տիգրան Մեծն արքայից արքայ» բաժինը²⁵: Ֆելդին շեշտում է, թե Տիգրան Մեծի ժամանակ Հայաստանն ունեցել է իր ամենամեծ տարածքային սահմանները՝ Կասպից ծովից մինչև Սիրիա: Տիգրան Մեծը Հայաստանից դուրս է մղել հույններին, գրավել Կապադովկիան և հանձնել աներոջը՝ Պոնտոսի Միհրդատ արքային: Այնուհետև պատերազմում է պարթևների դեմ և Առաջավոր Ասիայի գերիշխանությունը իր ձեռքն է վերցնում, Ասորեստանից խլում է Սելևկյանների թագը, գրավում է նաև Պաղեստինը: Իր դաշնակից Միհրդատ Պոնտացու պատճառով կոպում է հոմեացիների դեմ, երկարատև հաղթանակներից հետո կամավոր հանձնվում է Պոմպեոսին, կնքում հաշտության պայմանագիր, հանձնում գրաված տարածքները՝ մնալով միայն Հայաստանի թագավոր: Ֆելդին առանձին հատվածում ներկայացնում է «Ոստնակության շրջանը» (33 Ք.ժ.ա. – 66 Ք.ժ.հ.): Տիգրան Մեծին հաջորդում է Արտավազդ Առաջինը, որը նենգորեն բռնվում է հոմեացի Անտոնիոսի և Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրայի կողմից և սպանվում: Ոստնակ ժամանակներում Հա-

²³ Նույն տեղում, էջ 220:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 227:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 236–237:

յաստանի թագավորական գահը ձեռք գցելու համար միմյանց հետ մրցակցում են մի հոռմեացի, պարթևներ, վրացիներ, մարեր, նույնիսկ հրեա: Բոլորի մեջ իր նենգությունը աչքի է ընկնում վրացի Հոադամիզը, որը կեղծավորությունը ապավինում է Հայոց թագավոր Միհրդատին, հետո նրան սպանում և նստում գահին: Նա պատմում է Հոադամիզի և նրա կնոջ՝ Զենոբիայի պատմությունը: Հոադամիզը, որը բռնագրավել էր Հայոց գահը, քշվում է պարթևների կողմից և փախչում է կնոջ՝ Զենոբիայի հետ, որը, հղի լինելով, չի կարողանում հետևել ամուսնուն և խնդրում է սպանել իրեն, որ չընկնի թշնամու ձեռքը: Հոադամիզը դաշույնով զարկում է նրան ու նետում Երասխ գետը: Սակայն հայ հովիվները գտնում են գետի եղեգների մեջ մնացած դշխուհու մարմինը, պարզում, որ նա կենդանի է, բուժում և կյանքի վերադարձնում նրան: Հայոց Տրդատ արքան պատվով է ընդունում փրկված Զենոբիային և նրան տեղ է տալիս իր արքունիքում. «Տրդատով սկիզբ է առնում Արշակունյաց հարստությունը Հայոց մեջ (66 Ք.ժ. հետո)»²⁶: Ֆելդին առանձին ներկայացնում է «Եղեսիոյ Հայ թագաւորները, Աբգար», որում պատկերված են Հիսուս Քրիստոսի և Աբգար արքայի նամակագրությունը, Թադեոս առաքյալի Հայաստան գալը, Աբգարի բուժվելը, այնուհետև Թադեոս առաքյալի և Սանատրուկի դստեր՝ Սանդուխտ կույսի նահատակությունը քրիստոնեական հավատի պատճառով: Առանձին հատվածով է գրված Արշակունյաց թագավորության պատմությունը՝ Տրդատից մինչև Խոսրով:

Ազգաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» հաղորդած փաստերի հիման վրա է գրված «Մեծն Տրդատ և Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ» բաժինը: Պատմվում է Գրիգորի հրաժարումը Անահիտ դիցուհուն պատվելուց. «Իր հաղթանակի առթիվ Տրդատ զոհ նվիրեց Անահիտ դիցուհուն և Գրիգորին պատվիրեց, որ ինքը ծաղկե պսակներ տանի «Ոսկեմոր», բայց Գրիգոր, որ քրիստոնյա էր, հանձն չառավ չաստվածուհի մը երկրպագել»²⁷: Ֆ.Ֆելդին, որ սովորություն ունի Ֆրանսախոս ընթերցողի բացատրել Հայոց լեզվի բոլոր այն բառերը, որոնք նա կարող է կարդալով չըմբռնել դրանց իմաստը, չաստված բառը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Չաստված *ne suis pas la meme declinaison que Աստված*» (Չաստված չունի նույն հոլովումը, ինչ Աստված)²⁷:

Սեղմ ձևով ներկայացված են Գրիգոր Լուսավորչի վարքն ու Հռիփսիմյան կույսերի վկայաբանությունը. «Թագավորը հրամայեց, որ բոլոր մեհայանները խորտակվին և անոնց տեղ եկեղեցիներ շինվին:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 246:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 273:

Գրիգոր Հայոց ընդհանուր հովիվ կարգվեցավ և Հայաստանի Լուսավորիչ կոչվեցավ: Այսպես է, ուրեմն, որ քրիստոնեական կրոնքն ընդունող առաջին ազգը եղավ Հայ ազգը»²⁸: Նույն բաժնում ներկայացված են «Վարդանանք և Ղեկնղեանք», Ավարայրի ճակատամարտը, նաև նրանց գործը շարունակած Վահան Մամիկոնյանը: «Պարսիկները Վահանի արիության վրա զմայլած՝ Հաշտություն առաջարկեցին և խոստացան, որ Հայերը ազատ պիտի ձգեն քրիստոնեությունը պաշտելու (484)»²⁹:

Բավական մանրամասն է ներկայացված «Բագրատունեաց թագաւորութիւն» բաժինը (885-1045): Թվարկվում են Բագրատունի Հայ թագավորներն՝ իրենց երեւի գործերով: Գովեստով են պատկերված Աշոտ Երկաթը, Աշոտ Ողորմածը, նրա կինը՝ Ոտարովանույշ թագուհին, որն իր անձնական ծախքով կառուցեց Սանահին և Հաղպատ նշանավոր վանքերը:

Նկարագրված է Անի մայրաքաղաքի փառահեղությունը. «Անի մայրաքաղաքը զարդարեցին և այնքան եկեղեցիներ շինեցին, որ ոամիկ դասին մեջ սովորություն եղավ Անիի «Հազարումեկ» եկեղեցիներուն վրա երգում ընել»³⁰: Անիի կործանումից, Գագիկ Երկրորդ թագավորի գերվելուց հետո Կարսի և Վասպուրականի Հայկական թագավորությունները երկար կյանք չեն ունենում:

Հայաստանի Կիլիկյան չրջանը Հայագետն իրավամբ բաժանում է երկու ժամանակահատվածի՝ «Ռուբինյան իշխաններ (1080-1198) և «Ռուբինյան թագավորներ (1198-1342): Ֆ.Ֆելդին Հայաստանի պատմությունը հասցնում է մինչև մեր օրերը՝ չմոռանալով պատմել սելջուկ թուրքերի, Լենկ թիմուրի, սուլթան Մուհամեդի, Շահ Աբասի Հայաստան կատարած ավերիչ արշավանքների մասին:

Տասնութերորդ դարում Ղարաբաղի կիսաանկախ իշխանները կոչվում էին «մելիքներ», որոնք Իսրայել Օրուն ուղարկում են Եվրոպա՝ Հայաստանն ազատագրելու խնդրանքով: Օրիին սիրով ընդունում է նաև ռուսական ցարը՝ Պետրոս Մեծը, սակայն Օրին վախճանվում է, և Հայաստանի ազատագրման ծրագիրը մնում է անկատար: Հայաստանը թուրք-պարսկական լծից ազատագրելու ապստամբությունից դրոշ է բարձրացնում Դավիթ Բեկը, որի Հաղթանակները ստիպում են պարսից շահին նրան կոչելու «իշխանաց իշխան» տիտղոսով: 19-րդ դարում ռուսները Հայաստանի Հյուսիսային մասերն ազատագրում են

²⁸ Նույն տեղում, էջ 274:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 286:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 296:

մահճեղականների լծից: 1918 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանը հռչակվում է անկախ Հանրապետություն, ուր, սակայն, 1920թ. դեկտեմբերին խորհրդային կարգեր են հաստատվում, ապա այն մտնում է Խորհրդային Միության կազմի մեջ:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին չի մոռանում նաև 1915 թվականի Հայաջինջ եղեռնի մասին. «Մյուս կողմեն, 1915-ի ջարդերով, թուրքերը բնաջինջ ըրին իրենց տիրապետություն տակ գտնված Հայկական զավառներում Հայ բնակչությունը»³¹:

Ամենաջերմ տողերով է բնութագրված դասագրքի մեջ «Հայկական դասական մատենագրություն» բաժինը: Այս հատվածում վերստին փառաբանվում են Հայ մատենագրությունը սկզբնավորող երկու մեծ Հայրենասերները՝ Ս.Սահակը և Ս.Մեսրոպը. «Ս.Սահակ կաթողիկոսին փափաքով Ս.Մեսրոպ Հայկական տառերը հնարեց և այս երկու պատկառելի կրոնավորները, իրենց աշակերտներուն գործակցությամբ, հետամուտ եղան Աստվածաշունչը թարգմանելուն»³²:

Ֆ.Ֆեյդին հանճարեղ փիլիսոփաներ է համարում Եզնիկ Կողբացուն և Դավիթ Անհաղթին. «Թեև Հայուն հանճարը ընդունակ է լուրջ իմաստասիրության և խոր աստվածաբանության, սակայն Հայերը բանաստեղծ են բնությունը և շուտ մը սկսած են հորինել քերթողական շունչով լի շարականներ, որոնք Ոսկեդարեն ի վեր և մինչև հիմա եկեղեցիներուն մեջ կերգվին»³³: Նա զմայելի է համարում Գր.Նարեկացու, Ն.Շնորհալու, Ն.Լամբրոնացու ստեղծագործությունները:

Ֆրանսիացի Հայագետը սքանչացած է նաև Նահապետ Քուչակի Հայրեններով, ինչպես Մխիթար Սեբաստացու գործունեությամբ, Հ.Զամչյանի «Հայոց պատմությամբ», նուրբ բանաստեղծ Մ.Պեչեկլի-թաշյանի բանաստեղծություններով: Նրան հուզում են Ս.Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը, Րաֆֆու Հայրենասիրական վեպերը, որոնցում առկա է Վիկտոր Հյուգոյին հիշեցնող գորեղ շունչ: Նա նշում է, որ իր ապրած օրերին, այսինքն՝ 20-րդ դարի երկրորդ կեսին. «Գրական բոլոր սեռերը արտակարգ փայլով կմշակվին Հայաստանի մեջ»:

Դասագրքի քսանչորսերորդ դասում կա «Քաղաքակրթություն և առաջադիմություն» բնագիրը: Խիստ Հպանցիկ Հայագետը բնութագրում է մարդկության քաղաքակրթության ընթացքը: Նա բացատրում է, որ մարդը իր էությունը հետաքրքրասեր է. նա կամենում է ամեն ինչ ըմբռնել, ամեն կատարվածի պատճառը փնտրել: Նա հասկացել է բնության շատ երևույթներ, իրեն օգտակար շատ մեքենաներ է հնա -

³¹ Նույն տեղում, էջ 327:

³² Նույն տեղում, էջ 336:

³³ Նույն տեղում:

րել, բայց շատ հարցեր դեռևս լուծված չեն, եթե լուծվեն էլ, անպայման կծագեն նոր խնդիրներ, որովհետև մարդու հետաքրքրությունները կանգ չեն առնում և անհագ շահախնդրությունը փնտրում է նոր հարցերի պատասխաններ: Քրիստոսին ժամանակակից գիտուն մարդը կերևակայեր արդյոք, թե մարդը կարող է ավտոմեքենայով երթևեկել, օդի կամ ջրի մեջ սլանալ, նույնիսկ այնտեղ կուվել, օդանավերով քա – դաքներ ուժբակոծել, ավերել ու քանդել: Կերևակայեր, որ հեռախոսով և ռադիոյով կարող է իր ձայնը տարածել ողջ աշխարհով մեկ: Նույնիսկ նման արարքներ նա չէր կարող վերագրել աստվածներին: Ֆեյդին զարհուրելի է համարում ատոմային դարի հանդես գալը: Նա համոզված է, որ մարդու հանճարը հորինելու է նոր հրաշալիքներ ու ահարկու գյուտեր: Գիտնականին հուզում է քաղաքակրթությունից ձեռքբերումների երկակի բնույթը. մի կողմից մարդն իր օգուտի համար ստեղծում է ղեղեր ու գործիքներ, մյուս կողմից թշնամուն հաղթելու և ինքն իրեն պաշտպանելու համար դիմում է սատանայական միջոցների: Այս դասին ևս կցվում է հետաքրքիր բառարան:

VOCABULAIRE

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ CIVILISATION³⁴

յառաջադիմություն միտք	progrès esprit, intelligence, pensée, idée	հաւանական	probable
պատճառ	cause	հետաքրքիր	curieux personnes
հետաքրքրություն	curiosité	անսահման	illimité
շահախնդրություն	recherche de l'intérêt	ժամանակակից	contemporain
ծայր	extrémité, pointe, bout	անդիլի	de l'autre extrémité, de là bas, au delà
հրաշագործություն	miracle, action merveilleuse	այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի որ եւ է	tel quelconque
շառաչիւն	fracas	փնտռել	chercher
դար	siècle, âge, ère	երևակայել	imaginer
հանճար	esprit, génie	երթևեկել	aller et venir
մարդկություն	humanité, genre humain	ուժբակոծել	bombarder
դեղ	médicament, produit chimique	աւերել	mettre en ruines

³⁴ Նույն տեղում, էջ 173–174:

ընութիւն	nature	քանդել	démolir
հարց, խնդիր	question, problème	յաղթել (dat.)	vaincre
լուծում	solution, dissolution	գուշակել	deviner, prédire
օդանավ	avion	յայտնել	révéler
հեռախօս,	téléphone	ըմբռնել	percevoir,
հեռաձայն			comprendre
ձայնասփիւռ,	radio	լուծել	dissoudre, résoudre
ուստիոյ			
աշխարհ	monde	հնարել	inventer
հրաշալիք	merveille	ճարել	procurer, aviser à
գիւտ	découverte, invention	ընծայել	offrir, attribuer
միջոց	moyen	գործել,	accomplir
		կատարել	
անյագ	insatiable	դիմել	s'adresser à,
			recourir à
ծարաւի	assoiffé	համարձակիլ	oser
դեռ, տակաւին	encore		
աւանդ	hélas	մէկ կողմէն	d'une part
այնտեղ	là, y	միւս կողմէն	d'autre part

Քսանյոթերորդ դասում, ուսուցանելով թվական անունը, Ֆելդին դնում է հայերենի այբուբենի թվային արժեքը՝ նշելով, որ իր բերած աղյուսակում չկան օ և ֆ տառերը, որովհետև դրանք հայերենում գործածվել են միայն 12-րդ դարում, դրա համար էլ չունեն թվային արժեք: Ահա Ֆելդի բերած աղյուսակը.

L'emploi des lettres de l'alphabet pour indiquer un nombre est, en arménien moderne, semblable à celui que nous faisons des chiffres romains. Les valeurs de ces lettres sont les suivantes:

Ա	1	Ժ	10	Ճ	100	Ռ	1000
Բ	2	Ի	20	Մ	200	Ս	2000
Գ	3	Լ	30	Յ	300	Վ	3000
Դ	4	Խ	40	Ն	400	Տ	4000
Ե	5	Մ	50	Ծ	500	Ր	5000
Զ	6	Կ	60	Ո	600	Ց	6000
Է	7	Հ	70	Չ	700	Ի	7000
Ը	8	Ձ	80	Պ	800	Փ	8000
Թ	9	Ղ	90	Ջ	900	Բ	9000

(Les lettres O et Ф, n'ayant été ajoutées à cet alphabet initial qu'au XIIe siècle, n'ont pas de valeur numérique). Ռ-ՅՂէ = 1.397³⁵:

Նա բացատրում է նաև «Հայոց թվական» նշանակությունը, որի համար նշված տառային թվականին գումարվում է 551 և ստացվում է քրիստոնեական թվականը:

Այս դասում բացառիկ արժեք ունի «Հայրենիք» բնագիրը: Ֆեյզին հատուկ շեշտում է Հայերի Հայրենասիրությունը: Նրա կարծիքով թեպետ Հայերից շատերն ապրում են տարագրության մեջ, սակայն շարունակ հիշում են իրենց ազգությունը, կրոնը և պահպանում են լեզուն: Երբ Հայրենիքից տարագրված Հայերը հաստատվում են նոր երկրում, անմիջապես մշակութային կազմակերպություններ են հիմնում, ազգային եկեղեցի կառուցում, դպրոցներ բացում ազգային լեզվով, մայրենիով թերթեր հրատարակում և բարեգործական հիմնարկներ հաստատում: Նա բերում է հետևյալ փաստը. «Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը Պողոս Նուբար Փաշայի կողմից է հիմնվել»: Հայագետին չափազանց դուր է եկել Հայր Սահակ վարդապետ Տեր-Մովսեսյանի «Հայրենիք» բնագիրը, որը նա գետնեղում է դասազբքում.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Ուսումնասիրել Հայ ազգին պատմությունը կը նշանակէ ուսումնասիրել Առաջաւոր Ասիոյ եւ Կովկասեան ցեղերուն քաղաքակրթութիւնը: Ինչպէս որ Յոյները Ասիոյ քաղաքակրթութիւնն ու իրենց սեփական հանճարին գիտերը ներմուծեցին Եւրոպայի մէջ, նոյնպէս ալ ասոնց քոյր ցեղին՝ Հայոց (1) շնորհին է որ Հայաստանի դրացի ժողովուրդները, մասնաւորապէս Աղուանները, Վրացիները, Եգերացիները սորվեցան զգալ ու մտածել: Պատմական ամէն շրջաններուն մէջ Հայերն եղան միշտ յառաջընթացներ, որ Ասիական շեմի վրայ կանգնած՝ Հայրենիքի քաղաքական ու անհատական ազատութեան սէրը ներշնչեցին, ինչպէս եւ հաւատքն առ անկախ Հայրենիքը:

Հ.(Հայր) Սահակ Վ. (վարդապետ)
Տէր ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ³⁶

Ֆրեդերիկ Ֆեյզին իր «Հայոց լեզվի դասագրքում» դրված բնագրերով հիմնավորում է, թե հինգերորդ դարում Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարով երևան եկած Հայոց այբուբենը եղել է իսկական հրաշք, որն

³⁵ Նույն տեղում, էջ 201:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 200:

ապահովել է հայ ժողովրդի հետագա մտավոր կյանքի չընդհատվող վերելքը³⁷:

Բ. Ֆ.ՖԵՅԴԻՆ ՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ԱՅՔՈՒԲԵՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի հայագիտական աշխատությունների մեջ մաշտոցյան այբուբենի մասին ամենից ավելի հանգամանալի խոսք կա 1982-ին, Վիեննայում, Մխիթարյանների մոտ հրատարակված «*Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop et recherches sur la phonétique de l'arménien*» ծավալուն հետազոտության մեջ («Նկատումներ սուրբ Մեսրոպի այբուբենի և հետազոտություն հայերենի հնչյունաբանության», 216 էջ): Աշխատության նախաբան-ազդում Ֆեյդին հայտնում է, թե այս ուսումնասիրությունը բաղկացած է երեք մասից, վերջին երկու մասերը ավելի սերտ շաղկապված լինելով իրար՝ հստակորեն գատվում են առաջինից և՛ իրենց բնույթով, և՛ շոշափած խնդիրներով:

Երկրորդ մասում հայագետը քննում է նախ ներքին ու արտաքին քաղաքական հանգամանքները, որոնք ուղեկցում էին այբուբենի ստեղծմանը, այն երկաթագիր այբուբենի, որը հորինվեց ըստ երևույթին հունական նոտրգրի ազդեցությամբ:

Հետո գալիս է երկար խորհրդածություն մի հարցի վերաբերյալ, որը նրան չի դադարել մտատանջելուց սկսած այն օրվանից, երբ սկսել է սովորել դասական հայերենը (գրաբարը): «Որոչ լեզուներ վերցրել են պատրաստի այբուբեններ և դրանք գործածել, և չպետք է հեշտորեն մոռանալ, որ հայոց այբուբենը գտնվում է մյուս այբուբեններից տարբեր հանգամանքներում, ստեղծվելով սիստեմատիկորեն մի հին լեզվի համար, այն չունեցավ հնացման իրողություն»¹:

Եթե 19-րդ դարի և 20-րդ դարակզրի եվրոպացի հայագետները իրենց գիտական վարկածները, եզրակացությունները, հետազոտության արդյունքներն առաջ քաշելիս վկայակոչում էին Վենետիկի, Վիեննայի, Ս.Պետերբուրգի, Փարիզի, Բեռլինի, Մոսկվայի, էջմիածնի միաբանության հայագետներին, ապա Ֆ.Ֆեյդին հղում է Մայր Հայաստանի նշանավոր լեզվաբաններին՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոսներ

³⁷ 1963-ին Նյու-Յորքում հրատարակված Ա.Ա.Պետիկյանի «*The Golden age in the fifth century*» («Ոսկեդարը հինգերորդ դարում») գրքում Մաշտոցի այբուբենի երևան գալը հենց բնորոշվում է որպես հրաշք, և այդ խորագրով կա առանձին գլուխ. «*A miracle*» տե՛ս (The golden age in the fifth century, by A.A. Bedikian, New York, 1963, p. 13-22).

¹ Տե՛ս F.Foydít, *Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop et recherches sur la phonétique de l'arménien*, Wien, 1982 (Deuxième édition).

Հ.Աճառյանին, Գ.Ջահուկյանին, Էդ.Աղայանին, Ա.Ղարիբյանին և ուրիշներին:

Ֆ.Ֆեյդին տեղեկացնում է, որ սույն աշխատությունյան առաջին տարբերակը լույս է տեսել քսան տարի առաջ, հետագայում նա վերընթերցել է Հայաստանի գիտնականների գրքերը՝ նվիրված մեսրոպյան այբուբենին՝ հատկապես Էդ.Աղայանի «Նախամաշտոցյան Հայ գրի ու գրականություն, մեսրոպյան այբուբենի և հարակից հարցերի մասին (Երևան, 1977) գիրքը ու հասկացել է, որ ինքը և Էդ.Աղայանը ունեն ճիշտ և ճիշտ նույն կարծիքը հայոց այբուբենի հետ կապված խնդիրներում: Իր հետ համակարծիք է նաև ակադեմիկոս Գևորգ Ջահուկյանը («au cours de la même conversation a été d'accord avec moi»): Ահա այս նոր հանգամանքներն էլ մեծապես նպաստել են առավել ծավալուն և նորացված երկրորդ գիրքը գրելու մաշտոցյան այբուբենի մասին:

Ֆ.Ֆեյդին աշխատությունյան առաջին մասը կոչել է «A-t-il existé antérieurement un alphabet quelconque ayant servi, à écrire la langue arménienne?» («Նախապես գոյություն է ունեցե՞լ որևէ այբուբեն, որ ծառայել է հայոց լեզվով գրելու համար»): Այս հատվածում նա հանգամանորեն բանավիճում է պատմաբան Ա.Գ.Աբրահամյանի հետ՝ նկատի ունենալով վերջինիս «Հայ գրի և գրչություն պատմություն» (Երևան, 1959) գիրքը²:

Ֆ.Ֆեյդիի համար առաջնային է հետևյալ հարցը: Նախքան Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենը, կարևոր է իմանալ՝ եղե՞լ է ազգային այբուբեն, թե հայերը փորձել են գրել օտար այբուբեններով: Եվ ահա այդ խնդիրներում ինքը բանավիճելու է Աշոտ Գ.Աբրահամյանի հետ³:

Ֆրանսիացի հայագետի կարծիքով Ա.Գ.Աբրահամյանի հիպոթեզը, թե հայերը մինչև Մաշտոցն ունեցել են ազգային գիր, անժխտելի չէ: Եթե Ա.Գ.Աբրահամյանը փաստում է, թե Աստվածաշնչի թարգմանությունը շատ ճշգրիտ էր, ուրեմն հայերենը անցել էր գրավոր մշակման գործընթացով, ապա չպետք է մոռանալ, որ այդ նույն Աստվածաշունչը բանավոր հայերեն էր թարգմանվում շատ զարգացած քարոզիչների կողմից: Իսկ դա արվել է երկար ժամանակ, որովհետև հայ քարոզիչները ստիպված և բազմիցս նույնը կրկնելով, սրբազան բնագրերը բանավոր ձևով թարգմանում էին հայերեն, որովհետև հավատացյալների մեծ մասը չգիտեր ոչ հունարեն և ոչ էլ ասորերեն: Քարոզիչները պարտավոր էին օգտագործել հայերենի բառապաշարը

² Տե՛ս նույն տեղում, p.1-32:

³ Ֆ.Ֆեյդին գրում է. «L'ouvrage d'Achod G.Abrahamian», որպեսզի չշփոթեն լեզվաբան և անվանի գրաբարագետ Ա.Ա.Աբրահամյանի հետ:

և նրա լեզվական կառույցները, և դա էլ նախապատրաստել է Հետագա գրավոր թարգմանությունների: Ֆ.Ֆեյդիի կարծիքով հայերը բնածին հոետորներ են (այդ բառի լավագույն իմաստով): Մինչև Սահակ Պարթևը սուրբ Ներսեսը ստեղծել էր գիտական հիմքերով կառուցված և ընտիր մանկավարժական տեխնիկա ունեցող դպրոցներ:

Իր աշխատությունների այս հատվածի տողատակում Ֆ.Ֆեյդին հիշեցնում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը եղել է Ներսես Մեծի աշակերտը ըստ Մովսես Խորենացու. «Նա Տարոնի Հացեկաց (գյուղից) էր, սնվել ու սովորել էր մեծն Ներսեսի մոտ և նրա վախճանվելուց Հետո արքունական դռանը քարտուղար էր նշանակվել»⁴: Նույն տեղում Ֆ.Ֆեյդին հայտնում է իր կարծիքը Մ.Սորենացու հինգերորդ դարի պատմիչ լինելու վերաբերյալ: Նա գրում է. «Գուցե Մովսես Խորենացու վկայությունը համաձայն չեն այն բանասերները, ովքեր նրան համարում են ուշ չրջանի հեղինակ, ես միանում եմ նրանց, ովքեր նրան համարում են ստույգ պատմիչ: Բացի այդ, կարևոր հարցերում նրա վկայությունները գլխավորապես համընկնում են այլ պատմիչների հաղորդածներին»⁵: (*«Le témoignage de Moïse de Khorène peut n'être pas accepté par les philologues qui voient en lui un auteur tardif, je le cite pourtant pour ceux qui lui font crédit. En outre, dans les questions importantes, son témoignage concorde généralement avec les dires des autres historiens»*): Հայագետը հիշեցնում է, որ ըստ Փավստոս Բուզանդի Սուրբ Ներսեսը Հայաստանի բոլոր գավառներում բացում է դպրոցներ հունարեն և ասորերեն»: Դժվար է պատկերացնել, թե կարելի էր բերել օտար երկրներից այդքան մեծ թվով քարոզիչներ, որոնք կպարտավորվեին գալ Հայաստան և սովորեցնել հայերին նրանց մայրենի լեզվով: Ֆ.Ֆեյդիի կարծիքով ասել, թե մինչև մեսրոպյան գրի ստեղծումը գրական հայերեն չի եղել, կլինի սխալ: Գրական լեզուն ստեղծում են այն մարդիկ, որոնք խոսում են ճշգրիտ և կարող են վերացարկված մտքեր արտահայտել: Ու եթե սուրբ Ներսեսի դպրոցներում սովորեցնում էին հունարեն և ասորերեն, ուսման պրոցեսում բացատրելու համար գործածում էին հայերենը:

Ֆ.Ֆեյդին հիշեցնում է, որ հայերի նախնիները՝ ուրարտացիներն, արդեն ունեին սեպագրեր, հայերը Հետագայում նախընտրել են գրի առավել զարգացած ձևը և դիմել են հունական ու արամեական այբուբեններին: Արրահամյանն էլ ասում է, թե Հայաստանում ն.Ք.ճ.՝ երկրորդ դարում, Արտաշես Առաջինի ժամանակ գտնվել են երեք

⁴ Մ.Սորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 389:

⁵ F.Feydît, *Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop et recherches sur la phonétique de l'arménien*, p. 4.

արամեերեն արձանագրություններ, ինչպես նաև նույն Աբրահամյանի կողմից նշված են հնագույն (երրորդ դ. մ.թ.ա) հունական արձանագրություններ: Հայկական հին շրջանի դրամների վրա էլ դրոշմված են հունարեն շրջագրեր: Հայտնի է, որ հայ հեթանոս թագավորները իրենց արքունիք էին հրավիրում հելլեն գիտնականների ու գրողների և հենց հունարենով էլ Արտավազդ արքան ստեղծեց իր երկերը: Սա հիմք է տալիս կարծելու, թե Հայաստանի արևմտյան մասում, ուր բյուզանդական ազդեցությունն ուժեղ էր, արքայական արխիվները պահվում էին հունարենով⁶: Ճշմարիտ է, որ Մովսես Խորենացին խոսելով Բարդաճանի մասին, որը Եղեսիայից էր, ասում է, թե եկել է Անի, ծանոթացել է մեհենական արխիվներին, դրանք թարգմանել է ասորերեն և իր հետ տարել: Հնարավոր է, որ հետո Բարդաճանի այս թարգմանությունը նորից թարգմանվել է ասորերենից հունարեն, փաստորեն վերադարձվել է բնագրի լեզվին: Եվ հենց այդ թարգմանություններն է ոչնչացրել Գրիգոր Լուսավորիչը, գալով Անի, կործանելով մեհենար աստվածների հայր կոչված Զևս-Արամազդի, որի մասին վկայում է Ագաթանգեղոսը. «զբազինն Զևս դիցն Արամազդայ»⁷: Խոսքն այստեղ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» հետևյալ հատվածի մասին է. «Երբ նրանց ևս հաստատեց, գնաց հասավ Անի անվանված ամուր վայրը՝ Հայոց արքաների գերեզմանների թագավորաբնակ կայանը: Այնտեղ կործանեցին բազինը Զևս-Արամազդ աստծու, որը բոլոր աստվածների հայրն էր անվանված: Այնտեղ ևս տերունական [խաչի] նշանը կանգնեցրին և ավանը իր ամրություններով հանդերձ եկեղեցուն ի ծառայություն նվիրեցին»⁸: Իր վարկածը հաստատելու համար Ֆրեդերիկ Ֆեյդին պատմում է Հեթում պատմիչի երկի ճակատագրի մասին, որով ինքը զբաղվել է հատուկ և հրատարակել է նրա վերաբերյալ կարևոր ուսումնասիրություն: Ֆեյդին ձեռքի տակ ունեցել է բազում ձեռագրեր՝ բնագրային արժեքով, որը ֆրանսերեն Հեթում պատմիչը թելադրել է Նիկոլա Ֆալկոնին, տարբեր ձեռագրեր նույն երկի լատիներեն թարգմանության՝ ուղղված Պապին, հետո որոշ ձեռագրեր, որոնք լատիներենից վերստին վերաթարգմանվել են ֆրանսերեն ժան Լելոնգի կողմից⁹: Հեթում պատմիչի հետ կապված իրողություն փաստի միջոցով Ֆեյդին ուզում է ասել, թե Բարդաճանը Անիի մեհենում հունարենից է ասորերենի թարգմանել իրեն անհրա -

⁶ Նույն տեղում, p. 8.

⁷ Նույն տեղում, p. 9.

⁸ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1983, էջ 441:

⁹ F. Feydit, *Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop*, p. 9.

ժեշտ նյութը, որը վերստին կարող էր հետագայում ասորերենից վերա-
թարգմանվել հունարեն: Այս հատվածի 4-րդ կետում Ֆեյդին առաջ է
քաշում խիստ ուշադրավ մի վարկած, որը հասկանալի կլինի բոլոր
նրանց, ովքեր գիտեն զրադաշտական կրոնի սրբազան գրքի՝ Ավես-
տայի անցած ճանապարհը: Հեթանոսական շրջանում սովորույթ կար
կրոնական վարդապետությունը բանավոր ձևերով փոխանցել քրմա-
կան մի սերնդից մյուսին՝ պարտավորեցնելով անգիր իմանալ ամբողջը:
Կար նաև ներքին վարդապետությունը պահելու սովորությունը և այն
գրքերին չհանձնելը, որպեսզի իրենց սրբազան գաղտնիքը չիմացվի:
Այս եզրակացությունից հետո տողատակում հայագետը ծանուցում է.
«Հենց որ ուզում են հետազոտել հայկական հեթանոսական կրոնը,
ապա հավաստում են, որ քրիստոնյա պատմիչներն ու աստվածաբան-
ները, որոնց մեջ կան վերջին հեթանոսական քրմերի ժամանակակից-
ներ, ոչինչ չգիտեն հեթանոսական պաշտամունքի մասին, բացի
նրանից, թե որոշ աստվածներ ունեն մեհայաններ և որտեղ էին գտնվում
դրանք»¹⁰:

Իր ընդդիմախոսությունից հինգերորդ կետում Ֆեյդին խոսում է Տիր
աստծու մասին: Նրա կարծիքով Տիր աստծու մասին հայտնող հատվա-
ծը Ագաթանգեղոսի մոտ բավականին մութ է. «Նախ ճանապարհին
հանդիպեցին քրմական գիտությունից դպիր, Որմիզդի գրչի Դիվան կոչ-
ված, երազացույց, երազահան պաշտամունքի Տիր աստծու իմաստու-
թյան մեհայանը և ամենից առաջ սկսեցին այն քանդել, այրել, ավերել»¹¹:
Ֆեյդիի կարծիքով չկա ապացույց, թե Տիրը հայկական աստված է. «*quæ
est inventé ce dieu secrétaire d’Ormuzd*»¹² (ո՞վ է հորինել Որմիզդի քարտու -
ղար այս աստծուն): «Ինչ հայ աստված, որի տերը չի թվում, թե հայ
է», - շարունակում է հայագետը: Նա Տիրին համեմատում է Գարբիել
հոգեառ հրեշտակի հետ, և հենվելով Երվանդ Լալայանի «Ազգագրա -
կան հանդեսում» տպագրած նյութի վրա, հիշեցնում է, թե հայերը հա-
վատում էին, թե ամեն մարդ ունի իր գրողը՝ մահվան հրեշտակը:
Հայերն ունեն արտահայտություն. «Թող գրողը քեզ տանի»: Նա
հիշեցնում է, թե Տիրի անունը միայն մեկ անգամ է հիշատակվում հայ
գրականությունում մեջ՝ այն էլ միայն Ագաթանգեղոսի մոտ»¹³: Վեցերորդ
կետում անդրադառնում է Փիլոստրատոսի այն հիշատակմանը, ըստ
որի՝ հովազի վզին եղել է հայատառ մանյակ. «Պատմում են նույնպես,

¹⁰ Նույն տեղում, p. 10.

¹¹ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, էջ 437:

¹² F. Fejdít, *Considérations sur l’alphabet de saint Mesrop*, 11.

¹³ Նույն տեղում, p. 12.

որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովազ, որի ոսկյա մանյակի վրա գրված էր հայերեն տառերով հետևյալը. «Արչակ թագավոր՝ Նյուսիա աստծուն, այսինքն՝ Նյուսիա աստծուն նվեր Արչակ թագավորից: Այս Արչակն այն ժամանակ Հայոց թագավորն էր և յուր բռնած հովազը, այդ կենդանու մեծության պատճառով, նվիրել էր Դիոնիսոսին»¹⁴: Ֆեյդին հիշեցնում է, թե Հր.Աճառյանը կարծում է, թե այդ ժամանակ Հայաստանում Արչակ թագավոր չի եղել, գործել է պարթև Արչակ թագավոր, մի խոսքով Փիլոստրատոսը փաստը հաղորդել է բանավոր ավանդույթի հիման վրա:

Յոթերորդ կետում Ֆեյդին խոսում է Հիպոլիտի այն ցանկի մասին, որը վերաբերում է մ.թ. 234-ին և թվարկում է (ըստ Աբրահամյանի վկայություն) գրեր ունեցող ժողովուրդներին՝ իբերացիներ, լատինացիներ, իսպանացիներ, հույներ, մարեր, հայեր: Ֆեյդին այս թվարկումը համարում է բավական հետաքրքիր, որովհետև եթե թվարկումը հասնում է մինչև մարերը, ապա նրանում ոչ մի խոսք չկա սեմական լեզուների մասին, գուցե Աբրահամյանը եբրայեցիների փոխարեն մեխանիկորեն թարգմանել է իբերացիներ: Հայտնի է, որ սեմական այբուբենի մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում արամեականը, գուցե արտագրող գրիչը շփոթել է արամեերենը հայերենի հետ¹⁵: 1981-ին լույս տեսած «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա» գրքում կա առանձին հատված՝ «Հիպպոլիտոս պատմիչը հայերի դպրություն ունենալու մասին», նրանում բերվում է Ա.Գ.Աբրահամյանի թարգմանական հատվածն այդ ժամանակագրությունից. «Սրանից նրանք, որոնք դպրություն ունեն, հետևյալներն են. եբրայեցիները, լատինացիները, որով և հռոմեացիներն են վարում, սպանացիները, հույները, մարերը և հայերը»¹⁶: Նույն էջում կա հղում. «Հիպպոլիտոսի այս հատվածը թարգմանաբար բերել է նաև Անանիա Շիրակացին իր «Ժամանակագրություն» մեջ (էջ 360): Անանիա Շիրակացու վկայությունը հետևյալն է. «Եւ այս ազգք են՝ որ գիտեն ի սոցանէ դպրու-

¹⁴ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, Երևան, 1981, էջ 619: ԵՊՀ-ի հրատարակած քրեստոմատիայի կազմողներն ունեն հետևյալ ծանոթագրությունը. «Բանասերներից ոմանց հայտնած այն կարծիքը, որ մ.թ. I դարում Արչակ անունով Հայաստանի թագավոր չի եղել և նրանց փորձերը՝ դրա հիման վրա արժեքազրկելու Փիլոստրատոսի այս տեղեկությունը, ճիշտ չէ. հավանական է, որ հեղինակը նկատի է ունեցել պարթևաց թագավոր Արտավանի որդի՝ Հայոց Արչակ I (34–35) թագավորին, որի մասին տեղեկություն է հաղորդում Տակիտոսը (տե՛ս «Տարեգրություններ», VI, էջ 31):

¹⁵ F. Fejdít, *Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop*, p. 13.

¹⁶ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, էջ 621:

Թիւն: Իբերացիք, Ղատինացիք, որով Հոռոմքն վարին, Սպանիացիք, Յոյնք, Մարք, Հայք»¹⁷:

Ֆեյդին կրկնում է, թե արտագրող գրչի սխալ կլինի նաև Փիլոստրատոսի վկայութունը, որովհետև Արչակունիների ժամանակ Իրանում գործածում էին արամեական ծագում ունեցող պահլավական գրեր: Բացի դրանից, այդ ժամանակահատվածում ոչ միայն հայերը, առավել ևս իբերացիները այբուբեն չունեին:

Ութերորդ կեսը Ֆեյդին բացատրում է հենվելով Մովսես Խորենացու այն վկայության վրա, թե Մերուժան Արծրունին հայերին արգելում է գրել և կարգալ հունարեն, դրա փոխարեն հրամայում է անցնել պարսկերենի. «Հրաման տայր մի՛ ուսանել զղպրութիւն յունարէն այլ պարսիկ»,... «Մի՛ ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել», «Զի յայնժամ գիր դպրութեան Հայոց չեւ եւս էր լեալ եւ յունականան վարէին եկեղեցոյ կարգք»: Այս հատվածը Մովսես Խորենացու մոտ ամբողջական տեսքով հետևյալն է. «Ինչ գիրք, որ գտնում էր, այրում էր և հրամայում էր հունարեն գրագիտություն չսովորել, այլ պարսկերեն, և ոչ ոք չհամարձակվի հունարեն խոսել կամ թարգմանել: Նա պատճառ էր բերում, որ հայերը ոչ մի ծանոթություն և բարեկամական հաղորդակցություն չունենան հույների հետ, բայց իրոք քրիստոնեության ուսումը խափանելու նպատակ ունեն, որովհետև այդ ժամանակ դեռ հայերեն գիր ու գրագիտություն չկար, և եկեղեցու կարգը կատարվում էր հունարեն»¹⁸: Ֆեյդին բացատրում է, թե հենց այդ պատճառով էլ, ինչպես վկայում է Կորյունը, Սահակ Պարթևը սկզբում Աստվածաշունչը թարգմանում է ասորերենից, որովհետև ողջ Հայաստանի տարածքում Մերուժան Արծրունին այրել էր հունարեն գրքերը: Եվ ահա լավագույն միջոցը Իրանի նկրտումները խանգարելու, Հայաստանի պարսկացնելը կանխելու, ազգային այբուբենի ստեղծումն էր, որ ամեն ինչ գրվի հայերենով և հայերենով ստեղծվի անհրաժեշտ գրականություն:

Իններորդ կեսում Ֆեյդին բոլորովին էլ չի ժխտում հեթանոսական շրջանում Հայաստանի սեփական հոգևոր արժեքներ ունենալը և դրանց որոշ մասի պահպանված լինելը դեռևս չորրորդ դարի վերջում և հինգերորդ դարի սկզբում, նրանց վտանգը պաշտոնական եկեղեցու համար՝ ինչպես քրիստոնեական աղանդները և զրադաշտականությունը: Այդ հին մշակույթն ու գրականությունը կային և հատկապես

¹⁷ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ուսումնասիրություն, Երևան, 1944, էջ 360:

¹⁸ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 367:

Հին գրական արժեքներն ու արվեստը շարունակում էին իրենց գեղագիտական դերը կատարել հատկապես Գողթան գավառում: Դրանց մասին համապատասխան և խոսուն փաստեր կան և՛ Մ.Սորենացու, և՛ Եղիշեի, և՛ Եզնիկ Կողբացու մոտ: Նա վկայակոչում է պատմահոր հետևյալ հատվածը. «Բայց գուցե մեկն ասե, այն ժամանակ գիր ու գրականություն չլինելու պատճառով (եղավ այդ), կամ զանազան պատերազմների շնորհիվ, որ անընդհատ մեկը մյուսին հաջորդում էին: Բայց իրավացի չի լինի այսպես կարծելը, որովհետև պատերազմների միջև եղել են և (խաղաղ) ժամանակամիջոցներ, և կային պարսից և հունաց գրեր, որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեզ մոտ անթիվ քանակությամբ գրություններ, վերաբերյալ գյուղերի և գավառների և յուրաքանչյուր տների սեփականությունյան, ընդհանուր վեճերի և դաշինքների, մանավանդ սեպուհական աղնվականությունյան ծագման»¹⁹:

Հայագետն ասում է, որ դատական, սեփականատիրական փաստաթղթերը Հայաստանում կազմվում էին հունական կամ պարսկական այբուբենների օգնությամբ²⁰:

Տասներորդ կեսում Ֆեյդին վերստին քննում է նախամեսրոպյան Հայ գրի փաստերը, Դանիելյան նշագրերի խնդիրը: Հենվելով Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն» վրա՝ նա հիշեցնում է, որ հեթանոսական մեհյանների կործանումից և հեթանոսական կրոնը արգելելուց հետո բավականին թվով հեթանոս քրմեր դարձան նոր կրոնի՝ քրիստոնեությունյան քարոզիչներ, և մի՞թե նրանք չէին բերի իրենց հետ Հին Հայկական տառերը նոր կրոնի համար:

Կարևոր ենք համարում հիշեցնել, որ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմության» երկրորդ հատորում ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Սեն Արևչատյանը «Հայ մշակույթը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում» հատվածի «Նե – րածություն» մեջ, որը կոչվում է «Վաղ միջնադարյան Հայ մշակույթի բնույթն ու զարգացման հիմնական ուղիները», գրում է. «Հայ պետականության համար ճգնաժամային IV–V դարերի սահմանագլխին ծավալված հոգևոր մշակույթի անկախացման և ազգային համախմբման ընթացքին նոր թափ հաղորդելու նպատակով ձեռնարկվեց մինչ այդ անգիր Հայոց լեզվին ազգային պետական բնույթ ու դեր հաղորդելու՝ ազգային գրերի ստեղծման գործը, որը 405թ. տվեց իր փայլուն արդյունքը: Հայ ժողովրդի հանճարեղ գավակ Մեսրոպ Մաշտոցի (361–440) ստեղծած գրերը բացեցին մեծ հեռանկարներ հոգևոր մշակույթի,

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 13:

²⁰ F. Fejdit, *Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop*, p.18.

ատաջին հերթին գրականություն և գիտություն զարգացման համար, հնարավորություն ընձեռելով բացահայտելու կուտակված հոգևոր լիցքը և մտավոր կարողությունները: Գրերի գյուտը երկրորդ հեղաշրջիչ իրադարձությունն էր ժողովրդի կյանքում, որը լիովին փոխեց երկրի մշակութային պատկերը և հոգևոր մթնոլորտը»²¹:

Ինչպես պարզ է դառնում այս մեջբերումից, Հայաստանի ակադեմիական, պաշտոնական միտքը համահունչ է Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի այն դրույթների հետ, որոնք վերաբերում են նախամեսրոպյան հայ գրի խնդիրներին:

Հայագետի գրքի երկրորդ բաժինն ամբողջովին նվիրված է Մես – րոպ Մաշտոցին և նրա ստեղծած այբուբենին:

Ֆեյդին բնավ չի կասկածում, թե Մեսրոպը Հայերեն տառերն ստեղծելիս ներշնչվել է հունական այբուբենից, որովհետև «մանուկ հասակից նա մեծացել է հունական մշակույթով»²²: Նա վկայակոչում է հինգերորդ դարի երկու մատենագիրներին՝ Կորյունին և Ղազար Փարպեցուն:

ԿՈՐՑՈՒՆ

«Մանկական հասակում նա կրթվել էր հելլենական դպրությունը, (ապա) եկել, հասել էր Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների դուռը, կացել էր արքունի դիվանատանը՝ դառնալով արքայի տված հրամանի ծառայողը՝ ոմն Առվանի՝ մեր Հայոց աշխարհի հազարապետություն ժամանակ»²³:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

«Մանուկ հասակում սովորելով հունարեն դպրությունը, Մաշտոցը Հայոց արքա Ոստրովի արքունիքում գինվորական ծառայության էր և կարգված արքունի մատենագիր դարաց խմբի մեջ, քանի որ արքունի դպիրներն այն ժամանակ Հայոց թագավորների վճիռների ու հրովարտականների գործը կատարում էին ասորերեն և հունարեն գրերով»²⁴:

Ֆեյդին հիշեցնում է, թե ինչ պատմական իրադրություններում Մաշտոցը ստեղծեց իր այբուբենը. Հայաստանն այդ ժամանակ ծայրահեղորեն կախում ուներ զրադաշտական կրոնին հետևող Պարսկաստանից:

²¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1984, 419:

²² F. Feydit, *Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop*, p. 33.

²³ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 2005, էջ 39:

²⁴ Ղ. Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 29:

Հայաստանի պարսկական մասում բոլոր հունարեն գրերն այրել էին, ում մոտ զգացվում էր հունականը, կարող էր կորստի մատնվել. «Անհրաժեշտ էր, ուրեմն, որ Մաշտոցը «ձևափոխի» հունական տառերը՝ դրանք պարսիկների աչքերին անճանաչելի դարձնելու համար»²⁵:

Ֆեյդին բերում է հունական տառերի փոփոխությունների հետևյալ աղյուսակը.

CURSIVE MESROPIAN	FORME DE TRANSITION	ALPHABET ARMENIEN	CURSIVE MESROPIAN	FORME DE TRANSITION	ALPHABET ARMENIEN	CURSIVE MESROPIAN	FORME DE TRANSITION	ALPHABET ARMENIEN
α α	a	Ա Ա	θ	θ θ	Թ	π π	π	Պ Պ
β β	β	Բ Բ	ι		Ի	ρ ρ	ρ	Ր Ր
γ γ	γ γ	Գ Գ	κ κ	κ κ	Կ Կ	σ σ	σ	Ս Ս
δ δ	δ δ	Դ Դ	λ λ	λ	Լ Լ	τ τ	τ	Տ Տ
ε ε	ε ε	Ե Ե	μ μ	μ	Մ Մ	υ υ		Ի Ի
ζ ζ	ζ	Զ Զ	ν ν	ν	Ն Ն	φ φ	φ	Փ Փ
η η	η	Է Է	ο ο	ο	Ո Ո			Ք Ք

Նա մանրամասն բացատրում է իր բերած աղյուսակի իմաստը: Ֆ.Ֆեյդիի գրքի 42 էջից մինչև 212-ը՝ մինչև «Եզրակացություն» բաժինն, ամբողջովին լեզվաբանական հետազոտություն է՝ նվիրված հայ-լեռների փոփոխություններին՝ կապված արմատների, հնդեվրոպական մայր լեզվի, գրաբարի, բարբառների և ժամանակակից հայերենի հետ:

Ֆեյդին ասում է, որ իր հետազոտությունը Մաշտոցյան այբուբենի շուրջ երբեմն հանգեցնում է վարկածների: Նա համոզված է, որ այբուբենը ստեղծելիս Մաշտոցը ի նկատի է ունեցել ոչ միայն գրական լեզուն, այլև բարբառները: Հայագետը փորձում է մի գծապատկեր կազմել հայերենի համար շատ սովորական վարդապետ բառի համար: Այդ գծապատկերի յուրաքանչյուր տողի հորիզոնական ընթերցումը ներկայացնում է բառի բարբառային արտասանությունը: Առաջին տողը գրական հայերենով է:

²⁵ F. Fejdit, *Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop*, p. 35.

վ	ա	ր	դ	ա	պ	ե	տ
v	a	r	d	a	p	e	t
	â	z	t	â	b	é	d
	ä	s	t'	ä	b'	yé	d'
	é	y	d'	é	p'	yé	t'
	ô	zéro	ty	ô	by	i	dy
		r	dy	e	py		ty

Բազում և բազմատեսակ լեզվաբանական և հնչյունաբանական քննություններից հետո Ֆրեդերիկ Ֆելդին գրքի վերջում գրված եզրակացության մեջ ասում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցն իր առջև խնդիր էր դրել ստեղծել մի այնպիսի այբուբեն, որ յուրաքանչյուրին հնարավորություն տա նվագագույն ջանքերով կարդալ ու գրել հայերեն. «Եվ այս խնդիրը նա լուծել է հոյակապորեն. ըստ որում 1500 տարի հետո ուղղագրական դժվարությունները մնացել են և չնայած լեզվի էվոլյուցիային՝ ուղղագրական դժվարությունները մնացել են նվագագույն»²⁶:

Մաշտոցի և նրա այբուբենի մասին հիշատակում կա նաև Ժ.դը Մորգանի «Essai sur les nationalités» («Ուրվագիծ ազգությունների մասին») գրքում: Նա ասում է, թե հայերը մինչև մեր թվարկության հին գերորդ դարը գիր չեն ունեցել. «Անդրկովկասում՝ Արարատի երկրում, որպես կրոնական լեզու օգտագործում էին ասորերենը (խոսքը քրիստոնեության ընդունումից հետո եղած ժամանակահատվածի մասին է - Ա.Գ.), պահլավերենը և հունարենը ընթացիկ փաստաթղթերի համար էին: Նա խոսում է հեթանոսական անցյալի մասին ըստ Մ.Սորենացու «Հայոց պատմության», «Պատմական հիշողությունները, որոնք փոխանցվել են բանավոր ձևով շատ արագ վերածվել են առասպելների և լեգենդների: Դրանք ավանդություններ են, որոնք վերարտադրել են հետագա պատմիչները, դրանց մեջ առաջինը Մովսես Սորենացին է, որ խոսում է ցեղի հերոսի՝ Հայկի մասին, որը գլուխ չխոնարհեց Բելի լծի առջև. Բաբելոնյան բռնակալը մեծ զորքով գալիս է Հայկի վրա, իր մարդկանցով կոպում Հայկի հետ, որը հզոր նետով սպանում է նրան, ցրում նրա բանակը և հաստատում է հայոց հայրենիքի անկախու-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 216:

թյունը»²⁷; Ժ.Մորգանը հատուկ զայրույթով է խոսում մահճեղականների վայրագությունների մասին և ասում է, թե Հայաստանի փրկված հոգևոր գանձերը և պատմական փաստաթղթերը պահվում են Սուրբ Էջմիածնի մայրական ծոցում: Նա նշում է Հայ Ժողովրդի ուսումնատենչությունը. «Հայ գյուղերում հոգևորականները երեխաներին սովորեցնում են հայոց լեզուն: Այս դպրոցներում, որոնք լի են կայտառ տղաներով ու աղջիկներով... սովորեցնում են կարդալ հեզելով, ինչպես սովորեցրել է սուրբ Մեսրոպը մեր թվարկության առաջին դարերում»²⁸:

²⁷ **J. de Morgan**, *Essai sur les nationalités*, Paris – Nancy, 1917, 55.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 73:

ԳԼՈՒԽ Դ

Ֆ. ՖԵՅԳԻՒԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԳՐՔՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա) Ֆ. ՖԵՅԳԻՆ ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉԻ ՄԱՍԻՆ

Երիտասարդ Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի հայագիտական առաջին ուսումնասիրություններից է Հեթում պատմիչի պատմություն վերաբերյալ բանախոսությունը, որը նա կարդացել է 1938 թվականի մարտին Փարիզի Հայ երիտասարդների միության հավաքին և այն ընթերցել է հայերենով: Այս բանախոսությունը մեկ տարի անց հրատարակել է Հայ հին և նոր գրականության, Հայ մշակույթի, Հայ ժողովրդի պատմության մեծ գիտակ և երախտավոր Արչակ Չոպանյանը «Անահիտ» մատենաշարի թիվ 2-ում¹: Արչակ Չոպանյանն իր առաջաբանում կարևոր փաստեր է հաղորդում այդ բանախոսության կազմակերպման առիթի, ինչպես նաև Հեթում պատմիչի վերաբերյալ:

Պարզվում է, որ բանախոսությունն ունկնդրելու եկածներից շատերն առաջին անգամ են լսել Հեթում պատմիչի անունը և նույնիսկ չեն էլ իմացել, թե Կիլիկյան Հայ թագավորության ժամանակահատվածում Հայերն ունեցել են մի այդպիսի պատմիչ, որի գործը միջազգային արժեք է ստացել և թարգմանվել է մի շարք եվրոպական լեզուներով, ու Եվրոպայում այն հռչակավոր էր նույնքան, որքան Մարկո Պոլոյի գիրքը²:

Ա.Չոպանյանը բնութագրում է նախ Հեթում պատմիչի քաղաքական վարքագիծն ու հայանպաստ նպատակները: Պարզվում է, որ բանախոսությանը ներկա այն անձիք, որոնք գիտեին Հեթումի պատմիչ լինելու մասին, չգիտեին, թե նա ինչի մասին է գրել և երբ: Եվ Չոպանյանն ընթերցողին մատուցում է առաջնահերթ գիտելիքներ այդ պատ-

¹ Հեթում պատմիչ, հեղինակ «Ծաղիկ պատմությունեանց արեւելեան աշխարհի» գրքին, գրեց Ֆրեսերիք Ֆեյտի, Յառաջաբան Արչակ Չոպանյանի, Պատկերազարդում Փարիզի Ազգային Մատենադարանի երկու հին ձեռագիրներու մանրանկարներու վերարտադրություններով, Փարիզ, 1939, 26 էջ:

² Նույն տեղում, էջ 5:

միջի վերաբերյալ: Հեթու՛մը Կիլիկիայի երկրորդ թագավորական գեր – դաստանից էր, հմուտ ու գործունյա մի մտավորական, որի գիրքը թարգմանվել է լատիներեն, հոլանդերեն, իտալերեն, անգլերեն: Հեթու՛մը ազգային-քաղաքական գործիչ էր, հետո հոգևորական դարձած, «ազգային-կրօնական դատի մը առաքեալ», որը Կիպրոսում ֆրանսիական կաթոլիկ միաբանությունից անդամ է դառնում, հետո այցելում է Կղմես Ե պապին, նրան պատմում մահմեդականներով չընկալված քրիստոնյաների վիճակի մասին և փորձում է համոզել, որ դեռևս հեթանոս թաթարներին ջանան դարձնել քրիստոնյա և նրանց թշնամանքը թուրքերի դեմ օգտագործելով, թաթարներին թեքեն քրիստոնյաների կողմը: Պարզվում է, որ հեթում պատմիչի այս հեռատես ծրագիրը կարող էր ցանկալի արդյունք տալ, եթե խաչակիրները այդ ուղղությամբ ջանքեր թափեին: Այս երևույթի վերաբերյալ իր ծանրակշիռ եզրակացությունն ունի 20-րդ դարում ֆրանսիացի նշանավոր պատմաբան, նաև հայագետ Ռենե Գրուսեն, որն իր «Պատմություն Սալյակրոնից» սովորաբար ակնարկում խորին հարգանքով է խոսում հեթում պատմիչի մասին և նրա երկից մեջբերումներ է կատարում: Չոպանյանը հիշում է, որ հեթումի երկն առաջին անգամ ֆրանսերենով տպագրել է նշանավոր հայագետ էդուարդ Դյուլորին, սակայն այդ հատորը վաղուց սպառված է: 1842-ին վենետիկում Մկրտիչ Ավգերյանը հրատարակում է հեթումի երկի լատիներեն բնագրից կատարված գրաբար թարգմանությունը, որը պակասավոր է: Այդ գրաբար հրատարակությունն էլ սպառված է: Նա ցավով նշում է, որ իրեն ժամանակակից մտավորականներից հատուկեմտ մարդիկ են ծանոթ հեթումի երկին: Այդ հանգամանքն իրեն խիստ մտահոգել է, և ինքը դիմել է Մ.Ս.Դավիթ Բեկին, որպեսզի վերջինս հեթումի գործի «աշխարհաբար հայերեն ամբողջական թարգմանությունը» պատրաստի և դրան կցի համապատասխան հետազոտությունը: Չոպանյանը նպատակ ուներ այդ ամենը տպագրել «Անահիտի» մեջ: Սակայն Դավիթ Բեկի մահը արգելք է դարձել այդ կարևոր մտահոգացման իրականացմանը³: Չոպանյանը նույնը խնդրում է Ֆելդիին. «...խնդրեցի համակրելի հայագետին, որ այդ բանախօսությունն նիւթ առնէ

³ Դավիթ Բեկը (Մարտիրոս Սարգսյան) վախճանվել է Փարիզում 1938-ին: Եղել է բանասեր, լեզվաբան, թարգմանիչ: Սովորել է Սորբոնի համալսարանում: Աշխատակցել է «Հանդէս ամսօրեայ», «Բանասէր», «Revue des études arméniennes» ամսագրերին: Ուսումնասիրել է Լուսինյանների պատմությունը, Արարկիրի, Մարաշի բարբառները, հրատարակել բառարաններ, հայերենից ֆրանսերեն է թարգմանել Հովհաննիսյանի «Անուշ» պոեմը, հայոց ջարդերին վերաբերող աշխատություններ (տե՛ս Ով ով է, Հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. I, Երևան, 2005, էջ 341):

Հեթումը, որուն գործովը գիտէի, որ ինքն ալ արդէն հետաքրքրուած էր»⁴:

Առաջարանում վերստին տեսնում ենք Արչակ Չոպանյանի մտահոգութիւնը հայ ազգի արժանավոր գավակների հիշատակը հաջորդ սերունդների հիշողութեան մեջ պահպանելու խնդրում: Նա Հեթում պատմիչին համարում է նախորդը Իսրայել Օրինների, Աշտարակեցիների, Վարժապետյանների և Նրիմյանների և չի մոռանում ավելացնել, թե նա եղել է միջազգային գնահատման արժանացած «առաջին հայ արժէքաւոր հեղինակը»:

Անշուշտ, Ֆեյդիի ուսումնասիրութիւնը հետագայում հիմք է դարձել ուրիշ հայագետների ու գիտնականների համար՝ Հեթում պատմիչի վերաբերյալ փաստեր քաղելու խնդրում:

Ֆեյդին զեկուցման սկզբում դնում է Հեթումի պատմութեան ֆրանսերէն այն օրինակի խորագիրը, որն ինքն ուսումնասիրել է «*La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient*» composée par le Frère Hayton, de l'ordre de Prémonstré»:

Հատկապես նա կարևորում է Հեթումի երկում հաղորդված տեղեկութիւնները թաթարների վերաբերյալ, որոնք չափազանց շատ են հետաքրքրում եվրոպական գիտութեանը: Նրա կարծիքով Հեթումի ապրած ժամանակներում (XIII դարի վերջ, XIV դարի սկիզբ)⁵ Փրանսերէնը եվրոպայի կարևոր լեզուներից էր, ավելին «Ֆրանսա տիեզերքի մտաւորական մայրաքաղաքն էր եւ քրիստոնէական վերջին գրաւուելիք կեդրոնական հաստատութիւնը իրեն քաշելու վրայ էր. Պապութիւնը, որ Ավիննոն քաղաքը մէկ դար պիտի կենար՝ Կղեմէս Ե Պապէն սկսեալ»⁶:

Ֆեյդիի կարծիքով Հեթում պատմիչի գիրքը ֆրանսիացիներին հայտնի դարձավ Մարկո Պոլոյի երկից հինգ տարի հետո: Հեթումը

⁴ Հեթում պատմիչ, Հեղինակ «Ծաղիկ պատմութեանց արևելեան աշխարհի», էջ 6:

⁵ Հեթում պատմիչ – ծննդյան և մահվան թվականներն անհայտ, պատմագիր, պետական գործիչ: Հեթումյանների իշխաններից և թագավորական տոհմից: 1294–1305 թթ. հայոց սպարապետ: Վարել է մի շարք հաղթական ճակատամարտեր հարևան մահմեդական իշխանութիւնների դեմ: 1305-ին սպարապետութիւնը հանձնել է իր որդի Օշինին, ընդունել կաթոլիկութիւն և մեկնել Կիպրոս՝ կրօնավորելու: 1307-ին Կղմես V պապի հանձնարարութեամբ գրել է մոնղոլ-թաթարների պատմութիւնը: Երկը գրվել է միջնադարյան ֆրանսերէնով, ապա վերածվել լատիներէնի, հետագայում թարգմանվել ֆրանսերէն, իտալերէն և այլն: 1842-ին Մ.Ավգերյանը լատիներէնից թարգմանել է գրաբար՝ կցելով նաև Հեթումի անունով հայտնի ժամանակագրութիւնը, որն ընդգրկում է արժեքավոր տեղեկութիւններ Հայաստանի և ասիական ու եվրոպական պետութիւնների (1096 – 1307-ի շրջանի) պատմութիւնից (տե՛ս Ով ով է, Հայեր, էջ 644):

⁶ Հեթում պատմիչ, Հեղինակ «Ծաղիկ պատմութեանց արևելեան աշխարհի», էջ 7:

Ֆրանսիա է գնում որպես «*Le Frère Hayton*»: Նա Օշին իշխանի որդին էր, միշտ իր մեջ ունեցել էր ներքին մի պայքար՝ դառնալ հոգևորական ու ծառայել միայն Աստծուն, թե որպես զինվորական կատարել հայրենիքի նկատմամբ իր պարտքը: Նա Կոոիկոսի իշխանն էր, և նրա ժամանակ Կիլիկիան շրջապատված էր թշնամիներով, և պետք էր կռվել նրանց դեմ: Հենց Հայաստանում խաղաղություն է հաստատվում, նա Կիպրոսում ձեռնադրվում է հոգևորական, հետո իր հարգանքը Կղմես պապին հայտնելու համար մեկնում է Ֆրանսիա, այնուհետև հաստատվում Պուատիե քաղաքի վանքում: Հեթումն իր պատմությունը բանավոր պատմել է *Nicolas Falcon* անունով մի վանականի, որ Հեթումի պատումը գրառում է լատիներենի թարգմանելու նպատակով:

Nicolas Falcon-ը իր թարգմանությունը կցում է առաջաբան, ուր ասվում է. «Այս գիրքը ես՝ *Nicolas Falcon*, նախ ֆրանսերէն օրինակեցի, ինչպես Հեթում եղբայրը բերնուց կ'ըսէր, առանց նօթերու կամ օրինակի և ֆրանսերէնէ լատիներէնի թարգմանեցի: Եւ այս գիրքը իր ձեռքը ունեցաւ Նորին Սրբութիւն քահանայապետը մեր Տիրոջ 1307 թուականի օգոստոս ամսուն, փառք Աստուծոյ, Ամէն»⁷:

Պարզվում է, որ մեկ կամ երկու դար հետո մեկ ուրիշ վանական՝ *Jehan le Long* անունով, անտեղյակ ֆրանսերեն բնագրին, նորից լատիներենից ֆրանսերեն է թարգմանում Հեթումի գործը: Դրանից հետո Հեթումի երկը ստանում է նոր համբավ և արդեն տպագրվում է նոր վերնագրով՝ «*L'Histoire merveilleuse du grand Empereur de Tartarie nommé le grand Can*»: Ֆեյդին տեղեկացնում է, որ Հեթումի գիրքը իտալերենից թարգմանվել է անգլերեն: 1842-ին Մկրտիչ Ավգերյանը այն թարգմանում է գրաբար՝ հարստացնելով հայ մատենագրությունը: Նա տեղեկացնում է նաև, որ Փարիզի ազգային մատենադարանն ունի Հեթումի երկի յոթ ֆրանսերեն և երկու լատիներեն ձեռագրեր: Սա նշանակում է՝ երկը մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել և բազմացվել է ձեռագիր ձևով: Այդ ֆրանսերեն ձեռագրերից մի քանիսը շատ գեղեցիկ են: Նա ուշադրություն է հրավիրում մի կարևոր հանգամանքի վրա: Ֆրանսիացի գրիչները որևէ ձեռագիր գրելիս կամ ընդօրինակելիս սովորություն էին ունեցել հիշատակարան դնել իրենց գործի վերջում: Այդ սովորությունն ունեին հույն և հայ գրիչները: Դրա համար էլ դժվար է որոշել, թե ձեռագիրը ո՞ր թվականին է գրվել: Փարիզի ազգային մատենադարանի թիվ 1255 ձեռագրում, որը կաշեկազմ է և հավանաբար գրված է 15-րդ դարում, Հեթումի պատմությունը զբաղեցնում է 150

⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

էջ, նրան հետևում է «Աշխարհի երկիրներուն գիրքը» և Նիկողոս Ե պապի չրջաբերականը՝ ուղղված թուրքերի դեմ: Այս վերջին գործը հավելել են 17-րդ դարում:

Այս ձեռագիրն ունի հիանալի մանրանկարներ: Մանրանկարները պատկերում են Հեթումին, որը պրեմոնստրացի հոգևորականի զգեստ է հագած. նա ծնրադրել է Կղմես V պապի առաջ և նրան է նվիրում իր պատմությունը: Սա Հեթումի երկը ներկայացնող ձեռագրի առաջին նկարն է: Երկրորդ նկարը պատկերում է Պարսից արքա Ոսորովի խնջույքը. երկու թագավորներ ուտելիք են մատուցում կայսրին, որը նստած է կայսրուհու և թագաժառանգի մեջտեղում: Կայսրը, սեղանի առջև նստած, ունկնդրում է երկու երաժիշտների նվագը:

Երրորդ նկարն, ըստ Ֆեյդիի բարդ է, այն պատկերում է Ջինգիզ խանի տեսիլքը, նրա հարսանիքը և թագավորական իդիլիան:

Չորրորդ մանրանկարը ձեռագրում պակասում է: Ֆեյդին հրատարակում է այլ երկի պատկանող մի նկար, որն, անշուշտ, նույն մանրանկարչի գործն է:

Այնուհետև նա նկարագրում է թիվ 12201 ձեռագիրը: Նրանում զետեղված են երեք գործեր: Առաջինը Հեթումի պատմությունն է, նրան հետևում է «Աշխարհի բոլոր երկիրներուն գիրքը» (լատիներեն) և Լենկ թիմուրի պատմությունը: Ձեռագրի 130 էջերում զետեղված է Հեթումի պատմությունը: Այս ձեռագիրը նման է նախորդին, միայն թե ավելի թանկագին է: Այն 14-րդ դարի վերջին քառորդին է գրված և հայտնի է, որ 1401-ին Philippe le Hardi-ն⁸ այն գնել է Հակոբ Ragond-ից: Այս ձեռագրի մանրանկարները գեղարվեստի իսկական գլուխգործոցներ են: Նրանցում իշխում են կապույտը և ոսկեգույնը:

Այստեղ էլ, ինչպես թիվ 1255 ձեռագրում, նկարները զետեղված են գլուխների սկզբում: Առաջինը ներկայացնում է Հեթումին, որն իր գիրքը նվիրում է պապին (պատկեր 5): Երկրորդը պատկերում է Ոոս - րովի խնջույքը: Այստեղ երաժիշտները չորսն են և հագած են տարբեր զգեստներ (պատկեր 6): Երրորդը Ջինգիզ խանի տեսիլքն է (պատկեր 7):

Չորրորդ մանրանկարը, որը պակասում էր նախորդ ձեռագրում, ներկայացնում է Հեթումին, որը պապին աղբստում է նոր խաչակրաց արշավանք սկսելու համար (պատկեր 8):

Ֆեյդին երկու ձեռագրերի նկարները կատարելապես բաղդատելու

⁸ Ֆ. Ֆեյդին իր աշխատություններում հաճախ անունները դնում է ոչ հայերեն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 10 և այլուր):

Համար հրատարակում է զարդարված մի էջ, որը համապատասխանում է չորրորդ նկարին (պատկեր 9):

Նույն ձեռագրից նա գետեղում է նաև այն մանրանկարը, որով սկսվում է Լենկ Թիմուրի պատմությունը, և որը ցուցադրում է մի քաղաքի պաշարում (պատկեր 10): Հայագետը հիշատակում է նաև թիվ 2810 ձեռագիրը, որը լի է մանրանկարներով: Նրա կարծիքով այդ մանրանկարները պակաս կատարյալ են և պատկանում են «այլ դպրոցի»: Այս ձեռագրում կան ինը գործեր, նրանց թվում նաև Մարկո Պոլոյի գիրքը: Հեթումի պատմությունը քիչ տեղ է տրված, և այն շատ թերի է: Ձեռագիրը ընդօրինակվել է 1400-ականներին՝ *Jean sans Peur* Բուրգունդի դուքսի համար: Նկարներից մեկում պատկերված է մի կրոնավոր, որը դուքսին գիրք է նվիրում: Կարծում են, թե այդ նկարում պատկերված է Հեթումը: Սակայն Ֆեյդին հեշտություն հերքում է այդ կարծիքը, որովհետև դուքսը ծնվել է Հեթումի վախճանվելուց շատ տարիներ անց: Հայագետը հպանցիկ խոսում է նաև թիվ 886 ձեռագրի մասին և անտեսում մյուս ձեռագրերը, որոնք բոլորովին զուրկ են գեղարվեստական արժեքից, հետևաբար անհմաստ է համարում դրանց նկարագրելը:

Ֆեյդին բացատրում է Հեթումի պատմություն կառուցվածքը: Պատմությունը բաժանված է չորս մասի: Առաջին մասը ներկայացնում է Արևելքի տասնչորս իշխանություններն ու ժողովուրդներին:

Երկրորդ մասը նվիրված է այն կայսրերին և թագավորներին, որոնք տիրել են Ասիայում, սկսած Հիսուս Բրիտոսի ծնունդից, և նկարագրում է նրանց գործերը:

Երրորդ մասն ամբողջովին նվիրված է թաթարների պատմությանը, ներկայացնում է, թե նրանք ինչպես եկան իշխանության և քանի երկրներից է բաղկացած նրանց խանությունը:

Շատ հետաքրքիր է Հեթումի երկի չորրորդ հատվածը: Այն նախագիծ է սուրբ երկիր կատարելիք խաչակրաց արշավանքի: Ծրագրի հեղինակ Հեթումը հրահանգում է, թե խաչակիրներն ինչպես պետք է սկսեն և ավարտեն իրենց ազատագրական գործը:

Ֆեյդին նկատում է, որ առաջին մասում, ուր Հեթումը խոսում է Ասիայի թագավորների ու պետությունների մասին, Հայաստանի բաժինը շատ համառոտ է: Հեթումը, լինելով Հայ, Հայաստանի մասին ավելի կարճ է խոսում քան Հարևան Վրաստանի: Նա դրա պատճառը տեսնում է Հեթումի՝ ժամանակի գրական ոճին խիստ հետևելու մեջ: Պատմիչը խոսում է Արևելքի տասնչորս երկրների մասին և ջանում է բոլորին նվիրել գրեթե նույնաչափ հատվածներ:

Ֆեյդին մեջբերում է Հայաստանին վերաբերող հատվածը՝ գուգա-
ղիր տեսնելով հին ֆրանսերենը: Սա արվում է հին ֆրանսերենի ոճը
ներկայացնելու համար, որովհետև շարունակություն մեջ տրվում են
միայն Հայերեն հատվածները: Բերենք մի կտոր համեմատական հատ-
վածից՝

Ֆրանսերենը

«Au Royaume de Arménie sont quatre royaumes; un seul seigneur en tient la seigneurie. Le long de la Terre d'Arménie commence du règne de Perse et s'étend par Occident jusques au Royaume de Turquie. Le large d'Arménie devers Occident commence de la cité merveilleuse qui est appelée Porte de Fer, laquelle fist fermer le Roi Alexandre pour les diverses nations de gens qui habitent en Asie la Profonde lesquels il ne voulait que passassent en Asie la Mineure sans commandement et cette cité est fermée en un détroit de mer Caspiez (sic) et touche la grande montagne de Cocas (ou Coquas =Caucase). Le large du Royaume d'Arménie de la dite cité s'étend jusques au règne de Médie. Au royaume d'Arménie sont plusieurs grandes cités riches et entre toutes Tauris est la plus renommée. En la terre d'Arménie sont grandes montagnes, larges planures et fleuves grands et lacs d'eaux douces et salées où il y a grande abondance de bons poissons. Les gens qui habitent la terre d'Arménie sont nommés à divers noms selon les contrées qu'ils habitent et sont à pied et à cheval bonnes gens d'armes. De cheval et de vesture suivent la manière des Tartares, car ils ont été longtemps sous leur sujexion (domination). Ils ont diverses lettres et les unes sont dites armenoises, les autres arien (aloen).

En Arménie est le plus haut mont qui soit au monde qui est nommé Ararat (Harath). Et en la summité de celui mont arriva l'arche de Noë après le déluge. Nul homme ne peut monter en celle montagne par la grande abondance de la noif (neige) qui est d'hiver et d'été, mais tout à-dis en la summité appert une grande chose noire que l'on dit être l'arche de Noë, et en ce croient tous.»

Հայերենը

«Հայաստանի թագաւորութեան մէջ չորս թագաւորութիւն կայ, բայց միակ իշխան մը իշխանութիւն ունի: Հայաստան աշխարհին երկայնութիւնը կը սկսի Պարսկաստանի թագաւորութենէն եւ կը տարածուի դէպի Արեւմուտք մինչեւ Թուրքիոյ թագաւորութիւնը: Հայաստանի լայնութիւնը դէպի Արեւմուտք կը սկսի այն շքեղ քաղաքէն որ կ'անուանուի Երկաթէ Դրունք, զոր գոցել տուաւ Աղեքսանդր թագաւոր՝ Նորունկ Ասիա բնակող զանազան ազգերուն համար, որ չէր ուզեր Փոքր Ասիա մտնեն առանց իր հրամանի, եւ այս քաղաքը Կասպից Սովուն մէկ նեղուցին մէջ գոցուած է եւ կից է Կովկաս մեծ լեռին: Հայաստանի թագաւորութեան լայնութիւնը վերոյիշեալ քաղաքէն կ'երկարի մինչեւ Մարաց թագաւորութիւնը: Հայաստանի թագաւորութեան մէջ կան բազմաթիւ մեծ եւ հարուստ քաղաքներ, ասոնցմէ ամենէն համբաւաւորը Դարէժն է: Հայաստանի թագաւորութեանը մէջ կան բարձր լեռներ, լայն հովիտներ եւ մեծ գետեր եւ անուշ կամ աղի ջուրով լիճեր, համով ձկներու մեծ առատութեամբ: Հայաստան աշխարհի մէջ բնակող մարդիկը զանազան անուններ կը կրեն՝ իրենց բնակած գաւառներուն համեմատ, եւ՝ հետիոտն կամ

հեծեալ՝ քաջ զինուոր են: Զիւ եւ Հագուստի նկատմամբ, Թաթարներուն սովորութեան կը հետեւին, որովհետեւ երկայն ժամանակ անոնց իշխանութեան տակ մնացած են: Զանազան տեսակ գիր ունին, մէկ քանի արմէնեան կ'ըսուին, միւսները արիական (կամ ալոյէն): Հայաստանի մէջ կը գտնուի աշխարհի ամենաբարձր լեռը որ կը կոչուի Այրարատ. եւ այս լեռան գագաթին վրայ իջաւ Նոյի տապանը ջրհեղեղէն ետքը: Ոչ ոք կրնայ այս լեռն ի վեր ելլել՝ ձիւնին պատճառով որ ամառ ձմեռ կը մնայ հոն, բայց մինչեւ այսօր գագաթին վրայ կ'ըսուի թէ Նոյի տապանն է, եւ ամենքն ալ ատոր կը հաւատան:»

Հեթումը, ինչպես նկատում է Ֆեյզին, հիացմունքով է խոսում Չինաստանի մասին: Նա այդ երկիրը համարում է աշխարհի ամենահարուստ և ազնիվ թագավորութիւնը: Նրա կարծիքով չինացի թեկանայք և թե տղամարդիկ գեղեցիկ են, բայց ունեն փոքրիկ աչքեր, և տղամարդիկ՝ քիչ մորուք: Նրանք ունեն իրենց գիրը, և նրանց լեզուն շատ տարբեր է աշխարհի մյուս լեզուներից: Չինացիները տարբեր հավատք ունեն. ոմանք պաշտում են արեգակը, ոմանք լուսինը, ոմանք աստղերը, ջուրը, ծառերը, ոմանք եզներին, որովհետև նրանց միջոցով վարում են հողը: Հեթումն ասում է, թե որոշ չինացիներ այնքան հետամնաց են, որ բոլորովին հավատք չունեն, «այլ կենդանիներու պէս կ'ապրին»⁹:

Հեթումը նկատում է չինացիների առավելութիւնը գիտական հայտնագործումների առումով: Նրանք ասում են, թե իրենք տեսնում են երկու աչքով, մինչդեռ լատինացիները մեկ, իսկ մյուս ազգերն ընդհանրապես կույր են: Հայ պատմիչը զարմացած է Չինաստանից բերվող արվեստի առարկաների վարպետութիւն վրա: Չինացիները կորովի զինվորներ չեն, սակայն ունեն զենքեր ու մեքենաներ, որ ուրիշ ազգերը չունեն: Ֆեյզիի կարծիքով խոսքն այստեղ վառողի և թնդանոթի մասին է: Ըստ Հեթումի՝ չինացիները գործածում են թղթաղրամ, որը նույնպես մյուս ժողովուրդները չունեն:

Հեթումի պատմութիւնը երկրորդ գիրքը սկսվում է Ղուկասի Ավետարանի համեմատ. «Այն օրերին Օգոստոս կայսեր կողմից հրաման ելավ՝ ամբողջ երկրում մարդահամար անելու»¹⁰: Հեթումի մոտ կարգում ենք. «Ս. Ղուկասու Աւետարանին մէջ ըստածին համեմատ՝ Յիսուս Քրիստոսի Ս. Մենդեան ժամանակը՝ Օգոստոս կայսրը ամբողջ աշխարհիս իշխանութիւնն ունէր: Յետոյ պատահեցաւ, որ պարսիկ թագաւոր մը՝ Նոսրով անունով, ապստամբեցաւ Հոմմի կայսրին դէմ եւ ինքզինքը անուանել տուաւ Ասիոյ կայսր»¹¹: Հեթումն ասում է, որ

⁹ Նույն տեղում, էջ 14:

¹⁰ Ղուկաս, Բ, 1-2:

¹¹ Հեթում պատմիչ, «Ծաղիկ պատմութեանց արեւելեան աշխարհին», էջ 16:

պարսից Սուրով արքան Պարսկաստանի, մարերի, հայերի և քաղղեացիների իշխանությունները գրավեց ու մտտ երեք դար այդ տարածքներում պարսից թագավորությունն ուներ գերիշխանություն: Այնուհետև մահմեդականները պարսիկների ձեռքից խլեցին այդ գերիշխանությունը: Հեթումը նկարագրում է, թե ինչպես Ք.Տ.Ն. 632-ին մահմեդականները գրավում են Սիրիան, հույներից խլում են Դամասկոս չքեղ քաղաքը, հետո պաշարում են Անտիոքը:

Ֆեյզին նկատում է, որ Հեթումի Արևելյան պատմությունն ամբողջ Ասիային չի վերաբերում, այլ նրա՝ Հին քաղաքակրթություն ունեցող երկրներին:

Հեթումի պատմության ամենածավալուն մասը երրորդ հատվածն է, որը ներկայացնում է թաթարների պատմությունը, հենց այդ պատճառով էլ երկը հաճախ կոչել են «Թաթարաց պատմութիւն»: Ըստ Ֆեյզիի՝ Հեթումի պատմության համար ամենից հարմար խորագիրը «Ծաղիկ Արևելեան Երկիրներու Պատմութեանց» ձևն է, սակայն եվրոպացիները, որոնք քիչ թե շատ ծանոթ էին Արևելքի Հին քաղաքակրթություն ունեցող երկրներին, շատ ավելի հետաքրքրություն էին ցուցաբերում Ասիայի խորքերից ելած վայրենի ու անծանոթ թաթարների նկատմամբ: Այդ է պատճառը, որ գրիչները գրքի նկատմամբ հետաքրքրություն առաջացնելու համար, այն կոչեցին թաթարների պատմություն և նույնիսկ անտեսեցին գրքի վերջին՝ խաչակիրներին նվիրված գլուխը: Թե ինչու Հեթումը այդքան մեծ տեղ է տվել թաթարների պատմությանը, Ֆեյզիի կարծիքով խնդիրը բացատրվում է Կիլիկիայի պատմական դեպքերով: Կիլիկիայի Հեթում Առաջին թագավորը Իկոնիայի սուլթանի իշխանության տակ էր և բնավ օգնություն չէր ակնկալում եվրոպական քրիստոնյա երկրներից: Ահա այդ ժամանակ հեռավոր Ասիայի խորքերից ելնում են թաթարները և հրով ու սրով ավերում են Փոքր Ասիան, այդ թվում Իկոնիայի թուրքական տերությունը և: Հեթում Ա-ն դիմում է դիվանագիտության, նա դաշնակցում է իր թշնամու թշնամու հետ և վրեժ է լուծում Իկոնիայի թուրք սուլթանից: Հեթումի քաղաքականությունը շարունակում են նրա հաջորդները՝ դաշնակցելով թաթարներին՝ նրանք պաշտպանվում են Եգիպտոսի մամուլկներից: Պատմությունից հայտնի է, որ 1299-ին Հեթում Բ թագավորը գերի է վերցնում Դամասկոսի սուլթանին և նրան որպես նվեր ուղարկում է Ղազան խանին: Երկրորդ պատճառն այն է, որ Հեթումը կամեցել է ներկայացնել Հայ-թաթարական հարաբերությունները: Բազում գլուխներ նվիրված են հենց այս նյութին: Նա մանրամասն նկարագրում է Հեթում Ա-ի Մանգու խանին այցելու-

Թյունը: Հետաքրքիր է, որ Թաթարական խանը այնքան է հուզվում Հեթում Ա-ի այցելությունից, որ նույնիսկ խոստանում է ընդունել քրիստոնեությունը իր և իր ժողովրդի համար. «Քեզի՛ Հայոց Թագաւո՛ր, կը պատասխանենք, թէ բոլոր խնդրուածքդ բարով կատարել կուտանք: Եւ ես՝ նախ, որ Աստուծոյ շնորհիվ իշխան եմ, պիտի մկրտուիմ եւ մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի հաւատքին պիտի հաւատամ եւ արքունիքս ամբողջ մկրտել պիտի տամ, որ մկրտուին եւ քրիստոնէական հաւատքն ընդունին: Բայց բռնաբար պիտի չընեմ, որովհետեւ հաւատքը բռնութիւն չուզեր: Երկրորդ խնդրանքին կը պատասխանեմ, որ յաւիտենական խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն կ'ուզենք քրիստոնեաներուն հետ: Քրիստոնեաներուն եկեղեցիներուն եւ քահանաներուն պիտի չհանդուրժենք, որ վնաս մը ըլլայ...: Իսկ Ս.Երկրին մասին կ'ըսեմ, թէ ամենայն սիրով Ս.Երկիրը ետ պիտի գրաւենք»¹²: Ֆեյդիի կարծիքով Հեթում Ա-ն այն աստիճան դիվանագիտական հաղթանակ է տարել, որ Թաթարական խանը նույնիսկ քրիստոնեություն է ընդունել: Հայագետը մատնացույց է անում Հեթումի պատմություն մեջ եղած հայ-թաթարական հարաբերությունների մեկ այլ ուշագրավ կտոր: Ապաղա խանը գրավում է իր դեմ ապստամբած բոլոր երկրները, այդ թվում նաև Թուրքիան: Նա իր մոտ է կանչում Հայոց արքային և նրան առաջարկում է դառնալ նաև Թուրքիայի Թագավորը: Հայոց Թագավորը հեռատեսորեն հրաժարվում է այդ առաջարկից, սակայն Ապաղա խանին խորհուրդ է տալիս այդ իշխանությունը չտալ որևէ մահմեդականի:

Ֆեյդին նկատում է, որ պատմական փաստեր հաղորդելուց զատ Հեթումի երկը ունի նաև գրական հատվածներ, որոնց նպատակն է եղել ցրել ընթերցողի ուշադրությունը ծանր քաղաքական դեպքերից և առավել հեքիաթային պատումներով հետաքրքրել նրան: Դրանցից մեկը համարում է Չինգիզ խանի մասին պատմող կտորը, ուր թեև կան պատերազմական նկարագրեր, սակայն գերիշխում է վիպական պատմը: Այն, իրոք, խիստ հետաքրքիր է: Չինգիզ խանը գրավում է բազմաթիվ երկրներ և երբ ձեռնարկում է մտնել ու դավթել հերթական երկիրը, նրան միշտ այդ հաջողվում է: Մի օր Չինգիզ խանը գնում էր փոքրաթիվ զինակիրներով շրջապատված և հանկարծ հանդիպում է թշնամու մեծաքանակ բանակի, որի զինվորներն անմիջապես հարձակվում են նրանց վրա: Չինգիզ խանը խիղախորեն պաշտպանվում է, բայց նրա ձին սատկում է, ու խանի զինվորներին թվում է, թե իրենց զորավարը պիտի բռնվի, փոքրոգի ձևով սկսում են փախչել: Թշնամին

¹² Նույն տեղում, էջ 18:

հետապնդում է նրանց, առանց նկատելու հետիոտն մնացած խանին: Ուանը թաքնվում է մացառների մեջ: Թշնամիները սկսում են փնտրել նրան, տեսնելով մացառների վրա կանգնած թռչունին, մտածում են. «Այս թռչունը այնտեղ պիտի չկենար, եթե մարդ ըլլար մացառին մէջ»,¹³ և թողնում հեռանում են: Հեթում պատմիչը բացատրում է, թե այդ դեպքից հետո թաթարները իրենց գլխի վրա՝ ի հիշատակ այդ թռչունի, որ փրկել է Չինգիզ խանի կյանքը, դնում են փետուր:

Հետաքրքիր է, որ Հեթումի երկը վիպական նոր գրույցների է վերածվում նաև այլազգի պատմիչների երկերում: Այդ մասին հետաքրքիր փաստ է ներկայացնում Հրաչյա Աճառյանը «Հայոց անձնանունների բառարանում»: Ֆլորենցիացի պատմիչ Giovanni Villani-ին խոսում է Հեթում պատմիչի մասին ու նրան դարձնում Հայոց թագավորի որդի և պատմում է հետևյալ գրույցը: Թաթարների Ղազան խանը, երբ պետութան գլուխ է անցնում, կամենում է ամուսնանալ ամենից գեղեցիկ աղջկա հետ՝ առանց նկատի ունենալու նրա հարստութունը կամ որևէ այլ հանգամանք: Դեսպանները սկսում են ողջ Արևելքում որոնել այդ աղջկան և վերջապես գտնում են Հայոց թագավորի աղջկան, որն իր գեղեցկությունը և առաքինությունը ամենակատարյալն էր: Ղազան խանի դեսպանները խնդրում են աղջկա ձեռքը: Սակայն աղջիկն ասում է, թե կկատարի իր հոր կամքը, միայն թե ամուսնանալուց հետո իրեն թույլ տրվի մնալ քրիստոնյա: Ամուսինը կարող է մնալ հեթանոս: Դեսպաններն ընդունում են այդ առաջարկը, և արքայադուստրը մեծ չքախմբով՝ իշխաններով ու եպիսկոպոսներով մեկնում է: Շքախմբի մեջ էր նաև Հեթում պատմիչը, որն ուղեկցում էր իր քրոջը: Ամուսնությունից հետո հայ թագուհին ծնում է մի երեխա, որն իսկական հրեշ էր և չուներ ոչինչ մարդկային: Ուանի իմաստունները գտնում են, որ թագուհին պոռնիկ է և երեխայի հետ պետք է այրվի: Թագուհին իր համար խնդրում է խոստովանանք և հաղորդություն, իսկ երեխայի համար՝ մկրտություն: Հենց որ երեխային մկրտում են, նա դառնում է ամենագեղեցիկը, և մոր անմեղությունը հայտնի է դառնում: Ղազան խանը կազմակերպում է մեծամեծ հանդեսներ, իսկ ինքն ու իր ժողովուրդը դառնում են քրիստոնյա¹⁴:

Ֆեյզին վերստին կրկնում է, թե Հեթում պատմիչը թաթարների մասին բարեկամաբար է խոսում, որովհետև վերջիններս դաշնակցել էին հայերին, բացի այդ, Եվրոպայում թաթարների մասին ոչինչ չգի -

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 74-75:

տեին, և Հեթումի գիրքը չափազանց հետաքրքիր էր Եվրոպայի իշխող դասի համար:

Ֆեյդին Հեթումի պատմություն մեջ տեսնում է հայրենասեր մատենագիրին, որը դիվանագիտական ու փաստաբանական հմտություններ պապին ներկայացնում է հայրենիքի ճշմարիտ կացությունը, մյուս կողմից, որպես իսկական հոգևորական, երազում է Սուրբ երկիրը և Հիսուսի Սուրբ Գերեզմանն ազատագրել այլադավաններից: Փաստորեն Հեթումի պատմությունը դառնում է մի համոզիչ աղաչանք՝ ուղղված պապին, որպեսզի վերջինս սկսեր նոր խաչակրաց արշավանք. «Քայց Հեթում պատմիչ չէ միայն. հիանալի փաստաբան մըն է, որ գիտէ կացութիւնը ներկայացնել, հաւատարիմ եւ անկեղծ կրօնաւոր մըն է, որ չի կրնար հանդուրժել, որ Ս.Երկիրը եւ Ս.Գերեզմանը այլակրօններուն ձեռքն ըլլան, համոզիչ քարոզիչ մըն է, որ Պապին անգամ կը համարձակի աղաչանք մատուցանել եւ քարոզել, թունդ հայրենասէր մըն է, որ բոլոր քրիստոնեայ տէրութեանց հետ միասին կ'ուզէ իր հայրենիքը ազատել, խոհեմ գորավար մըն է, որ նոյն խնամքով կը պատրաստէ Խաչակիրներուն պատերազմական արշաւանքը, ինչպէս պատրաստեր է համոզումը»¹⁵:

Հայագետի կարծիքով Հեթումի երկի առաջին երեք մասերը կայուն մի հիմք են, որի վրա կանգնեցվում է երկի գագաթը՝ խաչակրաց արշավանքի ծրագիրը: Այնուհետև Ֆեյդին Հեթումի ծրագրի սկիզբը բերում է ըստ Մկրտիչ Ավգերյանի գրաբար թարգմանություն: Որպես քրիստոնյա մտածող Հեթումը պետք է արդարացներ նաև խաչակրաց արշավանքը սկսելու անհրաժեշտությունը, չէ որ քրիստոնեական կրոնը դեմ է պատերազմի և բռնության: Մյուս կողմից Հեթումը առաջադրում է չորս նախապայմաններ, որոնք պիտի նպաստեն խաչակրաց արշավանքի հաջողությունը՝ 1) այդ պատերազմը արդարացի է, 2) անհրաժեշտ է ձեռնարկել այն, 3) անհրաժեշտ է պատերազմը սկսելուց առաջ հետազոտել թշնամու վիճակն ու հնարավորությունները, 4) պատերազմն անհրաժեշտ է սկսել ճիշտ ու հարմար ժամանակ. «Բանն պահանջէ, զի որ կամիցի սկսանել զպատերազմ, ունիցի զչորս պայմանս զայնոսիկ. նախ՝ զիրաւացի պատճառս, երկրորդ՝ զկարելորս ի պէտս սկսանելոյ եւ յանգ հանելոյ զպատերազմ, երրորդ՝ պարտի հետազօտել զվիճակ եւ զկարողութիւն թշնամւոյն, չորրորդ՝ պարտի սկիզբն առնել մարտի ի դէպ ժամու:

¹⁵ Հեթում պատմիչ, «Մաղիկ պատմութեանց արեւելեան աշխարհին», էջ 20:

Քրիստոնեայք վասն գրաւելոյ զՍուրբ Երկիր՝ ունին զարդարացի պատճառ, վասն զի է ժառանգութիւն Քրիստոսի եւ առաջինք մեր բազում ինչ ստիպեցան կրել ի Սարակինոսաց եւ ունին բաւական զօրութիւն, միայն թէ միաբան մխեսցին ի կոխ»¹⁶:

Հեթումը Սուրբ Երկիրն ազատելը դիտում է որպէս Աստծու պատվեր, որովհետեւ բոլոր այն երկրներում, ուր իշխում են քրիստոնյա թագավորները, խաղաղություն է, որովհետեւ այլակրոնների սանձադերձած պատերազմներ չկան:

Որպէս ռազմավարական գործի հմուտ կազմակերպիչ՝ Հեթումը նույնիսկ գործնական զինվորական ցուցումներ է տալիս ապագա խաչակիրներին: Նախ անհրաժեշտ է հազար հեծելազորից բաղկացած գունդ ուղարկել, նաև երեք հազար հետևակային, որոնք տասը նավով պիտի հասնեն Կիպրոս կղզին կամ Կիլիկիա: Միաժամանակ ղեսպաններ պիտի ուղարկել Ղարապղանտին, որ նրան երկու խնդրանք մատուցեն: Նախ որ թշնամիներին որևէ ապրանք ուղարկելը արգելեն և հետո Մելիտենեի կողմերը մարդ ուղարկեն, որպեսզի արշավանք պատրաստվի Հալեպի դեմ:

Ահա այնժամ խաչակիրները, կիպրոսցիներն ու հայերը կսկսեն պատերազմը՝ նույն ժամանակ Սիրիան և Եգիպտոսը ծովի կողմից պաշարելով: Այսպիսով, սարակինոսները ստիպված են լինելու պաշտպանելու թե իրենց երկիրը, թե Հալեպն ու Բարեյստանը և չվարելու են՝ կորցնելով իրենց ժամանակն ու մարտիկներին: Ուաչակիրների և հայերի նավերը կսպառնան Եգիպտոսի ծովեզերքին, ու սուլթանը ստիպված կլինի իր բոլոր զինվորներին հետ կանչել: Մյուս կողմից Լիբանանում կան քառասուն հազար քրիստոնյաներ, որոնք նավահանգիստներ կպատրաստեն խաչակիրներին ընդունելու համար:

Թաթարները ևս երկրներ կգրավեն ու քրիստոնյաներին կհանձնեն: Հեթումը կամենում է, որ պապը վրացիներին նույնպես դիմի, որ օգնեն այդ գործին: Թող եթովպացիներն էլ ապստամբեն սուլթանի դեմ, որովհետև նրանք էլ քրիստոնյա են: Հեթումը հիշեցնում է, որ Եգիպտոսում դպտի անունով բնակվող քրիստոնյաներ կան: Ահա այս բոլոր նախապատրաստութուններից հետո կսկսվի բուն խաչակրաց արշավանքը: Ուաչակիրների գլխավոր բանակը իր տրամադրության տակ ունի երեք ճանապարհ: Կարելի է անցնել Աֆրիկայով, բայց այդ ճանապարհի մասին ստույգ տեղեկությունները պակասում են: Ուրեմն մնում են երկու ճանապարհները: Կամ անցնել Պոլսով, սակայն

¹⁶ Նույն տեղում:

խաչակիրները կարող են ընկնել մահամեղականների շրջափակման մեջ կամ ուղղակի նավով հավաքվել Կիպրոս կղզում՝ առաջուց ուղարկված գնդից իմանալով թշնամու վիճակի մասին: Սակայն ինչ ճանապարհ էլ ընտրվի, մի բան պարզ է. ուժերը պետք է լինեն խիստ միասնական, ամենուր անհրաժեշտ է պահպանել կարգապահություն ու համակարգում:

Հեթումը շարունակ հիշեցնում է, որ խաչակիրները պետք է հենվեն հայերի, նույնիսկ վրացիների զինվորական ուժերի վրա, նաև ապավինեն թաթարների ռազմական ուժին. չէ որ թաթարների մեջ կան մկրտված քրիստոնյաներ, և հենց նրանք էլ օգնություն են առաջարկում:

Հեթումը գիտի նաև, որ եգիպտոսի թուրք սուլթանը վախի ու կասկածի մեջ է: Նրա բանակը կազմված է քսան հազար զինվորներից, որոնց մեջ շատ վարձականներ կան: Հեթումի կարծիքով ինքը գտել է հարմար ժամանակը և փրկություն օրը, որովհետև այդ պահին խաչակիրները կարող են հաղթանակի հասնել և թշնամիների ձեռքից Սուրբ Գերեզմանն ազատագրել: Բազմաթիվ էջերում Հեթում պատմիչը կրկնում է, որ եկել է ազատագրման հարմար ժամը: Նա բարոյական առումով ժամանակը հարմար է համարում և նշում է մի քանի նշան տալու առիթներ: Դրանցից մեկը համարում է սուլթանի արքունիքում մատնությունը կամ արքայասպանությունը, ինչ որ հաճախ է պատահում թագավորությունների կործանման ժամանակ: Կամ անհրաժեշտ է կազմակերպել նուրիացիների, բեղվիների, թուրքմենների ապստամբություն կամ Նեղոս գետի անբավական բարձրացում, որի հետևանքով սով կառաջանա, և եգիպտացի զինվորները չեն ունենա բավարար պաշար ու չեն կարող հասնել Սիրիա և այն պաշտպանել: Հեթումը հատուկ զգուշացնում է. «Անպատճառ սկսինք պատրաստուիլ, «յարմար ժամանակը հասած է»... Եվ չըլլայ թէ ժամավաճառութիւն ընենք մինչև որ թաթարները մահամեղական դառնան»¹⁷:

Ֆեյդին Հեթում պատմիչի այս խիստ զգուշացման մեջ տեսնում է քաղաքական մեծ հեռատեսություն, որը, ցավոք, չընկալվեց Եվրոպայի կառավարող ուժերի կողմից, որի հետևանքով թաթարները քրիստոնյա դառնալու փոխարեն, ընդունեցին մահամեղականություն. «Իրաւ, Հեթում իրաւունք ունէր, որովհետեւ եթէ քրիստոնեաները խաչակրութիւն ընդունէին այն ժամանակ, թաթարները մեր ուժը տեսնելով,

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 26:

քրիստոնեայ կը դառնային. մենք առիթը կորսնցուցինք եւ թաթարնե-
րը մահմետական կրօնքին յարեցան»¹⁸;

Ֆեյդին Հեթումին համարում է վարպետ պատմիչ, ու թեպետ խիստ մոտենալու դեպքում նրա երկում կարելի է ինչ-ինչ պատմական սխալներ գտնել, սակայն Հեդինակն իր գործին մոտեցել է ամենայն լրջութեամբ՝ աղբյուրների ստուգությունն անգամ նշանակելով: Ֆեյդին համոզված է, թե թաթարների պատմությունն առաջին մասը մատենագիրը լսել է Հենց թաթարներից, երկրորդ մասը նրան պատմել է թագավորը, իսկ երրորդը իր աչքով տեսած դեպքերի նկարագիրն է: Հայագետը նշում է նաև, որ Հեթումը այս գործը օտար լեզվով առանց որևէ գրքի նայելու է թելադրել Nicolas Falcon-ին. վերջինս ֆրանսերենով այդ մասին վկայում է. «Comme le Frère Hayton me le dictoit de sa bouche sans note ni exempleire»¹⁹:

Հեթում պատմիչին ըստ Ֆեյդիի վերագրվում է նաև մի ժամանակագրություն²⁰: Հեթում պատմիչի այս ժամանակագրությունը հրատարակել է Մկրտիչ Ավգերյանը նրա թաթարաց պատմության լատիներենից հայերեն (գրաբար) կատարած թարգմանությունը կցելով: Ժամանակագրության ժամանակահատվածը շուրջ երեք հարյուր տարի է. «Երեք հարիւր եւ մէկ ամաց կարձ ի կարճոյ հաւաքեալ ի զանազան պատմութեանց՝ հայ, ֆրանկ եւ ասորի, շարագրեալ պարոն Հեթմոյ, տեանն Կոռիկոսոյ եւ արար զայս բանք ի թուին հայոց ՇՆԵ եւ յամի մարդեղեղութեան տեանն ՌՄՂԶ»²¹: Հեթումի այս ժամանակագրությունը ունի թվականներ՝ Քրիստոսի և Հայոց: Այն սկսվում է 1076 թվականից՝ Հայոց Գագիկ Երկրորդ թագավորի սպանու-

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում կան մի քանի ձեռագրեր, որոնք պարունակում են Հեթում պատմիչի գործերից: Այսպես, օրինակ 1724-ին Երուսաղեմում, այնուհետև Հարկում գրված թիվ 663 ձեռագրում առկա է «Հեթմոյ Կոռիկոսոյ Տարեգրութիւն» երկը (տե՛ս Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 375), իսկ նույն Մատենադարանի թիվ 1898 գրչագրում առկա է «Հեթմոյ Կոռիկոսոյ պատմութիւն քրոնիկոնին» գրվածքը. ձեռագիրը 13-րդ դարի է, գրչության վայրն անհայտ է (տե՛ս նույն տեղում, էջ 669), իսկ թիվ 9622 ձեռագրում, որը գրված է 1858-ին Երուսաղեմում, գտնում ենք Եսայի Նչեցու թուղթը ուղղված Հեթում պատմիչին՝ «Եսայի Նչեցոյ Թուղթը ընդդէմ Հեթմոյ Կիւրիկեցոյն» (տե՛ս Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Հ. Բ, Երևան, 1970, էջ 963):

²¹ Հեթում պատմիչ, Թաթարաց յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ ի ձեռն Հ.Մկրտիչ աթոռակալ վարդապետի Աւգերեան, Վնենտիկ, 1842, էջ 77:

թյունից²² և ավարտվում է 1307 թվականով: Բերենք մի օրինակ՝

«1190, ՈԼԹ - Կայսրն Ալմանաց Ֆրտիկ խեղդեցաւ ի գետն Սելեւկիոյ և թաղեցաւ յԱնտիոք եւ Ֆիլիպ ոէ տէ Ֆրանցն և ոէ Զաոյ թագաւոր Անկլիդաց անցին յայսկոյս ծովու և պաշարեցին զԱքա, որ և ի գալն Անկլիդա էառ զղզզին Կիպրոսի և Յունացն ի Կիրսակտուէէն: Եւ յայսմ սկիզբն եղև կարգաւորութեան ալաման ֆրերացն»²³:

Ըստ Ֆեյդիի Զարբհանայլանի «Հայերէն դպրութեան պատմութեան» մեջ Հեթում պատմիչին է վերագրված էջմիածնի մատենադարանի ձեռագրացուցակի «Նրատք ոգեշահք» գործը:

Հայագետի կարծիքով Հեթումի երկը «բաւական կարեւոր դիրք մը կ'ապահովցնէ ԺԳ դարու ֆրանսացի պատմիչներուն շարքին մեջ»²⁴: Իր ողջ հետազոտութեան մեջ Ֆեյդիին Հեթում պատմիչին պատկերում է որպէս Հայրենասեր գործիչ, որը մատենագիր լինելով Հանդերձ առաջին հերթին եղել է խաչակրաց արշավանքի քարոզիչ ու կազմակերպիչ, և դա երևում է նրա հենց հետևյալ խոսքերից. «Փառք Աստուծոյ, զի թագաւորութիւն Հայոց իցէ ի բարի վիճակի, ըստ զօրացուցանելոյ Աստուծոյ ի ձեռն Լեւոնի՝ որդւոյ տեառն Թորոսի՝ ի նախկին վերածցի

²² Բագրատունի Գագիկ երկրորդ թագավորը եղև է երիտասարդ, խելացի ու քաջ, գահ է բարձրացել 18 տարեկանում: Սակայն բյուզանդական կայսր Կոստանդին IX Մոնոմաքոսը բանակցելու նպատակով նրան հրավիրել է Կոստանդնուպոլիս և կայանավորել, հետո էլ արքայից: Բյուզանդական զորքերը գրավել են Անին և կործանել այն: Գագիկ երկրորդի մասին հետաքրքիր փաստեր է պատմում ֆրանսիացի հայագետ Մարի Բրոսսեն իր «Անիի ավերակները» գրքում. «Վեստ Սարգիսը և Պետրոս կաթողիկոսը կարողանում են համոզել իշխաններին՝ Անին հանձնել Մոնամախին, որպեսզի վերջինս իրենց պաշտպանի թշնամիներին: Նրանք Անիի բանալիները տանում են կայսրին: Կայսրը որոշում է հանդիսավոր արարողութեանը բերել տալ Գագիկ երկրորդին: Նա Հայոց արքային ցնծագին դիմում է և ասում.

-Հիմա ի՞նչ կասես, քո ավագանին ինձ հանձնեց Անին և ողջ Հայաստանը:

Գագիկն արժանապատիվ պատասխանում է.

-Ընդունենք, որ նրանք տվին դրանք, դու, ուրեմն, կարող ես մտածել, թե դո՞ւ ես դրանց բնիկ տերը: Ինչպե՞ս կարող ես դու վերցնել ուրիշի թագը և քաղաքները, որտե՞ղ է քո արդարութեանը»:

Գրքի այս հատվածը Մ.Բրոսսեն ավարտում է վարդապետ Իգնատիոսի խոսքերով. «Նախանձը աղետ է, ուրքեր այն ունեն, չունեն ոչ մի առողջ միտք»: Հայագետը Անիի վերջնական անկումը հատվածը խորագրել է «Անիի վերջին աղետը» (տե՛ս M.Brosset, *Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie, sous les rois Bagratides, aux Xe et XIe s., histoire et description, IP partie, SPb, 1861, p.135, տե՛ս նաև Ա.Դուլուխանյան, Մարի Ֆելիստե Բրոսսեն Հայագետ, Երևան, 2002, էջ 87):*

Գագիկ երկրորդը դավադրաբար սպանվել է բյուզանդացիների ձեռքով 1079-ին (տե՛ս Ով ով է, Հայեր, հ. I, էջ 250):

²³ Հեթում պատմիչ, Թաթարաց..., էջ 80:

²⁴ Հեթում պատմիչ, «Մղղիկ պատմութեանց արեւելեան աշխարհին», էջ 26:

վիճակ. վասնզի փայլէ ամենայն առաքինութեամբք եւ է հայելի ամենայն իշխանաց»²⁵;

Հեթում պատմիչի թարգմանիչ Մկրտիչ Ավգերյանը իր գործին կցել է մի համառոտ առաջաբան, որն անվանել է «Բան առ վերծանողս, Վասն հայկական թարգմանութեանս»: Այս առաջաբանում նա համառոտ խոսում է Հեթումի անձի, կրոնավոր դառնալու, Արևմուտք գնալու և իր երկը ֆրանսերեն թելադրելու մասին: Նկատում է նաև, որ լատիներեն օրինակը լի էր սխալներով և գրված էր անհարթ ոճով: Ահա ինքը այն թարգմանեց «զի մի անյիշատակ մնասցէ յազգիս»²⁶: Նա ավելացնում է նաև, թե բնագրով գտել է ևս Հեթումի ժամանակագրությունը, որը կցում է պատմությունը: Ավգերյանն իր թարգմանություն սկզբում գետեղել է նաև լատինացի գրչի ասածը Հեթումի երկի վերբերյալ՝ «Ուրումն լատին գրչի վասն պատմական գրոցն Հեթմոյ» խորագրով: Լատին գրչի հիշատակման մեջ կարևոր է հետևյալ հատվածը. «Իսկ թարգմանիչ նորա եղև Նիկողայոս Սալկոնի, որ ի հրամանէ ծայրագոյն քահանայապետին Կղմեայ հինգերորդի քաղաքն Պիկդաւիոյ նախ գայս գիրս գաղիերէն գրեաց, որպէս և զհարզ թելադրեցաւ նմա ի Հեթմոյ և ապա ի լատինն վերածեաց ըստ կարի յամի տեառն 1307»²⁷:

Հայ բանասիրության մեջ, սակայն, կարծիք կա, թե մինչև Ավինյոն գնալը, Հեթումն իր պատմությունը նախ գրել է հայերեն ապա վերածել է ֆրանսերենի: Այդ կարծիքը պաշտպանում են Ղևոնդ Ալիշանը, Հակոբ Անասյանը²⁸, Գևորգ Արզարյանը: Ղ.Ալիշանը «Հայապատում» աշխատության մեջ առանց զույգն-ինչ կասկածի պնդում է, թե Հեթումի «Թաթարաց պատմությունը» եղել է նախ հայերեն, որի մասին ակնարկում է Ղազար Զահեցիին, նույնիսկ այդ պատմության մի օրինակը գտնվել է Էջմիածնի մատենադարանում²⁹: Ահա այս վկայությունների հետքերը գտնելու համար բանասիրական արդյունավետ պրպտում է կատարել բանասեր Գևորգ Արզարյանը: Նա իր ծավալուն հոդվածը, որը տպագրել է ռուսերենով, կոչել է «Архетип "Татарской хроники" Гетума, использованный в "Любекской хронике" Детма - ра» «Դետմարի «Լյուբեքի քրոնիկում» օգտագործված Հեթումի «Թաթարաց պատմության» բնօրինակը»): Գևորգ Արզարյանն օգտագործել է մեծ թվով ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, հայերեն

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Հեթում պատմիչ, Թաթարաց..., էջ 3:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 4:

²⁸ Հ.Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. I, Երևան, 1959, էջ LII-LIII.

²⁹ Ղ.Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 113:

աղբյուրներ: Նա հայտնում է, որ Եվրոպայի տարրեր քաղաքներում պահպանվում են մոտավորապես վաթսուն ձեռագրեր, գրված XIV–XV դարերում, որոնցում կա Հեթումի պատմությունը³⁰:

Ելնելով իր քննությունից՝ Գևորգ Արզարյանը եզրակացնում է, որ գերմանացի ժամանակագիր Դեստարը XIV դարում օգտվել է Հեթումի «Թաթարաց պատմություն» աշխատության ոչ թե օտարալեզու հայտնի թարգմանությունից, այլ մեկ այլ օրինակից, որը հին Փրանսերենով գրի է առել Հենց ինքը՝ Հեթումը, մինչև Նիկոլաս Ֆալկոնին հանդիպելը: Այս եզրակացությունը զուգահեռ Գ.Արզարյանը համաձայն է Ղ. Ալիշանի և Հ.Անասյանի այն կարծիքին, թե «միջնադարում գոյություն է ունեցել Հեթումի երկի հայերեն բնագիրը, որը մեզ չի հասել»³¹:

Հեթումի պատմությունը այսօր էլ հետաքրքրում է հայագիտությունը: Նրան հաճախ են դիմում մասնագետները Կիլիկիայի, Սաչալկրաց արչավանքների, հայ-մոնղոլական հարաբերությունների և միջնադարյան Արևելքի մի շարք պատմական հարցեր քննելիս: Այդ պատմությունն օգտագործել է Կլոդ Մուլթաֆյանը իր «Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում» խիստ արժեքավոր հետազոտության մեջ. «Նրա զարմիկ Հեթում Կոռիկոսցին՝ Հայտոն կեղծանվան տակ, իր կյանքի վերջում միջին Փրանսերենով մի ժամանակագրություն է թելադրել, ուր նա պնդում է [(A 20a) III 2, է 149], որ ինքը մասնակցել է մողոլների երկու «Ուրուլթայներին»: Արքայի ճանապարհորդության կապակցությամբ նա բերում է [(A 20b, էջ 45 (V 11a), հտ. 2, գլ. 23, (V 10b), էջ 323] մոնղոլ գերակային ներկայացված պահանջների տպավորիչ մի ցուցակ. Սանի և բոլոր մոնղոլների կողմից քրիստոնեության ընդունում, արտոնություններ եկեղեցականներին, ռազմական դաշինք Բաղդադի խալիֆի դեմ, մահմեդականներից Սրբազան Երկրի ետ նվաճում, մահմեդականների կողմից հայերից խլված տարածքների վերադարձ: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, կարծես երազ ես տեսնում. արդյոք նման պահանջագիր կարո՞ղ էր ներկայացնել ստորական:

Մենք, իհարկե, կարող ենք կասկածի տակ առնել հեղինակի այն պնդումը, որ Մոնկան մկրտվել էր: Ամեն դեպքում այդ բանը կատարված լինե՞ր, թե ոչ, այնուամենայնիվ, Հեթումի խնդրանքից հետո [(C

³⁰ Գ. В. Абгарян, Архетип “Татарской хроники” Гегума, использованный в “Любекской хронике” Детмара (տե՛ս «Պատմա-րանասիրական հանդես», թիվ 1, Երևան, 1978, էջ 159–160):

³¹ Նույն տեղում, էջ 32:

451, էջ 218] մոռնող միապետը իր եղբայր Հուլավուրին հանձնարարում է հարձակվել Ասորիքի վրա. «Նա կապաչարի Երուսաղեմ քաղաքը և այնտեղից կբչի բոլոր հեթանոսներին [(V 11a), հտ. 2, գլ. 23]»³²: Հեթում պատմիչից մեջբերում կա նաև գրքի այլ հատվածում, ուր պատմվում է Աբաղայի մամուլիկների դեմ տարած հաղթանակի մասին³³:

Հեթում պատմիչի մասին առանձին փոքրիկ հոդված կա Անդրանիկ Չալաբյանի «Armenia after the coming of Islam» գրքում, որում հեղինակը իր նյութը քաղել է «Հայկական Սովետական Հանրապետության պատմության»³⁴:

բ) ՖԻՆԴԵՐԻԿ ՖԵՏԴԻՆ ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ՎԵՊԻ ԳՆԱՀԱՏՈՂ

1956 թվականի ապրիլի 25-ին Փարիզում Դերյուսիի անվան դահլիճում Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հանդես է եկել իր հերթական մեծարժեք զեկուցմամբ, որը կոչվում է «Հայ ժողովրդական էպոսը» («L'épopée populaire arménienne»): Այս զեկուցման մեջ նա անդրադառնում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ զետեղված առասպելավիպասանական հատվածներին, որոնք արդեն լուրջ քննության էին ենթարկվել Մկրտիչ Էմինի, Գր. Խալաբյանցի, Մանուկ Աբեղյանի և ուրիշների կողմից¹: Ուսումնասիրության մեջ Ֆեյդին հակադրվում է այն բոլոր բանասերներին, ովքեր Հայ պատմահոր ապրած ժամանակը տեղափոխում են հինգերորդ դարից մինչև ութերորդը և խստիվ մերժում են նրա պատմության արժանահավատությունը: Նա ոչ միայն այս, այլև իր նախորդ ու հետագա ուսումնասիրություններում Մովսես Խորենացուն համարում է «ոսկեդարի» պատմիչ, որի երկը նրա կարծիքով աչքի է ընկնում քննական խոր վերլուծությանը:

Նա հայտարարում է, որ զեկուցումն ամբողջովին շեղում է ժամանակակից որոշ հայագետների կարծիքներից, և ինքն իր եզրակացու –

³² Կլոդ Մուլթաֆյան, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001, էջ 423:

³³ Նույն տեղում, էջ 444:

³⁴ Antranig Chalabian, Armenia after the coming of Islam (This book is about Arabic, Persian, Byzantin, Greek, Seljuk Turkish, Turkoman, Mongol-Tatar, and Ottoman Turkish history, all in Conjunction with ARMENIAN HISTORY), 2nd Printing, Southfield, Michigan, 2002, p. 289-290:

¹ Ֆեյդին չի անդրադարձել իր նախորդների աշխատություններին: Այդ աշխատություններն են՝ Մ. Էմին, Վ. Էպր հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850, Մովսես Խորենացիի և Հայոց Հին վիպերը, Թիֆլիս, 1886, Գր. Խալաբյան, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896, Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ (տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Ը, Երևան, 1985, էջ 66-272) և ուրիշներ:

Թյունները բխեցնում է ելնելով Մովսես Խորենացու հաղորդած փաստերից: Նախ, Խորենացին իր փաստերը հաղորդում է բազմաթիվ պատմական աղբյուրներ համեմատելուց հետո: Նա բարեխղճորեն քննում է հույն, ասորի, պարսիկ մատենագիրների երկերը, օգտագործում հեթանոսական ժամանակները պատկերող մեհենական գրականությունը, նա չի անտեսում որևէ փաստաթուղթ («*il ne néglige aucune documentation*»), եթե անգամ դրանք ժողովրդական են և լուրջյան մատնված ժամանակակիցների կողմից: Եվ ամենակարևորը, Մովսես Խորենացին հիանալի է իմացել հին դիցաբանությունը, ոչինչ հնազույն առասպելներից ու ավանդություններից նրան անծանոթ չէ: Ճիշտ է, նա իրեն ծանոթ ժողովրդական նյութի մասին ամբողջովին չի խոսում, լինի դա ազգային, թե օտարի, սակայն կարևորն այն է, որ խոսում է ինչ-որ չափով, որ ապացուցի ժողովրդականի անհեթեթությունը կամ ներկայացնի պատմական երևույթի ձևափոխված արձագանքը: Նա որոնում է այն փաստերը, որոնք պետք է հաստատեն պատմական ճշմարտությունը:

Ֆեյդին Խորենացու պատմություն մեջ տեսնում է այն աղբյուրը, որը հաստատում է հայ ժողովրդի հնագույն հարուստ բանահյուսական գրականության գոյությունը. «Ահա երկու փոքրիկ հատված, որոնք ձեզ գաղափար կտան մեզ հետաքրքրող բնագավառում Մովսես Խորենացու արժեքը, այսինքն՝ նրա ակնարկներով հայտնաբերելու բանահյուսական մի գրականության գոյությունը»²: Որպես ապացույց իր եզրակացություն՝ նա ներկայացնում է Բյուրասպ Աժղահակի առասպելի հետևյալ հատվածը. «Բայց ի՞նչ ցանկություն է արդյոք, որ ունես Բյուրասպի Աժղահակի անպիտան և անճոռնի առասպելների նկատմամբ, կամ ինչո՞ւ մեզ նեղություն են տալիս պարսից անհարմար ու անճաշակ գրույցների, մանավանդ թե անբանության պատճառով, (ինչպես են) նրա առաջին և անբարի բարերարությունը, դեերի նրան սպասավորելը, վրիպածին ու ստին վրիպեցնել չկարողանալը, ուսերը համբուրելը, այնտեղից վիշապներ ծնվելը, այնուհետև չարության աճումը, փորի համար մարդիկ սպառելը: Հետո մի ոմն Հրուդենի նրան կապելը պղնձե լարերով և Գմբավրնդ կոչված լեռը տանելը, հետո Հրուդենի քնելը ճանապարհին, և Բյուրասպի նրան քաչելով բլուր տանելը, Հրուդենի զարթնելը և նրան լեռան ինչ-որ այր տանելն ու կապելը և ինքն իրեն նրա առաջ իբրև արձան հաստատելը, որից սարսափահար եղած՝ հնազանդ է մնում շղթաներին և չէ իշխում դուրս

² F. Fejdit, *L'épopée populaire arménienne* (տե՛ս «Բազմավեպ», 1957, հունվար-փետրվար, էջ 27):

գալ և աշխարհն ապականել»³:

Այս քաղվածքից հետո Ֆեյդին բերում է երկրորդ համառոտ քաղվածքը, որից հետո տեսանելի նյութի հիման վրա կառուցում է իր համոզիչ եզրահանգումները. «...եվ սովորած չար ոգին, որ նյութում էր չարությունը, գլուխը Բյուրասպիի ուսերի վրա դնելով անկասկած սովորեցնում էր նրան անբարի արվեստը տանը և հրապարակներում, ականջին խոսելով: Սրա մասին առասպելում ասում են, թե սատանայի ճուտը նրան սպասավորելով կատարում էր նրա կամքը, որի համար հետո, պարզև խնդրելով, ուսը համբուրում էր:

Իսկ վիշապներ բուսները կամ Բյուրասպիի կատարելապես վիշապանայր, որ ասում են, այս է: Որովհետև նա անթիվ մարդիկ սկսեց զոհել դեերին՝ ուստի բազմությունը նրանից տաղտկացավ և բոլորը միաբանեցին ու նրան հալածեցին. նա փախավ վերոհիշյալ լեռան կողմերը, երբ հալածանքը նրա դեմ սաստկացավ, նրա հետ եղած ամբողջ քայքայվեց ու ցրվեց, հալածողներն այս բանին վստահանալով՝ մի քանի օր այդ տեղում հանգիստ առան: Սակայն Բյուրասպին ցրվածներին նորից հավաքելով՝ հանկարծորեն նրանց վրա է հասնում, մեծ վնասներ պատճառելով, բայց բազմությունը հաղթում է, և Բյուրասպին փախուստ է տալիս: Հասնում, նրան սպանում են լեռան մոտ և գցում են մի մեծ ծծմբահոտ վիհի մեջ»⁴:

³ Նույն տեղում, էջ 27-28: Տե՛ս **Մ.Նորենացի**, Հայոց պատմություն, Աշխարհարար թարգմ. և մեկնարանումները **Ստ.Մալխասյանի**, Երևան, 1981, էջ 107: Այսուհետև կնշենք **Մ.Ն.**, Հ.պ., էջը:

⁴ **F.Feydit**, *L'épopée populaire arménienne*, p. 28: Տեղին ենք համարում մեջբերել **Ստ.Մալխասյանի** հետևյալ մանրթագրությունը. «Բյուրասպի Աժդահակ-Պարսից առասպելական հերոս Ջոհակի մակդիրն է: Ֆիրդուսին էլ նրան Աժդահակ է կոչում: Բյուրասպի զենդերեն *aəvarəāspa* - բյուր ձի (ունեցող): Հայերենի մեջ վերջի «ի» ածանցական մասնիկ է, ինչպես քաջազգի, տմարդի և այլն:

Բանասերները (Գուտչյուհ, Մուռ, էմին և այլն) միաբերան վկայում են, որ Բյուրասպի Աժդահակի մասին Նորենացու պատմածը բոլորովին նման է Ֆիրդուսի պատմածին: Ֆիրդուսին Շահնամն գրեց ԺԱ դարում, հիմնվելով առաջուց գրի առնված ավանդությունների վրա, որոնցից ամենահինը Ջ դարից էր: Ուրեմն Նորենացին նրանից էլ մի դար առաջ գիտեր այս պարսկական առասպելները, և ոչ միայն նա գիտեր, այլև Մահակ Բազրատունին, որ ծերունի Պատմահորը թախանձում էր այս առասպելները գրել ու մեկնել: Այս երևույթն էլ բազմաթիվ այլ երևույթների մեջ ցույց էր տալիս, ո՛ր աստիճան պարսկական, հատկապես պահլավական կուլտուրան տարածված էր Հայաստանում, գոնև նրա թազավորական և իշխանական տներում:

Որչափ էլ Պատմահայրը առելություն և արհամարհանք է արտահայտում պարսից առասպելների նկատմամբ, բայց և այնպես նա պակաս հմուտ չէ նրանց, քան իր սիրած հունաց «պերճ և ողորկ» առասպելներին: Բացի այս տեղից, որտեղ կարճառոտ բերում է Բյուրասպի Աժդահակի մասին առասպելները, նա հիշում է նշանավոր փահլան Ռոստոմին, գիտև նրա որտեղացի լինելը և հարյուր քսան փղի ուժ ունենալը (Բ, ք), - մանրամասնություններ, որոնք հայտնի չեն Ֆիրդուսին, թվում է կարճառոտ առասպելներն Արտաշիր Սասանյանի մասին (Բ, հ), մի ամբողջ գլուխ նվիրվում է պահլավների ծագման վերաբերյալ առասպելներին (տե՛ս Մ.Ն., Հ. պ., էջ 476-477):

Ֆեյդին մեկնում է Սորենացու ներկայացրած Աժդահակի «անպիտան և անճոռնի», «պարսից անհարմար ու անճաշակ գրույցները», որոնք պատմաճորը հայտնի էին դեռևս Հինգերորդ դարում և Ֆիրդուսուց շատ առաջ: Նա բացատրում է բերված հատվածների մութ մտքերը և այդ կցկտուր հաղորդման հիման վրա ներկայացնում այն աղբյուրները, որոնք կան բերվածների և Ֆիրդուսու «Ծահ-Նամեի» միջև: Նրա կարծիքով Սորենացին իր մատյանի այս հատվածում պարզապես դրել է «Ծահ-Նամեի» Ձոհակին վերաբերող հատվածների բովանդակային ցանկը՝ «C'est tout simplement une «table des matières» du livre *Zohak du Chah-nameh*»: Նրա կարծիքով Ձոհակը նույն ինքը Բյուրասպ Աժդահակն է, որն օրը երկու մարդ է զոհում, որպեսզի նրանց ուղեղը իբրև կեր տա վիշապներին: Ժողովուրդը նրան դուրս է չպտտում, և Ֆերիդունը, որը Սորենացու Հրուդենն է, անակնկալ ջախջախում է Ձոհակի սաղավարտը: Ֆերիդունն ուզում է վերջին հարվածը տալ, երբ երանելի Սերոշը նրան պատվիրում է չսպանել Ձոհակին, այլ շղթայել Դմբավընդ լեռան վրա:

Ֆեյդին հատուկ շեշտում է, թե որքան էլ Սորենացու քննադատները պատմիչի ծնունդը ետ տանեն երկու կամ երեք դարով, միևնույն է՝ ինքը համոզված պնդում է, որ վերջինս չէր կարող ծանոթ լինել Ֆիրդուսու գործին: Նա նաև հավանական չի համարում Սորենացու ծանոթությունը պարսից վիպական գրույցների առաջին ժողովածուին՝ «*Kodai nameh*»-ին: Նրա կարծիքով պարսից բանահյուսության այդ գրույցները, հատկապես Ձոհակի գործերի մասին պատմողները, Սորենացին լսել է տարբեր ժողովրդական ասացողներից: Դրանք եղել են Ձոհակին վերաբերող այլազան պատմմաներ: Մեկում Ֆերիդունը գործում է մենակ, մյուսում նրա դեմ գործում է անանուն ամբոխը, մեկում Ֆերիդունը նիրհում է, և Ձոհակը հափշտակում է նրան, մեկ ուրիշում ժողովուրդը տեսնելով Ձոհակի բանակը՝ ցրվում է, և Ձոհակը հավաքում է իր զինվորներին հակահարված տալու, կա նաև տարբերակ ըստ որի Ֆերիդունը Ձոհակին հավերժ շղթայում է, չնայած մեկ այլում ժողովուրդը սպանում է Ձոհակին և դիակը նետում վիհի մեջ:

Ժողովուրդը բանահյուսական գործերում չէր կարող ներկայացնել իր հերոսին այնպես, ինչպես այդ արել է Ֆիրդուսին իր գրական և դյուցազնական էպոսում, որը գրված է իշխանագունների համար⁵: Ֆեյդին

⁵ «...Արաբերեն բառերը Ֆիրդուսու պոեմում շատ քիչ են, նա կամենում էր կենդանացնել հին Իրանը և դա անում է իրաներենով՝ հավատարիմ մնալով իր օգտագործած աղբյուրներին...: Նրա աղբյուրությունը պարսից գրականության և ժողովրդի հոգու վրա այնքան խորն է ու տևական, որ պահանջում է շատ լուրջ ուսումնասիրություն: ...Նրա գործը գրական և բանահյուսական առումով խիստ հետաքրքիր է և դեռևս քիչ մեկնաբանված» (տե՛ս *Encyclopédie de l'Islam, nouvelle édition, t. II, C-G, Leyde, Paris, 1965, p. 941-942*): Այս նկատմամբ գալիս է հաստատելու, թե որքան կարևոր է Մովսես Սորենացու «Հայոց պատմության» պարսից առասպելներին նվիրված հավելվածը:

բացատրում է իր՝ հայոց առասպելներից շեղվելու և պարսից առասպելներին անդրադառնալու անհրաժեշտությունը: Սա այն ճանապարհն է, որը գծում է հայ ժողովրդական բանահյուսության հնագույն հետքերը, և ինքը ջանում է ապացուցել հայկական ժողովրդական փոփոխությունը:

Մովսես Խորենացին հիշատակում է Մար Աբաս Կատինային և պաշտոնապես հենվում է նրա հաղորդած փաստերի վրա: Ֆելդին խոսում է Հայկի և Բելի կովի մասին, որը հետևանք էր Բաբելոնում լեզուների խառնակության: Հսկա Հայկը ազգային հերոս է, պատմահայրը նկարագրում է նրա ընդդիմանալը Բելին ու վերջինիս սպանելը: Հայագետը հատուկ ուշադրություն է հրավիրում Հայկի սերունդներից Արամի վրա, որը խիզախորեն կոչվում է Մարաստանի տիրակալ Նյուքար Մաղեսի և Ասորեստանի իշխող Բարչամի դեմ: Նա չի մոռանում հիշատակել Արամի առասպելի հետևյալ հատվածը. «Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջ գործեր է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր աշխարհը, ինչպես հույները՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ»⁶: Հայագետը Արայի և Ծամիրամի առասպելը համարում է չափազանց գոյտրիկ պատում: Այն ներկայացնում է Արամի որդու՝ Արա Գեղեցիկի հավատարմությունը իր գեղեցիկ կնոջը՝ արքայադուստր Նվարդին: Ֆելդին վերապատմում է, թե ինչպես է Արան մերժել ցանկասեր Ծամիրամի խոստումները, որի պատճառով էլ զոհվել է Ծամիրամի զինվորներից: Նա պատմում է Ծամիրամի՝ Արային վերակենդանացնելու փորձերի մասին և առանձնացնում է հատկապես մի դրվագ, որը պատմում է Նվարդից ծնված Արայի Կարդոս որդու մասին, որին ի սեր Արա Գեղեցիկի Ծամիրամը վերանվանում է Արա. «Իսկ Ծամիրամը զեռ իր կենդանության ժամանակ Արայի որդուն, որ ծնված էր նրա սիրելի կնոջից՝ Նվարդից և տասներկու տարեկան երեխա էր մնացել Արայի մահվան ժամանակ, զեպի Արա Գեղեցիկը տաժած գորովի պատճառով՝ նրա անունով կոչում է Արա և նշանակում է մեր աշխարհին վերակացու, մտերմաբար նրան վստահացած լինելով, և ասում են, թե նա պատերազմում Ծամիրամի հետ մեռավ»⁷:

Ֆելդին մանրամասն ներկայացնում է Ծամիրամի շինարարական աշխատանքները Հայաստանում, հատկապես ամառանոցային պալատի կառուցումը, որին պատմահայրը հատկացրել է մի ամբողջ գլուխ:

⁶ F. Fejdik, L'épopée..., p. 29; Մ.Խ., Հ. պ., էջ 53:

⁷ F. Fejdik, L'épopée..., p. 30; Մ.Խ., Հ. պ., էջ 75-77:

Նա համոզված է, որ Սորենացին իր պատուճն առաջ է տանում ժողովրդական ոգով. «Բրար հաջորդող քնարական ու էպիկական շունչը, որ հանդիպում ենք որոշ գլուխների տարբեր հատվածներում, մտածել է տալիս, թե արդյոք Մովսես Սորենացին դրանք գտե՞լ է Մար Աբաս Կատինայի մոտ, որը քաղղեական դիվանի անտարբեր թարգմանիչ էր ընդամենը»⁸:

Բերելով այս հատվածները Ֆեյդին համոզված է, որ այդ ամենը առեղծվածորեն հուշում է հեթանոս հայերի մի հին վեպ ունենալը, որը բանավոր է եղել և հիշեցնում է «Շահ-Նամեն»: Նա համոզված է նաև, որ Ջրհեղեղից հետո ստեղծվել է առասպելական զրույցների մի շարք, որն աստվածաշնչային չէ, այլ արևելյան է և այն ձգվել է մինչև Շամիրամի ժամանակները: Այս ցիկլը սկսվում է Հայկի և Արամի սխրագործությունից և հասնում է մինչև Արա Գեղեցիկի հերոսական ու դժբախտ վախճանը: Շամիրամի կերպարին Ֆեյդին տալիս է բոլորովին նոր բացատրություն: Շամիրամը սովորական նվաճող չէ. նա ցանկասեր այլադավան է, որն իր կյանքի ճանապարհին գտել է Հայ հերոսին, և նրանց հանդիպումը դարձել է ճակատագրական:

Ֆեյդին խոսում է նաև Տորքի մասին, որին համարում է Հայկական առասպելներում կիկլոպյան դեմք թե իր ֆիզիկական ուժով և թե իր քաջագործություններով: Այս անձնավորությունը արքա չէ, բայց կտրիճ է՝ ինչպես ֆրանսիացիների Ռոլանդը⁹: Նա Հայկի սերունդներից է: Եվ Ֆեյդին ամբողջությամբ մեջբերում է Տորքի առասպելը. «Իսկ Տորքին, որ սերված էր Հայկի թոռ Պասքամից, մի տգեղ, բարձր, կոպիտ կազմվածքով, տափակ քիթով, փոս ընկած աչքերով, դժնյա հայացքով մարդու, որին սաստիկ տգեղություն պատճառով կոչում էին Անգեղյա, որ վիթխարի հասակ ու ուժ ուներ՝ արևմուտքի կուսակալ նշանակեց և ցեղի անունը կոչում է Անգեղ տուն՝ երեսի տգեղության պատճառով: Բայց եթե ուզում ես, ես էլ նրա մասին անհամ ու անտեղի ստեր կպատմեմ, ինչպես պարսիկները, որ Ռոստոմ Սագճիկի մասին պատմում են, թե հարյուր քսան փղի ուժ է ունեցել: Որովհետև նրա ուժեղության և սրտոտ լինելու պատճառով երգերը պատմում էին նրա մասին չափազանց անհարմար բաներ, որոնք ո՛չ Սամսոնին են հարմարում, ոչ Հերակլեսին և ոչ էլ Սագճիկին: Որովհետև երգում էին նրա

⁸ F.Feydit, L'Épopée..., p. 30:

⁹ Ֆրանսիական էպոսի «Ռոլանդի երգի» հերոսը, նաև Շառլմանտին (Կառլոս Մեծին) ներկայացնող շարքի հերոսներից է: Սա ֆրանսիական գրականության հնագույն հերոսական կերպարներից է: Ռոլանդը պայքարում ու մեռնում է Հանուն հավատի: «Ռոլանդի երգն» առաջին անգամ հրատարակվել է 1837-ին Ֆրանցիսկ Միչելի կողմից:

մասին, իբր թե ձեռք էր զարնում որձաքար ապառաժներին, որոնց վրա ոչ մի ձեղքվածք չկա, ուղածին պես ձեղքում էր մեծ ու փոքր, եղունգներով տաշում էր, տախտակներ էր ձևացնում և նույնպես եղունգներով նրանց վրա գծում էր արծիվներ և նման բաներ:

Պոտոսու ծովի ափին պատահել է թշնամիների նավերի և վրա է հարձակվել. նրանք հեռացել են խոր ծովը մոտ ութ ասպարեզ: Չկարողանալով նրանց հասնել, ասում են, վերցնում է բլրաձև ժայռեր և չպրտում է նրանց հետևից: Ջրերի պեկոծվելուց ոչ սակավ նավեր ընկղմվում են, և Ջրերի պատառումից առաջացած ալիքները մնացած նավերը շատ մղոններ առաջ են քշում: Ռւհ, չափազանց առասպել է այս, առասպելների առասպել»¹⁰:

Ֆեյդին չի կամենում վիպական պատումի այս առաջին շարքը փակել առանց հիշատակելու լուսանցքային մի կերպարի՝ Հայկի սերունդներից Շարային, որը խիստ բեղմնավոր էր զավակներ ունենալու հարցում և շատակեր: Հայրը նրան իր երեխանների հետ ուղարկում է բնակվելու Ծիրակում, որը չափազանց բարեբեր գավառ էր: Մովսես Խորենացին հիշում է գեղջուկների մեջ տարածված առածը. «Դու, ասում են, Շարայի որկորն ունես, բայց մենք Ծիրակի ամբարները չունենք»¹¹: Ֆեյդին հիշեցնում է Ֆրանսուա Ռարլեի հերոս Գարգանտյուայի համար ասված ֆրանսիական համանման առածը. «*Si tu as le gosier de Gargantua, nous, nous n'avons pas les greniers du Chinonais*»¹²: («Եթե դու Գարգանտյուայի որկորն ունես, մենք Ծինոնի ցորենի շտեմարանները չունենք»): Հայագետը համոզված է, թե Խորենացու ներկայացրած Հայոց հին վեպի մեջ այս կերպարը գոյություն չէր ունենա, եթե նա հայկական միջավայրում նույնքան նշանավոր չլիներ, որքան Ռարլեի հերոսը: Չպետք է զարմանալ, եթե Ռարլեի հերոսը քշվում է դեպի հին դարեր, երևույթն ավելի շուտ բացատրվում է Հայոց վեպի հմայքով, որում հրաշալի ձևով պահպանված է մարդկային բնավորությունը:

* * *

Ֆեյդին անցնում է Հայոց հին վեպի երկրորդ շարքին, որն առաջինի շարունակությունն է: Վիպապի երկրորդ շարքը սկսող կերպարը նույնպես ներկայացվում է որպես Հայկի սերունդներից: Սա Տիգրանն է, ոչ Միհրդատի նշանավոր փեսան, այլ մեկ ուրիշ Տիգրան, ավելի հին ժամանակների, որը դաշնակցեց Կյուրոսին՝ ընդդեմ

¹⁰ F. Fejdít, *L'épopée...*, p. 31, Մ.Խ., ձ. պ., էջ 129, 131:

¹¹ F. Fejdít, *L'épopée...*, p. 32, Մ.Խ., ձ. պ., էջ 49:

¹² F. Fejdít, *L'épopée...*, p. 32:

Աժդահակի: Այս Տիգրանը բոլոր հայ թագավորներից հզոր էր և առավել իմաստուն, նա խիզախ էր և քաջ պատերազմող: Մովսես Խորենացին ներկայացնում է, թե ինչպես Տիգրանը Հայաստանը հարկատու երկրից դարձնում է գերիշխող, ուր կային դիզված ամեն տեսակի հարստություններ՝ սկսած ոսկուց մինչև չքեղ հանդերձները, որոնց մեջ անգամ տգեղները գեղեցկանում էին: Ֆեյդին հիացած է Տիգրան Երվանդյանին նվիրված ներբողներով, որոնցում պատկերված է վերջինիս բանաստեղծական կերպարը. «...այս խարտյաչ և մագերի ծայրը գանգուր Երվանդյան Տիգրանը, գունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ոտներով, վայելչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինավոր»: Հետո պատմիչը սքանչացած շարունակում է. «որի մասին մեր հները, որոնք փանդիոններով երգում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի բոլոր (հատկություններով), որ պիտանի են մարդուն»¹³: Հայագետը նշում է, որ այս ներբողը ներշնչված է բամբիոների նվագի տակ հնչած չափածո երգերից:

Առասպելում Տիգրանն այնքան հզոր պատմական դեմք է, որ Աժդահակը ձգտում է նրա հետ մտերմանալ և ամուսնանում է քրոջ հետ՝ նրան դարձնելով օրինական թագուհի: Հետագայում Աժդահակի հաշվարկները պարզվում են. այս բարեկամությունն նպատակն էր Տիգրանին հեշտություն սպանելը: Սակայն Տիգրանը զուշացված էր քրոջից, նա պատերազմ է հայտարարում Աժդահակին և սպանում է նրան կովի ժամանակ: Այս Աժդահակը խիստ համապատասխան է «Շահ-Նամեի» Աժդահակին, այսինքն՝ վիշապին: Ոչինչ պակաս չէ այս պատումի մեջ, անգամ Աժդահակի երազը, ուր հայտնի է դառնում նրա վախճանը և աստղագուշակների դավադիր գուշակումները:

Ֆեյդին խոսում է Տիգրանի երեք որդիների մասին, որոնցից նշանավորագույնը Վահագն էր և որի ծննդյան բանահյուսական հատվածը կա Խորենացու երկում¹⁴.

**Երկնէր երկին,
Երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովն ծիրանի.**

¹³ F. Fejdit, *L'épopée...*, p. 32, *Մ.Խ.*, 2. տ., էջ 85, 87:

¹⁴ Չափածո հատվածները բերվում են գրաբարով՝ բնագրի հմայքը պահպանելու նպատակով-Ա.Գ.:

Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկն եղեգնիկ,
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
Եվ ի բոցոյն վազէր խարտեաչ պատանեկիկ:

Նա հուր հեր ունէր,
Ապա թէ
Բոց ունէր մօրուս,
Եվ աչկունքն էին արեգակունք¹⁵:

Նա նկատում է, որ պատմահայրը մի պարզ ակնարկ չի անում, այլ բերում է բանահյուսական հատվածը՝ բավականին ազատ ոտանավորով, որում սակայն ներքին ռիթմը խիստ զգալի է: Հայագետի կարծիքով այս հատվածը վերլուծական առումով դժվարին է:

Սա պետք է կարծել փոքրիկ առասպելական պոեմ է աստծու ծննդյան մասին: Իրականում սա սկիզբն է վիպական մի երգի, որը նվիրված է Վահագնի քաջագործություններին: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ նա մահկանացու հերոս է, որովհետև ծնվել է Տիրգրան թագավորից: Վահագնը վիշապ Աժդահակին սպանողի արժանավոր որդին է: Նա հայտնի է որպես վիշապաքաղ, հաղթում է վիշապներին: Ֆեյդին նկատում է, որ այս առումով Վահագնը նման է «Ծահ-Նամեհի» հերոսին, սակայն համեմատվում է Հերակլեսի հետ: Վահագնի ձուլումը հունական աստծու հետ թվում է, թե ունի երկու պատճառ: Նախ հակակշիռ է նոր արքա Վաղարշակի իրանական ազդեցությունը և երկրորդ՝ կա արտակարգ առիթ: Երբ Արտաշեսը հաղթում է Կրեսոսին, նա լյուդացիների կուռքերը բերում է Հայաստան, դրանց թվում նաև Հերակլեսի արձանը, «որ Սկյուդեսի և կրեսոացի Դիպլինոսի գործն էր», որոնք այդ ժամանակաշրջանի նշանավոր քանդակագործներն էին¹⁶:

Ֆեյդիի կարծիքով աստվածանալուց հետո Վահագնը այլևս չէր կարող ունենալ մարդկային ծագում՝ թեկուզ թագավորական: Նա պետք է սերեր բնությունից. այստեղ կրակն է՝ ջրի հետ: Ճիշտ նույն ձևով «Սասունցի Դավիթ» էպոսի Սանասարն ու Բաղդասարը սերում են ջրից և դառնում են «հրեղեն»:

Մովսես Խորենացին իր մեկենասին հայտնում է. «Այստեղից սկսած մինչև Վաղարշակի թագավորելը Հայաստանում՝ ստույգ բան չունեն մեզ պատմելու»¹⁷: Ահա այսպես ավարտվում է պատմահոր

¹⁵ F. Fejdít, L'Épopée... p. 33, U.Ն., շ. պ., էջ 102:

¹⁶ F. Fejdít, L'Épopée..., p. 33:

¹⁷ U.Ն., շ. պ., էջ 103, 105:

երկի առաջին գիրքը: Ֆեյդին նկատում է, որ այս ժամանակահատվածից ընդհատվում է Հայկից սերող թագավորական գերդաստանը՝ փոխարինվելով օտար Արչակունիներով, որոնք, սակայն, չուտով համարվում են ազգային:

Սորենացին պատմում է Վաղարշակ Առաջինի, Արչակ Առաջինի, նշանավոր Արտաշես Առաջինի, վերջապես Միհրդատի հետ դաշնակցած Տիգրան Մեծի մասին, այս հատվածներում փոքր-ինչ չափնարկելով բանահյուսական նյութերը: Նա մանրամասն խոսում է Սանատրուկի մասին, որը Եղեսիայի Աբգար թագավորի զարմիկն էր, ինչպես նաև ազգականն էր Տիգրան Մեծի: Սանատրուկը ծծկեր ժամանակ ձյան շեղջի տակ է մնում իր դայակի հետ և հրաշքով փրկվում: Այս հատվածում պատմահայրը վերստին անդրադառնում է հին վիպաքի գրույցներին. «Սրա մասին առասպելաբանում են, թե մի ինչ-որ նորահրաշ սպիտակ կենդանի աստվածներից ուղարկվեց, և նա պահում էր երեխային»¹⁸: Սանատրուկից հետո թագավորում է Երվանդը, որի մասին եղած ժողովրդական գրույցները Ֆեյդին վերապատմում է: Երվանդի մայրը Արչակունյաց ցեղից էր, պառաված, տգեղ ու վավաչոտ, որին ոչ ոք կին չի վերցնում, և նա ապօրինի ձևով ծնում է Երվանդին: Երվանդին հայագետն անվանում է ուզուրպատոր (իշխանությունը բռնազավթող), որը կոտորել է տալիս Սանատրուկի բոլոր երեխաներին, ու փրկվում է միայն մանուկ Արտաշեսը: Երվանդը բազում չար գործեր է կատարում, միայն կառուցում է Երվանդակերտ դաստակերտը, որի նկարագիրը քերթողահոր մոտ խիստ բանաստեղծական է: Այն համեմատվում է երիտասարդ չքնաղ կույսի աչքերի, արտևանունքների, գեղեցիկ բերանի հետ: Սակայն փրկված Արտաշեսը մեծանում է և իր փրկչի՝ Սմբատ Բագրատունու հետ, որը նույնպես լեգենդար հերոս է, գալիս սպանում են Երվանդին ու Արտաշեսին թագավորեցնում: Սմբատի գործերի մասին պատմելիս Մովսես Սորենացին վկայակոչում է պարսից մատյանները և հայ ժողովրդական բանահյուսությունը. «...որին վկայում են նաև պարսից մատյանները և հայոց վիպասանների երգերը»¹⁹:

Ֆեյդին հատուկ ուշադրություն է արժանացրել «Հայոց պատմություն» հետևյալ հատվածը. «Արտաշես վերջինի գործերից շատ բան հայտնի են քեզ այն վիպասանքներից, որ պատմվում են Գողթնում, ինչպես քաղաք շինելը, խնամությունն ալանների հետ և Սաթենիկի իբր թե սիրահարությունը առասպելական վիշապազուռներին, այսինքն՝

¹⁸ F. Fejdít, L'Épopée... p. 34, U.Ն., չ. պ., էջ 189:

¹⁹ F. Fejdít, L'Épopée... p. 35, U.Ն., չ. պ., էջ 209:

Աժդահակի սերունդներին, որ գրաված ունեն Մասիսի ամբողջ ստորոտը. կոիվը նրանց հետ, նրանց իշխանություն քայքայումը, նրանց սպանությունը և շինվածքների հրկիզումը և Արտաշեսի որդիների նախանձը և իրար դեմ գրգռվելը կանանց միջոցով: Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, քեզ հայտնի են վիպասանների երգերից, բայց մենք ևս կարճառոտ կհիշատակենք և այլաբանությունը կճշմարտենք»²⁰:

Ֆեյդին նշում է, որ Մ.Նորենացին հաղորդում է պատմական դեպքեր, նկարագրում է Արտաշեսի և պլանների կոիվը, վերջիններիս հայոց արքան կանգնեցնում է Քուռ գետի ափին՝ չթողնելով մտնել Հայաստան, հետո փախցնում է պլանների թագավորի դստերը՝ Սաթենիկին, որին տեսնում է Քուռի հակառակ ափին: Եվ որպես հաստատումն իր ասածի բերում է հին վիպասքից մի քանի բանաստեղծական կտորներ.

Նեճաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ,
Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն,
Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝
Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց,
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր²¹:

Արտաշեսի և Սաթենիկի հարսանիքը կատարվել է մեծ շքեղությամբ՝ ինչպես վկայում է Նորենացու բերած վիպասանական հատվածը.

Տեղ ոսկի տեղայր
Ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ
Ի հարսնութեան Սաթինկանն²²:

Հայագետը նշում է, որ Սաթենիկի ու Արտաշեսի ամուսնական միությունը անամպ չէր, ինչպես այդ վկայում են երկու չափածո այլ հատվածներ, որոնք ֆրանսերեն թարգմանված են ենթադրաբար.

Տենչայ, ասեն, Սաթենիկ տիկին
Տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ
Եւ զտից խաւարծի
Ի բարձիցն Արգաւանայ²³:

²⁰ F. Feydít, L'Épopée..., p. 35, U.Ն., շ. պ., էջ 209, 211:

²¹ F. Feydít, L'Épopée..., p. 35, U.Ն., շ. պ., էջ 212:

²² F. Feydít, L'Épopée..., p. 35, U.Ն., շ. պ., էջ 214:

²³ F. Feydít, L'Épopée..., p. 35, U.Ն., շ. պ., էջ 100:

Ֆեյդին ներկայացնում է նաև վիպասքի մեկ այլ բեկորը, որը պատմում է Պարսկաստանում տեղի ունեցած Արտաշեսի մահվան մասին: Նա բերում է Գրիգոր Մագրիստրոսի 33-րդ թղթում գետեղված Արտաշես արքայի սրտաչարժ հեծեծանքը մահվանից առաջ, որը լի է կյանքի ու հայրենիքի նկատմամբ ունեցած անսահման կարոտով.

Ո՛ տայր ինձ գծուխ ծխանի
Եւ զառաւօտն նաւասարդի,
Զվազելն եղանց և զվարզելն եղջերուաց,
Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք,
Որպէս օրէն էր թագաւորաց²⁴:

Հայագետն ըստ խորենացու ներկայացնում է Արտաշես արքայի չքեղ թաղման և կամավոր մահերի նկարագիրը, բերում Արտավազդի թշնամական բողոքը մեռած հոր դեմ և Արտաշեսի հետմահու անեծքը որդուն՝ մնալու շղթայված քաջքերից.

Եթէ դու յորս հեծցիս
յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցին քաջք,
Տարցին յԱզատն ի վեր ի Մասիս,
Անդ կայցես և զլոյս մի՛ տեսցես²⁵:

Ֆեյդին նկատում է, որ Արտավազդը՝ շղթայված Արարատի վրա, նման է Կովկասյան լեռներից դամված Պրոմեթևսին և Դմբավընդում բռնված Աժդահակ-Ջոհակին: Այս հատվածի համար նա վերստին կա – բնորում է բանահյուսական նյութը. «Պառավները սրա մասին գրու – ցում են, թե արգելված մնում է մի քարանձավի մեջ, երկաթե շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները, և նա ջանք է անում դուրս գալ և աշխարհին վերջ տալ, բայց, ասում են, դարբինների կռանահատության ձայնից կապանքներն ամրանում են: Ուստի դեռ մինչև այժմ էլ դարբիններից չատերը, առասպելին հետևելով, կիրակի օրերը երեք կամ չորս անգամ (կռանով) խփում են սալին, որպեսզի, ասում են, Արտավազդի շղթաներն ամրանան»²⁶:

Որպես փակագծային տեղեկություն Ֆեյդին բերում է Migne-ի հոդ – վածը «Dictionnaire des Sciences Occultes»-ից («Գաղտնի գիտությունների

²⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 87: Այս հատվածին Գրիգոր Մագիստրոսը կցում է հետևյալ բացատրությունը. «Եւ զայս ասնն ի վախճանն իւրում, գոր ի գոհճիկս աւանդեալ գտաք», F.Feydit, L'Épopée..., p. 36:

²⁵ F. Feydit, L'Épopée..., p. 36, Մ.Ն., շ. պ., էջ 230, 232:

²⁶ F. Feydit, L'Épopée..., p. 36, Մ.Ն., շ. պ., էջ 233:

բառարան»), որը հետևյալն է. «Սա Շվեյցարիայի պառավների մոտ տարածված առասպել է, ըստ որի Սուրբ Բերնարդը բռնվել է դևերից և շղթայվել Քլեովո վանքի չրջակա լեռներից մեկում: Ըստ այս առասպելի կա մի սովորություն. երկրի դարբինները ամեն երկուշաբթի աշխատանքն սկսելուց առաջ մուրճով երեք անգամ հարվածում են սալին, որ դևի շղթաներն ամրանան, և նա չկարողանա ազատվել»²⁷: Ֆեյդիի կարծիքով սա Արտավազդի մասին պատմվող առասպելի համապատասխան հատվածի պատճենահանումն է:

Առաջ տանելով բանահյուսական նյութերին վերաբերող իր քննությունը՝ Ֆեյդիին հասնում է նաև «Պարսից պատերազմ» հայ բանահյուսական վեպին, որը լայն չափերով օգտագործված է Ազաթանգեղոսի և այնուհետև Փավստոս Բուզանդի կողմից: Նա չի տալիս «Պարսից պատերազմ» վեպի անունը, պարզապես ըստ Մովսես Սորենացու օգտագործած վիպական նյութերի խոսում է Արտաշիր Պապականի կողմից Պարսկաստանում Սասանյան գերդաստանի հաստատման, ինչպես նաև Տրդատ Մեծի վիպական կերպարի մասին²⁸:

Ֆեյդիին ներկայացնում է Սասանյանների պետական հեղաշրջման ժամանակ Հայաստանի քաջ արքա Սոսրովի մատնությունը սպանվելը: Նրա որդին՝ Տրդատ Մեծը, մի իսկական վիպական կերպար է նաև ըստ «Սորենացու «Հայոց պատմություն»»: Նա տիտանական ուժի տեր է, ճարտար է զինաչարժություն մեջ. «...կրկեսի մրցություն մեջ գերազանցեց... նաև արգիացի Կերասոսից, որովհետև սա եզան կճղակը պոկեց, իսկ (Տրդատը) երկու վայրենի ցուլերի եղջուրը մի ձեռքով բռնելով պոկեց և վիզը ոլորելով ջախջախեց»²⁹: Ֆեյդիին նաև պատմում է, թե ինչպես երբ Պրորոսը պատերազմում էր գոթերի հետ, սաստիկ

²⁷ F. Fejdít, *L'épopée...*, p. 36-37:

²⁸ «Պարսից պատերազմ» - Հին Հայ ժողովրդական վեպ անվան տակ սովորաբար Հայտնի է Մ.Սորենացու «Հայոց պատմության» մեջ եղած Վիպասանությունը հնագույն ժամանակի հերոսների մասին: Այդ, ինչպես տեսանք, մասամբ առասպելներ են, մասամբ և առասպելախառն վեպ, որի մեջ պատմական հիշողությունները հասնում են մինչև մեր թ. 2-րդ դարը:

Հայ ժողովուրդն ունեցել է իր ավանդական վեպը և հետագա դարերի մասին ևս: Դա «Պարսից պատերազմն» է: Այսպես կոչում ենք մեր երկրորդ հին վեպը, որովհետև դրա մեջ բանաստեղծորեն պատմված է եղել այն մեծ ու երկարատև պատերազմը, որ դարեր շարունակ մղել են Հայերը պարսիկների դեմ իրենց անկախության համար: Այդ վեպի հատվածները մնում են Ազաթանգեղոսի, Փ.Բուզանդի, Սորենացու և Սերեոսի պատմությունների մեջ: Ազաթանգեղոսի և Բուզանդի մեջ գտնում ենք այդ վեպի ամբողջությունը, իհարկե ուրվագծով միայն և ոչ անպատճառ այն կարգով, որով պատմվել է ժողովրդի մեջ: Սորենացին ու Սերեոսը լրացուցիչ հատվածներ կամ պատմվածներ միայն ունեն (տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկիր, Գ, Երևան, 1968, էջ 197):

²⁹ F. Fejdít, *L'épopée...*, p. 37, Մ.Ն., Հ. պ., էջ 265:

սով է լինում, ու զորքը նրան սպանում է, իսկ Տրդատը մեն-մենակ հաղթում է զորքին: Նաև կրկեսում ձիարչավի ժամանակ, կամենալով կառքը քշել, հակառակորդի ճարակությունից ցած է ընկնում, սակայն բռնում ու կանգնեցնում է կառքը: Սրանք Տրդատի հեթանոս եղած ժամանակի երիտասարդական սխրագործություններն են: Տրդատը դառնում է քրիստոնյա, քրիստոնյա է դարձնում նաև իր ժողովրդին, և ահա դրանից հետո նրա կերպարն այլևս վիպական չէ, այլ ստանում է վկայաբանական գրականությունը հատուկ գծեր:

Ֆեյդին հինգերորդ դարի պատմիչ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» մեջ Պապի կերպարում տեսնում է քրիստոնեական հավատի նկատմամբ ցուցաբերած ուրացություն դեպքեր և ասում է, թե նա ծառայում էր դևերին, որոնք օձերի կերպարանքով դուրս էին գալիս նրա ծոցից և փաթաթվում ուսերին³⁰: Հայագետի կարծիքով սա հիշեցնում է նույնը, ինչ իրանական էպոսում պատմվում է Ջոհակի մասին:

* * *

Ֆեյդին իր հետազոտությունից առաջին հատվածում եզրակացնում է, որ Մովսես Նորենացին երբեմն հստակ ակնարկներով, երբեմն բնագրային մեջբերումներով ապացուցում է, որ հինգերորդ դարում, նույնիսկ հենց չորրորդում, հայերն ունեցել են իրենց հին վեպը՝ ստեղծված վաղնջական ժամանակներում, որը եղել է ծավալուն ու ոչնչով չի զիջել հնագույն այլ ժողովուրդների էպոսներին: Ֆեյդին հատկապես հայ հին վեպը հաճախ զուգահեռում է պարթևական ժամանակները պատկերող, ավեստական կերպարները փառաբանող Ֆիրդուսու «Շահ-Նամեի» հետ՝ հավաստելով, թե հանճարեղ պատմահայրն էլ Ֆիրդուսուն ման իր ժամանակակիցներին օրինակ է բերել հեթանոսական չրջանի հերոսական կերպարները³¹:

³⁰ F. Fejdít, L'épopée..., p. 37: «Որովհետև երբ մարդիկ ամեն օր գալիս էին թագավորին բարի լույս ողջունելու՝ տեսնում էին որ (դևերը) օձերի կերպարանքով դուրս էին գալիս Պապ թագավորի ծոցից և փաթաթվում էին նրա ուսերին» (տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1987, էջ 329):

³¹ Պարսից բանաստեղծ Ֆիրդուսին իր գլուխգործոցը՝ «Շահ-Նամեն» («Թագավորների գիրքը»), գրել է սուլթան Մահմուդի պատվերով: Ըստ ավանդության Մահմուդը Ֆիրդուսուն պոեմի յուրաքանչյուր տողի համար խոստացել էր մի դինար, սակայն պոեմը ավարտելուց հետո չի տվել նույնիսկ մի դիրհամ: Ֆիրդուսին չիլիթ էր, իսկ Մահմուդը այնուիժ: Բացի այդ, Ֆիրդուսին իր պոեմում փառաբանում է հնագույն չրջանի Իրանի հերոսներին և ոչ թե իր ժամանակի: Նրա պոեմն աչքի է ընկնում բուռն հայրենասիրությամբ: Հիրավի, Մովսես Նորենացու «Հայոց պատմության» վիպական մասերը նույնպես գրված են խորունկ հայրենասիրությամբ, որը վարակիչ է և ներգործուն:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին իր Հետազոտությունն այս Հատվածով միջազգային Հանրությունը տեղեկացնում է աշխարհի Հնագույն գրական Հուշարձաններից մեկի գոյությունն մասին, որով ինքը հիացած է ոչ պակաս քան Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե» պոեմով:

Ահա այս առումով ուշագրավ է Ստեփանոս Նազարյանի «Շահ-Նամեին» նվիրված Հետազոտությունն մեջ եղած Հետևյալ միտքը. «Хотя существует уже довольно много филологий и столько их, сколько различных народных литератур, но доселе остается еще филология, которая бы признала себя как единство, образованное из отдельных филологий, и восстановила взаимные соотношения между литературами - посредственно или непосредственно, вспять и вперед по времени - равно как соотношения между основанием их — языками; доселе остается только в возможности, в идее, филология, которая, рассматривая языки как почву литературе и самой филологии, стремилась бы сличением их между собою сближать один с другим, отделять один от другого, устраивать и объяснять один другим, скажу более: нет еще филологии как науки, свободной от классической односторонности, от этого обоготворения некоторых народов как идолов, с уничтожением других, потому что они не известны тому или другому или будто недостойные знакомства варвары, дикари»³²:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին իր Հայագիտական Հետազոտություններով կատարում է այն պահանջը, որ նրանից մեկ դար առաջ Հեռատեսորեն անհանգստացնում էր Ստեփանոս Նազարյանին:

Գ) ՖՐԵԴԵՐԻԿ ՖԵՅԴԻԻ ԲԱՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՐԴԱՑՎԱԾ 1965-ԻՆ ԲՐՅՈՒՍԵՆՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 50-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

1965 թվականի նոյեմբերի 7-ին Բրյուսելի Թագավորական Ակադեմիայում կազմակերպվել և անց է կացվել Հայոց ցեղասպանության 50-ամյա տարեդարձին նվիրված հիշատակի արարողություն: Հանդես են եկել տարբեր մտավորականներ՝ բնութագրելով Հայ ժողովրդի հոգևոր արժեքները տարբեր տեսանկյուններից: Մորիս Լեոռյը խոսել է Հայերի, Հայոց լեզվի և Հայ գրականության («*Les Arméniens, leurs langue et leurs littérature*»), Արբակ Մկրտչյանը Հայաստանի Համաշխարհային

³² Ստեփանոս Նազարյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1996, էջ 107:

արվեստի մեջ ունեցած տեղի («*La place de l'Arménie dans l'histoire général de l'art*»), Ֆրեդերիկ Ֆեյդին Հայերի ավանդույթների գլխավոր նկարագրի մասին («*Sur les caractères dominants de la tradition aeménienne*»)³³:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի վերոհիշյալ բանախոսությունը սեղմ է, սակայն խիստ տարողունակ: Հայագետը ի պաշտպանություն Հայ ժողովրդի շահերի հանդես է գալիս իր հիմնավոր խոր գիտելիքներով, Հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, մշակույթի, ժողովրդական բանահյուսության, կրոնական ու աշխարհիկ ավանդույթների քաջիմացությունը: Որպես մեծ մարդասեր՝ նա կամենում է բացատրել քաղաքակիրթ երկրներին, թե թուրքերի կազմակերպած այդ հրեշավոր եղեռնը ինչպիսի կորուստ է եղել ոչ միայն մարդկային ահռելի քանակ կազմող կյանքերի դաժան ոչնչացմամբ, այլև մի լուսավոր քաղաքակրթության կործանմամբ: Հայագետը մտածում է, որ գուցե Հայոց ստեղծած քաղաքակրթության ճանաչումը, արգելք կլիներ ցեղասպանությանը: Նա խոսում է միայն փաստերով: Նրա կարծիքով թեպետ Հայերի պատմությունը շատ հաճախ աչքի է ընկնում ողբերգական իրադարձություններով, սակայն Հայաստանը չարունակել է անեղծ պահել իր սերը դեպի ազգային ավանդույթները: Որքան էլ պատմական պահի մթնոլորտը դժնդակ է եղել, Հայերը իրենց մեջ պահել են անաղարտ մի լույս, որը դժբախտաբար զաղտնի թաքնված է եղել: Հայերենը երբեք չի եղել միջազգային լեզու, սակայն այն իր հարազատությունն ու պայծառությունն է ունեցել՝ թեպետ չի եղել կայսրության լեզու, Հայաստանը չի ունեցել ծովեր ու նավահանգիստներ, որպեսզի ազատորեն զարգացնեն առևտուրը, դրա հետ միասին արտահաններ իր գաղափարները: Ֆեյդին ցավով նշում է, որ Հայկական քաղաքակրթությունը երբեք դուրս չի բերվել երկրի սահմաններից: Միչտ եղել է մի արգելք, որը թույլ չի տվել, որ Հայ մտքի լուսավոր ճառագայթը փայլատակի և նշմարելի լինի արտաքին աշխարհի համար: Եվ թվում է, թե այդ արգելքի պատճառով Հայոց քաղաքակրթության վրա նետվել է մի սև քող:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի կարծիքով աշխարհի այդ հատվածը ցավալիտ ընեն չափազանց քիչ ծանոթ է Արևմուտքին: 17-րդ դարի դասական պատկերացումները ավելացան եգիպտագիտության, ասորագիտության և ավելի նորագյուտ հիթիթագիտության շնորհիվ: Սակայն բա -

³³ Տե՛ս «*Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*» - Tom XVII (1963-1965), Bruxelles, 1966, p. 5-29.

վականին հաճախ, երբ խոսում են «Վանի արձանագրությունների», ինչպես նաև «ուրարտական թագավորություն» մասին, կարելի է ասել, որ հնագետներն ու արևելագետները, որոնք ճշգրիտ ծանոթություն ունեն այդ երկրի քաղաքակրթությունը, դեռևս չատ փոքր թիվ են կազմում: Հայաստանը կցված է Իրան-Միջագետք արևելյան չրջանին: Եթե քաղաքականապես հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները չեն ձևավորել մեծ կայսրություն, սակայն քաղաքակրթության առումով նրանք խաղացել են բավականին կարևոր դեր, որպես տարանջիկ ճանապարհ դառնալով Արևմուտքի և Արևելքի համար, իր ազգային հանճարի հայտնագործումները հաղորդելով երկու կողմերին էլ: Ֆրեդերիկ Ֆեյդին անդրադառնում է հայ ժողովրդի զարգացման բոլոր ժամանակահատվածներին՝ սկսած քարե դարից մինչև 20-րդ դար: Քարե դարում երկիրը հարուստ էր օբսիդիանի (կայծքարի) առատությամբ: Բրոնզե դարում երկրի օգտակար հանածոները նպաստում են ինքնուրույն ձևով զարգացնելու արդյունաբերությունը: Մյուս կողմից քարերով հարուստ երկիրը, որն ուներ թեթև տուֆը, ամուր բազալտը և մարմարը, զարկ է տալիս ճարտարապետության զարգացմանը:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին նշում է, որ լայնածավալ Հայաստան երկրից մնացել է մի փոքրիկ նեղուց՝ Սորհրդային Հայաստանը, որտեղ գիտությունը ծաղկում է իր բոլոր ճյուղերով: Հայաստանի ճշմարիտ պատմությունը, ըստ պահպանված արձանագրությունների և հուշարձանների, սկսում է ստեղծվել միայն երկրորդ հազարամյակի կեսերից: Հայագետը նկատում է, որ ոչ մեկի մտքով չէր անցնի այդ լեռնոտ ու քարքարոտ երկրում դեռևս մեր թվարկությունից XIII դար առաջ չորս ակներ ունեցող կառքերի գոյություն մասին: Ուրարտական պետությունը հասել էր քաղաքակրթության բարձր աստիճանին և՛ նյութական, և՛ սոցիալական, և՛ հոգևոր առումով: Սոցիալական կազմակերպվածությունը հաստատում են այդ չրջանից մնացած ամրոցների ավերակները, կարասները, որոնք իրենց վրա ունեն չափ ու կշռի նշումներ, ջրմուղների առկայությունը, որոնցից մի մասը դեռևս օգտագործվում են: Այդ չրջանի արվեստից պահպանվել են հույակապ արձանիկներ, բրոնզե սաղավարտներ, ափսեներ, ականջօղեր, մեծաչուք որմնանկարներ, որոնք մնացել են հողի տակ և երևան եկան 1950 և 1959 թվականներին Արին Բերդում: Այդ ամենը փաստերով հաստատում են, որ Հին Հայաստանում արվեստը նույնքան զարգացած էր, որքան Միջերկրականի ավազանի թագավորություններում:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հարում է այն գիտնականներին, ովքեր հայերին

Համարում են եկվորներ շատ Հնագույն ժամանակներից³⁴: Նա նշում է, թե ինչպես բալկանյան և փոուգիական մշակույթի կրողները ստեղծեցին արևմտյանի իրենց տեսակը: Պատմություն օրոշակի ժամանակահատվածում հայերը կրել են Հելլենիզմի ազդեցությունը, որի վկայությունները պահպանվում են հանձինս Գառնիի տաճարի և նույն վայրում գտնվող բաղնիքի հատակի խճանկարներին:

Այնուհետև եկել է քրիստոնեությունը, որը չորրորդ դարի սկզբում ընդունվել է պետականորեն: Սա երկիրը լիովին կտրել է Հեթանոսությունից՝ այլևս անդարձ ձևով: Հինգերորդ դարի առաջին տարիներին Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծում է իր այբուբենը՝ ազգային լեզվով գրելու համար: Դա անմիջապես սկիզբ է դնում մի ծաղկուն մատենագրության, որում գրականությունը, աստվածաբանությունը, պատմագրությունը միակ տեսակները չէին: Նրանում չուտով տեղ են բռնում գիտությունից տարբեր ճյուղերը՝ ճշգրիտ գիտություններն՝ ինչպես տիեզերագիտությունն ու մաթեմատիկան, հասարակական գիտությունները՝ ինչպես քերականությունն³⁵ ու արդարադատությունն ու իրավունքը: Քրիստոնեության շնորհիվ զարգացավ ազգային ձևի ճարտարագետությունը, որն իր կամարների ձևով կանխեց գոթական ոճը: Հանդես եկավ Հայկական մանրանկարչությունը, որն իր երփներանգ

³⁴ Հայ ժողովրդի ծագման, Հայասա երկրի էթնիկական կազմի և լեզվի խնդիրների վերաբերյալ ՀՀ ԳԱԱ հրատարակած «Հայ ժողովրդի պատմություն» աշխատության I հատորում կարդում ենք. «Մեզ հասած տվյալները Հայասա երկրի էթնիկական կազմի և լեզվի մասին այնքան կցկտուր են, որ առայժմ դժվար է որոշակի կարծիք կազմել այդ մասին: Գերիշխող կարծիքն այն է, որ Հայասա-Ազգի երկրի բնակիչները պատկանում էին խուրիական ցեղերին: Սակայն բացահայտվում են այնպիսի փաստեր, որոնք կարող են մեկնարանվել Տօգուտ Հայասացիների լեզվի հնդեվրոպական ծագման: Իր ժամանակին իրեն վարկած հայտնված այս տեսակետը հետազոյում զարգացվեց Գ.Ջահուկյանի կողմից: Հայասայի լեզվից մեզ հասած սակավաթիվ տվյալների (հայասական անձնանունների ու տեղանունների) վերլուծությունը բերեց նրան այն եզրակացություն, որ հայասական լեզուն պատկանում է հնդեվրոպական Հին անատոլիական լեզուների խեթական-նեսիական (ավելի ճիշտ՝ խեթական-լուվիական) խմբին, կամ որ այն թերևս ինքնուրույն Հին անատոլիական լեզու է: Այս տվյալների լույսի տակ փորձ է արվում պարզելու հայասական բաղադրատարրի բնույթը հայոց լեզվի մեջ: Նա նույնիսկ ենթադրում է «հայասա-իշուպական բարբառների մնացորդների» առկայությունը ուրարտերենում և հայերենում:

Այնուհանդերձ անհրաժեշտ է նշել, որ եթե *Hayasa* անունը Հիմք է դարձել Հայ ժողովրդի ինքնանվան և նրա կողմից զբաղեցրած երկրի անվան, ապա այդ նույնը չի կարելի ասել հայերեն լեզվի մասին: Այդ լեզուն կարող է դիտվել թերևս որպես ձևավորվող Հայերեն լեզվի հնագույն շերտերից մեկը, բայց ոչ նրա Հիմքը, որովհետև, ինչպես կտեսնենք առաջիկայում, հայոց լեզվի Հիմքը դարձավ մ.թ.ա. XII դարից Հայկական լեռնաշխարհ թափանցած թրակա-փոյուզական լեզվախմբին պատկանող արիմ-արմենների լեզուն» (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971, էջ 194):

³⁵ Հին ժամանակներում փիլիսոփայությունը մտնում էր քերականության մեջ - Ա.Դ.:

մագաղաթներով նմանը չունի ուրիշ երկրներում: 20-րդ դարակեսի Երևանը, ըստ Հայագետի, իր ճարտարապետական ձևերով կրկնում է Հայ միջնադարյան տաճարների՝ էջմիածնի, սուրբ Հովհաննեսի, Զվարթնոցի, Հաղպատի ու Սանահինի, Աղթամարի և վերջապես մայրաքաղաք Անիի շենքերի ոճերը: Ասում են, թե Անիի ճարտարապետն է վերակառուցել Կոստանդնուպոլսի նշանավորագույն կառույցի՝ Սուրբ Սոփիայի գմբեթը: Նա զուգահեռներ է անցկացնում 20-րդ դարի երկրորդ կեսի նշանավոր ու աշխարհահռչակ գիտնական, աստղագետ Վիկտոր Համբարձումյանի և յոթերորդ դարի Հայ գիտնական, մաթեմատիկոս ու աստղագետ Անանիա Շիրակացու միջև: Ի դեպ, չի մոռանում Հիչեցնել Վիկտոր Համբարձումյանի երազանքը՝ տեսնել Անանիա Շիրակացու գրվածքների ամբողջական թարգմանությունը որևէ եվրոպական լեզվով³⁶: Նա նշում է նաև Հայաստանում ոսկերչություն, խեցեղործություն և գորգագործություն շատ զարգացած լինելու մասին:

Երկար ժամանակ, երբ Հայաստանը պարբերաբար չի կոդոպովել ու ավերվել Հարևան ժողովուրդների կողմից, կամ տարածքով հեռու տերերի գինվորական լծի տակ չի դրվել, կարողացել է առաջադիմել իր մշակութային կյանքում: Սա շատ հետաքրքիր երևույթ է, որովհետև նրա ազգային տարածքը գրավված էր մի ժողովրդից, որն իր անխառն մշակույթն ու գիտությունը չունենր:

Ֆեյդին նշում է, որ 14-րդ դարավերջին, երբ վերջ տրվեց վերջին Հայկական պետական միավորին, Հայկական մշակույթն ավերվեց ու ոչնչացվեց Հայրենիքում, և Հայերի մտավոր արտադրանքն արդեն սփռվեց աշխարհի տարբեր ծայրերում ապաստանած Հայերի շնորհիվ, ճիշտ նման այն ծառերին, որոնք ճեղքում են պատը և, հակառակ ամեն արգելքի, աճում են:

Ստեղծագործելու և կառուցելու, մշակույթ արարելու ծարավը երբեք չի լքել Հայերին: Սրա վառ ապացույցն է այն փաստը, որ հայերն աշխարհի այն առաջին ժողովուրդներից էին, որ ունեցան իրենց տպագրությունը: Առաջին տպագիր գիրքը լույս է տեսել Վենետիկում 1512 թվականին³⁷: Ֆեյդին նշում է, որ այդ գրքում եղել են

³⁶ Անգլիացի նշանավոր Հայագետ Ֆրեդերիկ Կոնիքերը Անանիա Շիրակացուց թարգմանել է «Ինքնակենսագրությունը», «Զատիկի» և «Յատնութեան» ճառերը:

³⁷ Հայ առաջին տպագիր գիրքը եղել է «Ուրբաթագիրքը»: Այդ գրքի անվանաթերթի վրա գրված է եղել. «Անուն գրոցս է սուրբ Ուրբաթագիրքը»: Տպագրել է Հակոբ Մեղակարտը: Այս գրքի և նրանից հետո լույս տեսած հնատիպ գրքերի մանրամասն նկարագիրը տե՛ս **Ն.Ա.Ոսկանյան, Ք.Ա.Կորկոտյան, Ա.Մ.Սավայան**, Հայ գիրքը 1512–1800 թվականներին, Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտություն, Առաջարանը՝ Ն.Ա.Ոսկանյանի, Խմբագրությունը՝ Ռ.Ա.Իշխանյանի, Երևան, 1988:

մի շարք միջնադարյան բնագրեր³⁸:

Ֆելդին հատուկ ուշադրություն է հրավիրում 1907 թվականին Մխիթարյան Հայրերից Աթանաս Տիրոյանի գրքի վրա «*Écriture universelle*», որով նա առաջարկում է ստեղծել էլեկտրոնիկ մի մեքենա՝ տարբեր լեզուներից ավտոմատ թարգմանություն կատարելու համար³⁹:

Մտավոր եռանդի համար Հայրենի Հողի վրա ստեղծված էին անտանելի պայմաններ, և գրի ու գրականություն օրրան դարձավ Վենետիկը, ուր 18-րդ դարասկզբին հիմնվեց Մխիթարյան միաբանությունը: Այդտեղից գիտական ու մտավոր զարգացումը ուղղվեց դեպի Կոստանդնուպոլիս, ուր խեղդվեց 1915 թվականի արյան մեջ: Մեծ եղեռնի զոհերի թվում Ֆելդին առանձնացնում է իր դարաշրջանի աշխարհի նշանավորագույն բանաստեղծներից մեկին՝ Գանիել Վարուժանին, որը փայլուն չրջանավարտն է Գանտի համալսարանի, և նրա պատկերը զետեղված է այդ ուսումնական հաստատություն կենտրոնական գրադարանի ընթերցասրահում:

Հայագետը նշում է, որ Հայերի մտավոր զարգացման մեկ ուրիշ կենտրոն ձևավորվեց 19-րդ դարի կեսերին՝ Ռուսահայաստանում: Ահա այնտեղ է, որ 1965-ին արդեն գործում են Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիան, Երևանի պետական համալսարանը, բազմաթիվ գիտահետազոտական ինստիտուտներ: Ֆելդին նշում է, որ Երևանի ազգային գրադարանում պահպանվում են տասը հազար ձեռագրեր՝ մեր օրերը հասած քսանհինգ հազար ձեռագիր մատյաններից: Զարմանալի է, որ դարերի ընթացքում քաղաքական անկայուն

³⁸ «Ուրբաթագրքի» նյութերից են՝ «Երդումն և բժշկութիւն յոգոյ և մարմնոյ», «Աւետարան ըստ Մաթէոսի», «Աղաւթք սրբոյն Կիպրիանոսի, զոր ասացեալ է վասն դիւաց և կախարդաց, և աղանդաց», «Պատմութիւն Յուստիանէ կուսի», «Մաղթանք առ ամենասուրբն Աստուծոյ», «Աղօթք Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյն», «Աղաւթք պահպանութեան», «Աւետարան ըստ Մատթեոսի», «Աւետարան ըստ Մարկոսի», «Աւետարան ըստ Լուկասու», «Աւետարան ըստ Յօհանու» և այլն, և այլն:

³⁹ Տարբեր ազգերի գրերի մասին ծավալուն աշխատություն է գրել դոկտոր Արմենակ Եղիայանը (տե՛ս Տրքթ. Արմենակ Եղիայան, Մեսրոպեան տառերու ակունքները, Անթիլիսա, 2005, 267 էջ): Օտար երկրներում հիմնված Հայկական Հին տպարանների մասին Ստեփանոս Նաղարայանը նկատել է. «Мы встречаем некогда процветавшие типографии армянские в Голландии, Саксонии, Англии, Польше, Константинополе, Смирне, в разных русских городах, Мадрасе, Новой Джульфе и Марселе; а в новейшие времена, на волнах Адриатического моря, близ Венеции, и на острове Мальте. Это, можно сказать, единственный пример в летописях истории, что народ, испытавший на себе столь печальную судьбу, без средоточия для своих сил, среди многообразной борьбы, обладает языком ученым и утонченным во всех возможных направлениях» (տե՛ս Ստ. Նաղարայան, Երկերի ժողովածու, էջ 10):

վիճակում հայտնված Հայաստանում պահպանվել են քսանհինգ հազար ձեռագրեր և հասել նոր օրերը⁴⁰։

Ֆեյդիին նշում է, որ ձեռագրերի այդ թվաքանակով կարելի է դա – տել հայ ժողովրդի՝ դեպի իր մշակույթն ունեցած մեծ նվիրման մասին. «Չգարմանանք այսքան, թվական կարևորություն համեմատ հայ ժողովուրդը մեր օրերում քայլում է նրանց հետ, ովքեր ունեն աշխարհի հռչակավորներին»⁴¹։

Ֆեյդիի կարծիքով յուրաքանչյուր մարդու գնահատում են ոչ միայն նրա մտավոր արժեքով։ Բարոյական արժեքը ևս մեծ հարգանքի է արժանի։ Հայագետի համոզմամբ հայերին չպետք է գնահատել մեկ առանձին անհատի խառնվածքով. մանավանդ երբ գաղափար չունեն այդ ժողովրդի ազգային բնավորության մասին։ Ֆեյդիին նկատում է, թե ոմանք անվանարկում են հայերին 1915 թվականի ջարդերի առանձին դրվագներում, ասելով, թե նրանք նահատակվեցին ու մահ գտան, որովհետև չուրացան ո՛չ իրենց հայրենասիրական գաղափարները և ո՛չ էլ կրոնը։ Մի՞թե նրանք՝ այդպես ասողները, չեզրակացրին, որ այդ ժողովուրդը գերագույն նվիրվածություն ունի իր ազգային գաղափարներին ու բնավորությանը։

Այս երկու գծերն են, որ մարդուն դարձնում են մարդ, և ժողովրդին՝ ազգ։ Ֆեյդիի կարծիքով հայ մարդկանց ճանաչելու համար կարիք չկա հանդիպել ու խոսել նրանց հետ, ավելի լավ է լսել նրանց անկաշկանդ զրույցը միմյանց հետ, և հենց դրանից կերևա, թե ինչի մասին են նախընտրում խոսել, ինչպես են իրենց մտքերը հայտնում.

⁴⁰ «Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի ինստիտուտ–«Մատենադարանը» աշխարհի հնագույն և ամենահարուստ մատենադարաններից մեկն է։ Նրա միայն հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն այսօր բովանդակում է 10171 ամբողջական ձեռագրեր և 1683 ձեռագիր պատառիկներ։ ...Ինչպես հայտնի է, մեր Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի հիմքում ընկած է էմիլիանի նախկին գրատան հավաքածուն, որի պատմությունը գրեթե սկսվում է դարաչջջան կազմող այն օրվանից, երբ հայ ժողովրդի բազմաթիվ զավակ Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծեց հայկական գիրը և հիմք դրեց ազգային մատենագրությանը։

Լինելով հայ պետականության ու հոգևոր կյանքի կենտրոն՝ քաղաքամայր Վաղարշապատը հինգերորդ դարի վաղ արշալույսին հանդիսացավ այն մտավոր կենտրոնը, որի դպրոցներից դուրս եկած սաները մեսրոպյան անմարելի լույսով ողողեցին ողջ Հայաստանը՝ հետևորդ սերունդներին ավանդելով դասական այնպիսի մի մատենագրություն, որը հայ ժողովրդի ելևէջներով հարուստ պատմության ամբողջ ժամանակաշրջանում միշտ հույսի ու ոգևորության անսպառ աղբյուր հանդիսացավ» (տե՛ս Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա, Կազմեցին՝ Օ. Եղանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Ներածությունը՝ Օ. Եղանյանի, Ոմրագրությանը՝ Լ. Մաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1965, էջ 14)։

⁴¹ F. Feydit, *Les caractères dominants de la tradition arménienne*, p. 19.

«Ես վերջապես կարողացա այդ ձևով լսել ոչ թե Հայերի, այլ Հայ ժողովրդի խոսակցությունը»⁴²: Նրա կարծիքով Հայ ժողովրդի բարոյական կերպարը արտացոլված է «Սասունցի Դավիթ» էպոսում, որը նա Հյուսիս է դարերի ընթացքում՝ նրանում դնելով իր մտածելակերպն ու զգացմունքները:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսն առավել կատարյալ ձևով Հասկանալու Համար Ֆեյդին կարդացել է նաև այլ ժողովուրդների էպոսները: Նա չի տալիս մի էպոսի վերնագիրը, որն իրեն ցնցել է: Այն ստեղծված է կենդանի և աշխույժ ոճով, սակայն իր բովանդակությամբ իսկական Հակապատկերն է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի, որովհետև այդ ստեղծագործությունն մեջ գործողությունների շարժիչ ուժը վայրենությունն ու խորամանկությունն է՝ ի սպաս դրված կողոպուտին⁴³: Ֆեյդին տեսնում է չափազանց մեծ տարբերություն այդ էպոսի հերոսների և Սասնա դյուցազունների վարքագծի միջև: Հայագետն ասում է, որ ինքը ծանոթ է ոչ միայն «Սասունցի Դավիթ» էպոսի Համահավաք բնագրին, այլև տարբեր պատումներին: Ուշագիր քննելով ողջ էպոսը՝ ինքն եկել է այն համոզման, որ երրորդ ճյուղը ստեղծվել է միջնադարում, սակայն նրա հիմքում ընկած են առավել հին ժամանակների դեպքեր: Դավիթն իսկական ասպետ է, որը կատարում է գեղեցիկ ու նշանավոր գործեր. նա իր Հակառակորդի նենգության դիմաց, որն իրեն նետել էր խոր փոսի մեջ, վրան քաշել յոթ ջղացքար և յոթ գոմչի կաշի, դիջում է երեք զարկերից երկուսը: Մեն-մենակ կռվելով թշնամու բանակի դեմ՝ նախապես նրան զգուշացնում է իր հարձակման մասին, որ թշնամին անակնկալի չգա, և անմիջապես դադարեցնում է կոտորածը, երբ իմանում է, որ Մելիքը կռվողների մեջ չի:

Ինչպես Դավիթը, այնպես էլ մյուս ճյուղերի հերոսները քիչ նման են ասպետական վեպերի իդեալ-հերոսներին. նրանք իրենց էությունը վիթխարի դեմքեր են, և նրանց մեծագործությունները բնական են: Ֆեյդին նկատում է, որ Հայկական էպոսի հերոսները երբեք կռիվ ու պատերազմ չեն սանձազերծում: Նրանք նախընտրում են վտանգի մեջ նետվել մեծ տագնապի դեպքում, նույնիսկ զգալով վախը, նրանց եզակի նպատակն է պաշտպանել իրենց ժողովրդի կյանքն ու ազատությունը: Նրանք բռնակալների լծից ազատում են նաև ուրիշ ժողովուրդներին: Երբ օտար ժողովուրդը, ելնելով երախտագիտություններից, նրանց թագավորություն է առաջարկում, Սասնա դյուցազունները

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում:

մերժում են, որովհետև ոչ մի ժողովուրդ չպետք է ունենա իրենից չծնված թագավոր: Նրանց բարությունը տարածվում է ոչ միայն մարդկանց, այլև կենդանիների վրա: Որսի գնալով՝ Դավիթը քանդում է որսատեղի պարիսպները, քաջ գիտակցելով, որ բռնվածին չի կարելի խփել: Ֆեյդին Դավիթից բացի բերում է Մեծ Մհերի օրինակը, երբ վերջինս գնում է կռվելու Սասուն բերվող հացի ճանապարհը փակող առյուծի հետ: Երբ քաղաքի բնակիչները զինված գնում են նրա հետ, նա առյուծի դեմ կռվում է մեն-մենակ և առանց դեմքի:

Սասնա դյուցազունները սոցիալական տարբերություն չեն դնում իրենց և ժողովրդի միջև, նրանք չունեն ոչ թագավորական, ոչ իշխանական տիտղոսներ, տիրապետում են պարզ արհեստների, հովիվ ու հոտաղ են, չեն զլանում օգնություն ձեռք մեկնել շինականներին՝ նրանց փոխարեն վարելով արորը:

Ֆեյդին հատուկ հիացմունքով է խոսում հայ կանանց մասին: Նրանց մեջ բացառություն է վավաչոտ Սարինն, որն ինչպես ինքն է ասում, այլազգի է և չի էլ ուզում նմանվել հայուհու:

Էպոսի բոլոր հայ կանայք և նրանք, ովքեր հայ են դառնում ամուսնության հետևանքով, առաքինություն տիպար են: Նրանցից մեկն իր ամուսնու մահից հետո, որպես սգո նշան, փակվում է առանձին սենյակում և դուրս չի գալիս մինչև այն պահը, երբ իմանում է, որ իր թոռը պատրաստ է ծառայելու հայրենիքին, մեկ ուրիշը հանուն պետական շահի ուխտագանց է լինում և մեռնում, մի երրորդը չի կամենում ապրել ամուսնու մահից հետո և ինքնասպան է լինում:

Ֆրեզերիկ Ֆեյդին մեծապես գնահատում է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի բարոյական դասերը և բոլոր հոգեչահ խրատները: Նա ասում է, որ այդ էպոսը չի ստեղծվել ընտրյալ խավի համար և նման չէ միջնադարյան խորհրդավոր գաղտնիություն ունեցող գրականությունը:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսը բխում է հայ ժողովրդի ոգուց, դա այն բարոյական բարձր հատկանիշներ ունեցող ժողովուրդն է, որը մարտիրոսացավ 1915-ին:

Մեծ հայասեր ու մարդասեր գիտնականի այս բանախոսությունը չի կորցրել և չի կորցնելու իր նշանակությունը. այն հիմնավոր ձևով դատապարտում է մարդու և որևէ ժողովրդի դեմ ուղղված ամեն մի ոճրագործություն:

դ) ՖՐԵԴԵՐԻԿ ՖԵՅԴԻԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ՆՎԻՐՎԱՄ
ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆԸ

1960 թվականի օգոստոսի 21-25-ը Լուվենում, ապա օգոստոսի 26, 27-ին Բրյուսելում տեղի է ունեցել բարբառագիտությունը նվիրված առաջին միջազգային գիտաժողովը, որի ընթացքում (23 օգոստոսի) Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հանդես է եկել հետաքրքիր զեկուցմամբ: Այն կոչվում է «Հայ բարբառագիտություն խնդիրներն ու օգտակարությունը» («Problèmes et utilité la dialectologie arménienne»):

Ֆեյդին ասում է, որ ինքը ծանոթ է հայ բարբառներին: Նախ, Ֆրանսիայում և Արևմտյան Եվրոպայում ապաստանել են շատ հայեր՝ եկած Հայաստանի բոլոր գավառներից, որոնք բերել են իրենց բարբառները, և կարելի էր նրանց դիմել գիտական հետաքրքրությունը բավարարելու համար, բացի այդ, երկար տարիներ ինքը ուսումնասիրել է Երվանդ Լալայանի «Ազգագրական հանդէսը», որում եղել են բարբառներին նվիրված հոդվածներ: Ֆեյդին հիշեցնում է իր թարգմանական աշխատանքը՝ կապված «Սասունցի Դավիթ» էպոսի հետ: Համահավաք բնագիրը, որ թարգմանում է ինքը, կազմված է հիսուն պատումներից, որոնք գրավել են Արևմտահայաստանի տարբեր գավառների բարբառներով պատմող ասացողներից: Համահավաքի կազմողները ձգտել են էպոսի լեզուն հասցնել առավել քան դյուրըմբռնելի լինելուն: Ինքը, այդ բնագրին շարունակ առնչվելով, յուրացրել է նաև այդ բարբառները:

Ֆեյդին բացատրում է, որ բարբառագիտությունը լեզվաբանություն կարևոր բնագավառներից է, և ամեն լեզու այդ բնագավառում ունի իր խնդիրները: Եվ քանի որ ինքը մշտապես զբաղվել է հայերենով, ապա կխոսի հայ բարբառագիտություն մասին:

Հայերենը, որպես գրական լեզու, հաստատվել է հինգերորդ դարում: Այս փաստը հաստատվում է երկու ձևով: Նախ երևան են գալիս թարգմանիչներ, որոնք հայոց գրերի գյուտից հետո անմիջապես թարգմանում են Սուրբ գրքերը և նրանց մեկնությունները, այնուհետև ստեղծվում է ազգային գրականությունը՝ հատկապես պատմագրությունը, վարքագրությունը, վկայաբանությունը և այլ գրական տեսակները: Անշուշտ այդ ժամանակ էլ Հայաստանում եղել են բարբառներ, սակայն դրանց վերաբերյալ որևէ գրավոր փաստ պահպանված չէ: Ավելի ուշ՝ միջնադարում, արդեն կան գրավոր վկա-

յություններ բարբառների գոյության մասին¹:

Ֆեյդին ասում է, որ միջնադարյան Հայ մատենագրության մեջ կան բժշկագիտական նաև զուտ գիտական գրքեր, որոնք գրված են ոչ գրաբարով, այլ խոսակցական լեզվով: Բարբառներով են գրված նաև աշխարհիկ ժողովրդական քնարական քերթվածները, որոնք մուտք են գործել գրչագիր մատյաններ: Որոշ հետագա չրջանի միջնադարյան Հայ պատմիչներ շարունակում են գրել սխալներ ունեցող գրաբարով, սակայն ավանդույթին հավատարիմ մնալը նրանց համար կարևոր է: Իսկ XIII-XIV դարերի տաղասացների լեզուն դառնում է արդեն միջին Հայերենը:

Հայ ժողովրդական աշուղներից հետո 19-րդ դարում ոչ գրաբարով, այլ խոսակցական լեզվով սկսում են գրել որոշ վիպասաններ, որովհետև գիտակցում են, որ գրաբարն անհասկանալի է ժողովրդին: Արևելահայերի համար մշակութային կենտրոններ են դառնում Մոսկվան, Թիֆլիսը, Երևանը:

Տարբեր բարբառներով խոսող Հայերը բնակվում են Կովկասից մինչև Հյուսիսային Իրան ու Կոստանդնուպոլիս քաղաքում, գաղթօջախներով տարածվում են Լեհաստան, Ռուսաստան, Պարսկաստան, նույնիսկ Հնդկաստան: Իսկ բուն Հայաստանում էլ հարևան գավառների, նույնիսկ գյուղերի միջև կապը կտրվում էր տարվա մեջ ութ ամսով, որը և նպաստում էր Հայ բարբառների միմյանցից հեռանալուն: Որոշ բարբառներ իսպառ վերացան 1896-ին կազմակերպված Հայերի ջարդերի, մասնավանդ 1915 թվականի եղեռնի պատճառով: Իսկ որոշ բարբառների մասին գաղափար կարելի է կազմել եղեռնից վերապրածների շնորհիվ:

Ֆեյդին ասում է, որ Հայերենի շատ բարբառներ հեռու են իրարից

¹ Հայ մատենագրության մեջ տասներորդ դարից հետո կան բազում փաստեր, որոնք վկայում են բարբառների գոյությունը: Բերենք դրանցից երկուսը՝ ա) «Այստեղ մի փոքր ցույց կտամ լեռան բնակիչների որպիսությունը. թե ինչպիսիք են և կամ ովքեր են...: Ապրում են առանձին, ազգատոհմերով և այնչափ հեռու են միմյանցից...: Նրանց կեսը խոտորել է Հայրենի բնական լեզվից՝ հեռարնակ լինելու պատճառով: Միմյանց հետ չփում չունեն, խոսում են իրար հետ կցկտուր և օտարտի լեզվով: Եվ այնքան խրթնախոս են և միմյանց անծանոթ, որ մինչևիսկ կարիք ունեն թարգմանիչների» (Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ներածությունը, թարգմանությունը, ծանոթագրությունները Վրեժ Վարդանյանի, Երևան, 1978, էջ 137), բ) «Այս ողբոց բանս Երուսաղէմի վաղուց հետէ շինեալ էր, բայց գեղջուկ բառի էր. ապա, Աստուած լուսաւորէ զՆերսէս վարդապետի ծնողաց հոգին, որ մեր աղաչանացն լսեց և նոր շարադրեաց, համեղացոյց զբանս և լինքենէ այլ ասաց ի վերայ» (Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2079, թերթ 210 ա, **Ներսես Մոկացի**, Բանս - ստեղծություններ, աշխատասիրությամբ Ա. Գ. Գրուլյանյանի, Երևան, 1975, էջ 168):

և անհասկանալի, կան նաև այնպիսիները, որոնք արխայիկ լինելով, նույնքան անհասկանալի են, որքան գրաբարը:

Հայագետը քաջատեղյակ է հայ բարբառագիտության զարգացմանը: Առաջին հայագետը, որ զբաղվել է հայերենի բարբառներով, եղել է հոլանդացի Շրյոդերը, որը 1711-ին Ամստերդամում հրատարակում է «*Thesaurus linguae armenicae antiquae et hodiernae*» աշխատությունը: Նրանից հետո հայ բարբառներին անդրադարձել է Շահան Զրպետը (Եվդոկացի) իր Քերականության մեջ (*Gramaire de la langue arménienne*, Paris, 1823), այնուհետև լույս է տեսնում Գևորգ Ախվերդյանի մեծարժեք գործը՝ նվիրված թիֆլիսահայ բարբառին՝ Սայաթ-Նովայի քնարերգության առիթով (Մոսկվա, 1852): Հայերենի բարբառներով զբաղվել է Վիեննայի Մխիթարյաններից նշանավոր քերական Արսեն Այտնյանը՝ իր «*Grammaire critique de l'arménien moderne*» աշխատության մեջ անդրադառնալով մի շարք բարբառներին:

Հայագետն ասում է, որ առաջին հատուկ բարբառագիտական հետազոտությունը գրել է Քերովբե Պատկանյանը գերմաներեն՝ նվիրված Ագուլիսի բարբառին՝ «*Ueber den armenischen Dialekt von Akulis*»: Հետո նա մեծացնում է իր ուսումնասիրության դաշտը և անդրադառնում է նաև այլ բարբառներին²: Հայ բարբառներով զբաղվել են Սարգիս Սարգիսյանը և լեհ հայագետ Հանուշը, որը զբաղվել է լեհահայ բարբառով (1886): Այստեղ Ֆելդին դադարեցնում է հայերենի բարբառներով զբաղված հայագետների թվարկումը և անցնում Հրաչյա Աճառյանի կատարածին: Նա շատ բարձր է գնահատում Անտուան Մեյեի նշանավոր աշակերտին, որը երկար տարիներ զբաղվել է հայ բարբառների ուսումնասիրությամբ. դրա արդյունքները հրատարակել է 1898, 1900 թվականներին: Իսկ 1919-ին լույս է տեսել Հրաչյա Աճառյանի՝ հայերենի բարբառներին նվիրված գլխավոր գործը՝ «*Classification des dialectes arméniens*»-ը, որի մեջ առկա է հայ բարբառների աշխարհագրական պատկանելությունը, և բարբառները բաժանված են երեք խմբի՝ 1) ում, 2) կը, 3) ել: Ֆելդին նշում է նաև այդ ուսումնասիրության հայերեն ավելի ընդարձակ տարբերակը, որը լույս է տեսել «Էմինեան ազգագրական ժողովածուի» մեջ 1911-ին³: Նա իր հիացմունքն է արտա-

² Նոսրեն այստեղ 1869-ին Քերովբե Պատկանյանի հրատարակած «Исследование о диалектах армянского языка» հետազոտության մասին է, ուր նա, ըստ ձևերի տակ եղած գրավոր աղբյուրների, խոսում է հայերենի ութ բարբառների մասին (տե՛ս էմինեան ազգագրական ժողովածու, հատոր Ը, Մոսկվա, 1911, էջ 2):

³ Հր. Աճառյանը «Հայ բարբառագիտություն» հիմնարար աշխատության մեջ, որից օգտվել է Ֆ. Ֆելդին, թվարկելով իրենից առաջ հայ բարբառներով զբաղված հայագետներին, հատուկ ձևով նշում է. «Առանձին գլխով պետք է հիշել Հոս «Էմինեան

Հայտում Հրաչյա Աճառյանի գործի և անձի վերաբերյալ⁴: Տեղին ենք համարում վկայակոչել 20-րդ դարասկզբի եվրոպացի նշանավոր լեզվաբաններ Մեյերի և Կառստի կարծիքներից հատվածներ՝ Հրաչյա Աճառյանի «Classification des dialectes arméniens par Adjarian» գրքի մասին.

ՊՐՈՖԵՍՈՐ ԿԱՌՍ

Հեղինակը, որ հայ բարբառների մասին իր բազմաթիվ մենագրություններով գիտական աշխատանքի մեջ պատվավոր անուն է վաստակել արդեն, իր այս նոր գործի մեջ, առաջին անգամ լինելով, ճիշտ գծերով տալիս է բոլոր նոր բարբառների պարզ ու ամփոփ պատկերը, թեև ուրվագծային, սակայն Հնչյունաբանությունն ու ձևաբանության առումով առանձին բարբառներ բավականաչափ բնութագրված են, այնպես որ յուրաքանչյուրը բարբառների ամբողջության մեջ տալիս է իր համայնապատկերը: Մասնավոր շնորհակալության են արժանի նաև բարբառագիտական մատենագիտությունը և գրքին կցված լեզվաբանական քարտեզը: Գիրքը, հակառակ իր համեստ ծավալին, կոչված է կարծես հիմնադիր լինել հայ նոր բարբառների գիտության: Եվ երբ, ինչպես հույս ունենք, շուտով հայ բարբառագիտության ընդարձակ դաշտը կփայլի իր կատարյալ ծաղկման մեջ, բնավ փոքր չի լինի Աճառյանի՝ ձևով համեստ, գովազդից զուրկ, բայց ճանապարհ հարթող այս աշխատության արժեքը⁵:

ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՄԵՅԵ

Այս աշխատությունը, որ ֆրանսերենով ներկայացնում է գիտական աշխարհին, մեկ մասնավոր բարբառի չի վերաբերում. դա հայ բարբառների բաժանման մասին մի փորձ է: Պարոն Աճառյանը միակ անձն է աշխարհում, որ կարող էր գրել մի այսպիսի գիրք. նա անշուշտ միակն է, որ ծանոթ է եզակի ձևով մատենագիտության մեջ ցրված նյութի հետ, իսկապես նա միակն է, որն ունի անձնական դիտողություններ իր այն պաշարը, որի հետքն ամեն պահ երևում է այս դասա-

Ազգագրական ժողովածուի» խմբագրությունը, որ հիմնեցավ Մոսկվայի Լազարյան ձեմարանի մեջ, հանգուցյալ բազմաբոլորն Հայագետ Մ.էմինի կտակով: Ժողովածուն, որ մինչև այժմ հրատարակված բոլոր բարբառագիտական գործերուն մեջ ամենևն պատկառելի հատորները ընծայած է, հրատարակած է մինչև այժմ 7 գիրք, որոցմե հինգը նվիրված են հայ բարբառներուն» (Տե՛ս էմինեան ազգագրական ժողովածու, Հ. Ը., էջ 3):

⁴ F.Feydit, *Problèmes et utilité de la dialectologie arménienne* (Տե՛ս Communications et rapports du Premier Congrès International de Dialectologie générale, organisé par Sever Pop, Louvain, 1964, p. 149):

⁵ էմինեան ազգագրական ժողովածու, Հ. Ը., էջ X:

վորության մեջ, և առանց որի նա չէր կարող մտածել գրել այս գիրքը:
...Պարոն Աճառյանն այն մեծ արժանիքն ունի, որ ամեն կերպ աշխատում է այս վիթխարի գործի համար: Նրա գիտական արժանիքը երևում է նրա հրապարակումների մեջ: Ես որ գիտեմ, թե ինչպիսի կամք, պետք է ասեմ, ինչպիսի հերոսություն ունեցավ նա իր գիտական կրթությունը ձեռք բերելու համար և ինչպիսի նյութական ու բարոյական պայմանների մեջ առաջ տարավ երկար տարիներ երեք չհոգնող հարատևություն ունեցող իր քննությունները, որոնք քիչ քաջալերվեցին, պարտք եմ համարում ասել այստեղ, թե ինչպիսի հիացմունք ունեմ ես ոչ միայն իր գիտություն, իր աշխատանք կատարելու հազվագյուտ կարողություն, այլև իր նկարագրի վրա»⁶:

Նրա կարծիքով Հայ բարբառագիտությունը հենց Աճառյանին է պարտական բազմաթիվ բարբառների բազմամուտ ու բազմագիտակ բնութագրման համար, որը կատարվել է երևելի մեթոդով:

Այնուհետև նա խոսում է 1960-ական թվականների Երևանի բարբառագիտական դպրոցի մասին, որը բարձր մակարդակ ունի, և այն առաջ են մղում Գրիգորյանը, Աղայանը, Ղարիբյանը, վերջինս այդ ճյուղի ղեկավարն է: Նա այս լեզվաբաններին կոչում է մեծ լեզվաբաններ:

Ֆեյդին հարց է տալիս, թե ո՞ւր է տանում լեզվաբանին Հայ բարբառագիտությունը: Հարցին պատասխանում է Արարատ Ղարիբյանի հիմնավորմամբ, թե որևէ լեզու անհնար է ուսումնասիրել, առանց հետազոտելու նրա բարբառները:

Հայագետն օրինակներով բացատրում է, թե որքան կարևոր է բարբառների օրինաչափություններն իմանալ Հայերենի հնդեվրոպական լեզու լինելու հիմքերը ստուգաբանելու խնդրում: Կան հնդեվրոպական ծագում ունեցող Հայերեն բառեր, որոնք առավել հարազատ են մայր լեզվին բարբառներում քան դասական գրաբարում: Օրինակ, նապաստակ – «*lièvre*» բառը բարբառներում կա *lapstrak* ձևով: Իսկ լատիներենում այն *lepus*, *leporis* ձևերն ունի: Բարբառներում մայր (*maman*) բառի համար օգտագործվում է *nana*, *nane*, *nani* ձևերը:

Նա բազմաթիվ օրինակներ է բերում «Սասունցի Դավիթ» էպոսից և Մոկսի բարբառից՝ ապացուցելով, թե բարբառները կապ ունեն ոչ միայն հնդեվրոպական արմատների, այլև այլ լեզվաբանտանիքներին պատկանող թուրքերեն և արաբերեն լեզուների հետ:

Նրա կարծիքով բարբառների ուսումնասիրությունը Հայերենի համար առաջացնում է բազմաթիվ խնդիրներ, որոնցից մեկը գրաբարի մեջ նրանց տարրերը չգտնելն է:

⁶ Նույն տեղում, էջ XII:

Ֆ. Ֆեյդին իր ուշադրությունը կենտրոնում է պահել նաև Հայ նոր գրականության դրսևորումները՝ հատկապես արևմտահայերենով ստեղծագործող հեղինակներին: 1960 և 1961 թվականներին «Բազմավեպում» հանդես է եկել մի հետազոտություն, որն անվանել է «*La Comédie et la Satire en Arménie*» («Կատակերգությունը և երգիծանքը Հայաստանում»): Այս ուսումնասիրությունը նվիրել է Հայ երգիծական գրականության երկու գագաթներին՝ Հակոբ Պարոնյանին ու Երվանդ Օտյանին: Ֆրանսերենով չարադրված հետազոտությունը վերստին նպատակ ունի եվրոպացի ընթերցողին ծանոթացնել Հայ նոր գրականության մեջ երգիծանքի զարգացմանը և խիստ հպանցիկ տեղեկություն տալ Հայ թատրոնի պատմության վերաբերյալ: Հողվածն ունի ենթավերնագիր՝ «*Baronian et Odian*» («Պարոնյան և Օտյան»):

Նախքան Հայ երկու երգիծաբաններին անդրադառնալը՝ նա յուրօրինակ ձևով ընթերցողին ներկայացնում է Հայ թատրոնի անցած ուղին: Սկսում է Պրոտարքոսից, որը պատմում է, թե իր ժամանակ թատրոնը շատ հարգի էր հայոց արքունիքում և նույնիսկ Տիգրանի որդի Արտավազդ Երկրորդը հունարենով թատրոնի համար պիեսներ է գրել¹: Հայագետը նկատում է, որ այդ շրջանի Հայաստանի մշակույթը կրում էր հելլենիզմի կնիքը, իսկ բանավոր գրականությունը զարգանում էր ժողովրդական բանահյուսների և հագներգուների կողմից: Գուցե այդ ժամանակ եղել է նաև ժողովրդական թատրոն ևս, որն իր ներկայացումները հայերենով էր վարում: Հաստատ է մի իրողություն, որ այդօրինակ թատրոնը գոյություն է ունեցել Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից հետո: Եվ Հովհան Մանդակունին՝ Հայոց կաթողիկոսը, անարգել է այդ խաղերը²: Հայագետը նշում է, թե այդ

¹ F. Fejdit, *La Comédie et la Satire en Arménie, Baronian et Odian*, (տե՛ս «Բազմավեպ», 1960, թիվ 7-8, էջ 167):

² Հ. Մանդակունին գրում է. «Այլ և զայլ ևս ազգի կերպարանս չարեաց ասել չեն բաւական, զոր թատերքն ուսուցանեն, զամբարտաւանութիւն, զհայհոյութիւն, զնենգութիւն, զմեխմանութիւն, զչարակնութիւն, զնախանձ, զբամբասանս, վասն որոյ զեղուն պատուհասքն Աստուծոյ ի վերայ երկրի, որ սաստիկ սրտմտութեամբն ի տանջանս դատապարտէ: Ահա զայս ամենայն անօրնութիւնս ստանան, որք մտանեն ի թատերս խաղուցն և աճեցուցանեն ի մարմինս իւրեանց զչար պտուղ սերմացն սատանայի: ...Ձի ուր կատակք և գուսանք են և խաղ և ծաղր լկտիք, անդ և դէք ընդ նոսա ի պարու անցանեն և սերմանեն բազում աղտեղութիւնս ի միտս զկիսեցկոյն...: Ջորս պարտ էր իսկ բազում քարամբք քարկոծել և յաշխարհէ հայածել, զնոսա առեալ զկիսելոցն ի խաղարանս զբօսանին, յորս մտանեն ողջանդամք և կաննն վիրաւորեալք» (Տե՛ս Հովհ. Մանդակունի, ճառք, Վենետիկ, 1860, էջ 133-134):

Հնագույն Հայկական Թատրոնից մեզ չի հասել որևէ բնագիր՝ կատակերգական կամ ողբերգական: Հայոց եկեղեցին այնքան թշնամական էր այդ Թատրոնի նկատմամբ, որ այն ընթացել է մի գաղտնի կյանքով և երկար էլ չի տևել, որովհետև վեցերորդ դարից հետո նրա մասին այլևս չի խոսվում:

Ֆեյդին Հայ Թատրոնի զարգացման մի նոր հատված է տեսնում 17-րդ դարում, երբ 1668-ին Լեմբերգում բեմադրվեց մի եղակի վկայաբանական ողբերգություն «Հոփսիմէ» խորագրով: Բեմադրություն մեջ հանդես էին գալիս Լեմբերգի Հայկական կրոնական վարժարանի տղա աշակերտները: Այս պիեսի հեղինակը կաթոլիկ միսիոներ վարդապետ Ալեքսիանոսն էր: «Հոփսիմէն» ստեղծվել է Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն» մեջ եղած Հոփսիմյան կույսերի վկայաբանություն հիման վրա: Գրվել է դասական գրաբարով: Ընթերցվում է բավականին հեշտությամբ: Նրանում նույնիսկ հանդես է բերված սիրո եռանկյունի: Հիսուսին նվիրված Հոփսիմեին սիրում է ոչ միայն Հայոց արքան՝ Տրդատը, այլև Հայ իշխան Կարենը³: «Հոփսիմէ» պիեսի գործող անձիք և գործողություններն էին՝

Ս.Գրիգոր - (Լուսավորիչ),

Հոփսիմե - (կույս),

Գայանե - (մայրապետ),

Տրդատ - (Թագավոր Հայոց),

Խոսրովիդուխտ - (Տրդատի քույրը),

Կարեն - (իշխան - սիրող Հոփսիմեի),

Ամիրխոս - (պատգամաբեր - Դիոկղետիանոս կայսեր),

Ոտա - (նախարար)

Քրմապետ և քուրմք, կախարդ, դև և զինվորք:

Տեսարան է ի Վաղարշապատ մայրաքաղաք Հայաստանեայց:

Հինգ ներգործություն,

Նաև վերջին տեսարան:

«Հոփսիմէ» պիեսի մասին խոսելիս Ֆեյդին նկատում է, որ կղևրականությունը Թատրոնի նկատմամբ իր վերաբերմունքը փոխել էր: Թատրոնը դիտվեց որպես դարերի ընթացքում կորուսյալ մի ժանր, որի ուսուցողական բնույթը եկեղեցին պետք է օգտագործեր: Թատրոնի այս հատկանիշը որդեգրեցին Մխիթարյան Հայրերը, որոնք գրեցին

³ Բազմավէպ, 1889, № 85, 86: Տե՛ս նաև Գ.Լևոնյան, Թատրոնը Հին Հայաստանում, Երևան, 1941, էջ 114-119, Saint-Martin, Sur une tragédie arménienne, «Journal asiatique», Paris, 1823, № 12, Վ.Թերզիրաչյան, Հայ դրամատուրգիայի պատմություն (1668-1868), Երևան, 1959, էջ 60-65, A.Doluchanian, Literatura w ormianskich koloniach w Polsce (տե՛ս Studia z dziejów kontaktów polsko-ormian'skich, Lublin, 1883, էջ 65-61, լեհերեն):

Հոգևոր պիեսներ. նրանցում հանդես էին գալիս նորընծա ուխտյալ Հոգևորականներ, իրենց խաղով ուսուցանելով հավատացյալ ժողովրդին: Այդ թատերական պատմությունները քաղված էին հայ ժողովրդի պատմությունից ու եկեղեցու սրբերի կյանքից: Պիեսները գրվում էին դասական գրաբարով, որը պատշաճում էր նրանց բովանդակությունը: Սակայն այս պիեսները չգարձան բարձրաթեք ստեղծագործություններ. գործող անձինք խոսում էին վերամբարձ լեզվով, երբեմն ոչինչ չասող գործողություններն ընթանում էին շինծու ձևով:

Ստեղծվում էին նաև խոսակցական լեզվով կատակերգություններ, որոնք ծաղրում էին Կոստանդնուպոլսի հայ կյանքի հոռի կողմերը: Հենց Կոստանդնուպոլսում էլ հիմնվում է հայոց նոր թատրոնը՝ իր կատակերգություններով և ողբերգություններով: Սա հավանաբար առաջ եկավ XIX դարի սկզբներին՝ Մխիթարյանների շնորհիվ: Բայց միայն 1850-ից հետո Կոստանդնուպոլսում հանդես եկավ իսկական հայ թատրոնը: Այն իր բարձրակետին հասավ Սրապիոն Հեքիմյանի, Մկրտիչ Պեչիկթաշյանի շնորհիվ: Այս երկուսն էլ ճշմարիտ գրողներ ու արվեստագետներ էին: Հետո հայոց թատրոնին նոր կյանք հաղորդեց Հակոբ Վարդույանը, որն այդ գործի հմուտ կազմակերպիչն էր: Հանդես եկան տաղանդավոր դերասաններ, մեծ դերասանուհիներ, որոնք հայ թատրոնին հաղորդեցին արևմուտքի շունչը: Կինը հանդես եկավ բեմի վրա, այն էլ Կոստանդնուպոլսում: Սա արդեն իսկական հաղթանակ էր: Հանդես եկավ կատակերգակ Գարեգին Ռչտունին (1840-1879), որին համարեցին հայկական Մոլիեր: Ֆեյդիի կարծիքով այս համեմատությունը չափազանց էր, որովհետև Ռչտունին, հարկավ, բավականին լավ երգիծաբան էր, սակայն նրա կատակերգությունները չբարձրացան զավեշտի մակարդակից: Նրա լավագույն երկը դարձավ «Վեց ու կէս պորտի ժառանգ սնտուկը»:

Ֆեյդին նկարագրում է իսկական Մոլիերի հանդես գալը հայ թատերական կյանքում: Դա Հակոբ Պարոնյանն էր:

Նա համառոտ ներկայացնում է մեծ երգիծաբանի կենսագրությունը: Հակոբ Պարոնյանը ծնվել է Ադրիանապոլսում 1843-ին, համեստ ընտանիքում: Նա շատ ուշ է սկսել սովորել՝ մոտ 15 տարեկանում, բայց նրա ուսումը եղել է կարճատև: Երեք տարի սովորել է հայկական և մեկ տարի հունական դպրոցում: Սակայն շատ արագ կատարելագործվել է հայերենի, դասական հունարենի և ֆրանսերենի մեջ: Սա հնարավորություն է ընձեռել բնագրով կարդալ Թեոֆրաստեսին, Արիստոֆանեսին, Լա Բրյուսեոին, Մոլիերին, և անշուշտ ֆրանսերենի միջոցով ծանոթացել է լատինացի երգիծաբանների հետ: Թվում է, թե նա ծանոթ է եղել Գոլդոնիի գործերին: Երեք քառորդով ինքնու Պա-

րոնյանը իրեն նախապատրաստել է գրական գործունեության համար, որը դարձավ նրա կոչումը: Նա եռանդուն գրող էր, սակայն վախճանվեց շատ շուտ՝ 1891-ին: Նա շատ է գրել, բայց ստիպված է եղել շարունակ հոգալ ընտանիքի նյութականը: Իր կյանքի ընթացքում երբեմն կարճ ժամանակներ նյութականը հոգացել է գրելով՝ հրատարակել է երգիծական ամսագրեր: Այնուհետև փորձել է դրամ վաստակել բազում բնագավառներում: Եղել է ուսուցիչ, քարտուղար առաջնորդարանում, գրավաճառ և այլն: Ասում են, թե կյանքի վերջին տարիներին նույնիսկ գրադպել է սննդեղենի վաճառքով: Սակայն ծայր աղքատությունը նրան երբեք չի լքել⁴:

Ըստ Ֆելդիի՝ Պարոնյանից առաջ հայոց թատրոնը ճիշտ նույն վիճակում էր, ինչ վիճակում էր Փրանսիականը՝ Մոլիերից առաջ: Եվ ահա երիտասարդական առաջին պիեսը՝ «Ատամնարույժն արևելյան», նրան բերում է առաջին հաջողությունը: Ներկայացվում է, թե ինչպես արևելյան ատամնարույժը սովորական բժիշկ չէ, նա ատամ հանելիս ծառայի ձեռքով հիվանդի վրա պահում է ատրճանակը: Նա ոչ թե բժիշկ է, այլ իսկական շաղախան (խաբեբա): Ֆելդին հողվածում վերաշարադրում է երգիծական այդ երկի ողջ բովանդակությունը: Հայագետը վերջում նշում է, թե ինչպես ատամնարույժի աղջիկը հրաժարվում է իր փեսացուից՝ Մարգարից, փոխում է իր մտադրությունը և սիրահարվում ավելի ժամանակակից երիտասարդի՝ Լևոնին, և վերջում նախկին փեսացուն հաճոյանում է նրա այդ որոշման համար⁵:

⁴ Հակոբ Պարոնյանի նյութական ծանր վիճակի մասին վկայում են ժամանակակիցները. «Ձր գտնվեցավ հայ եկեղեցական մը որ հոգեհանգստյան պատարագ մընէ և Պարոնյանի հոգիին համար աղոթե: Բայց հանցավորն ո՞վ է. նույն ինքը Պարոնյանը չէ, որ մեռած ատեն իր հուղարկավորության ծախքերն հոգալու չափ անգամ դրամ չը թողուց»: (Հրանտ Ասատուր, «Մի դրվագ Պարոնյանի կյանքից», տե՛ս Հակոբ Պարոնյանը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Աշխատասիրությունը Ալ. Մակարյանի, Երևան, 2004, էջ 63): «Ուրեմն քանի որ միջոցը ուներ դրամ չահելու, այդ ալ չէր Պարոնյանի գրական հրապարակը նետվելուն նպատակը. փառասիրությունը բնավ դեր չունեիր, բսկ է թե պարզապես կ'զգար, թե ինք հանճար մ'էր և հետևաբար պետք էր օգնել մեր աղքատ գրականության և օգնեց լիուլի:

Հետևաբար կրնանք եզրակացնել թե Պարոնյան հացի մը պատառին համար չէր որ կը գրեր, քանի որ հետզհետե պիտի տեսնենք, որ իր գավակներով միասին անոթի մնացած դիշերները ունեցած էր, առանց 5 փարայի ունենալու, և որպեսզի չոգննավի և օխա մը հացի դրամ ձարե՝ օխայով ծախած էր իր այն գործերը, որոնք այսօր սպառած և լմնցած են բոլորովին ոսկիներ արժեղով. այսօր շատ ու շատ փնտրողներ կան» (Հովհաննես Գալսեղյան, «Հակոբ Պարոնյան», տե՛ս նույն տեղում, էջ 161-192):

⁵ Երանյակ

Հապա ես', որ Լևոնը կը սիրեմ:

Մարթա

Պապանձե:

Մարգար

Ֆեյդին նշում է, որ «Ատամնաբույժն արևելյան» կատակերգու-
թյունը գրվել է 1868-ին, երբ Պարոնյանն ընդամենը 25 տարեկան էր:

Նա իր այդ գործը չի համարում հաջողված և շատ չուտով գրա-
վաճառից հետ է վերցնում կատակերգութայն բոլոր օրինակները:

1886-1887 թվականների ժամանակահատվածում Պարոնյանն իր
երգիծական «Նիկար» ամսագրում տպագրում է իր մեծ պիեսը, որն
անմահություն պիտի բերեր Հեղինակի անվանը: Այդ պիեսը «Պաղտա-
սար աղբարն» էր: Քսան տարուց մի փոքր պակաս ժամանակահատ-
ված է բաժանում Հեղինակին իր առաջին պիեսից, և Պարոնյանը
դառնում է արվեստի իսկական վարպետ: Նրա այս նոր գործը, ըստ
Ֆեյդիի, լիովին համեմատելի է Մոլիերի գրվածքներին: Սա արդեն
բնավորութայնների կատակերգութայն է. նրանում կան տիպեր: Այս -
տեղ պարզ ընտանեկան դավաճանութայն է, որի բովանդակութայնը
ներկայացվում է տրամաբանորեն, և դիտողը կարող է դրա մասին դա-
տել ինքը: Ֆեյդին պատմում է կատակերգութայն բովանդակութայնը:
Բաղդասարը ամուսնանում է գեղեցիկ ու պչրող մի կնոջ հետ և մի օր
իր կնոջը տեսնում է անծանոթ տղամարդու հետ հանդիպումների
տնից թևանցուկ դուրս գալիս: Իր դժբախտութայն մասին պատմում է
մտերիմ բարեկամին՝ Կիպարին, առանց իմանալու, թե հենց նա էլ իր
կնոջ սիրեկանն է: Ֆեյդին հետաքրքիր ձևով բնութագրում է կատա-
կերգութայն երեք կերպարներին: Ուրված ամուսին Բաղդասարը, որը
դատարանի միջոցով զուր ջանքեր է թափում անհավատարիմ կնոջը
պատժելու, պարտվում է և որոշում է փախչել Ամերիկա⁶:

Անուշը՝ Բաղդասարի կինը, ըստ Ֆեյդիի, մի ծեփծեփող, խորամանկ,
ամոթը կորցրած անձ է, որը ոչ միայն խաբում է ամուսնուն, այլև անա-
մոթ ձևով զրպարտում է նրան: Կիպարը մինչև իր մերկացումը ձևա -
նում է բարեկիրթ ու ազնիվ, իսկ երբ ամեն ինչ բացահայտվում է, և
նրա դիմակը պատռվում է, դառնում է մի իսկական ցինիկ՝ Բաղդասա-
րին դիմելով հետևյալ մեղադրանքով. «Մեծ սխալ գործեցիք, Պաղտա-
սար աղբար, զրպարտելով ձեր կինն ու անոր հետ ձեր մտերիմն, որ

Ահա ես այ հրապարակավ կը հայտնեմ միտքս, իմ փափաքս այ ան է, որ Երանյակը
Լևոնի հետ ամուսնա, և մեծապես չնորհակալ եմ, որ առաջուց իմաց տվալ:

Երանյակ

Պարոն Մարգարի ցուցուցած մարդասիրութենն գոհ եմ, և ահա կը խոստանամ
մինչև վերջին շունչս Լևոնի հետ ապրիլ:

(տե՛ս Հակոբ Պարոնյան, Երկեր, Երևան, 1979, էջ 547):

⁶ «Այ համոզվեցա, թե այս անպատիվ կնիկն բաժնավի կարելի չէ, բայց որովհետև
անպատիվ ապրիլն այ անհնար է ինձ, քիչ մը ժամանակ այ ակոսաներս կը սխմեմ,
գործերս ուզածիս պես կը կարգադրեմ և օր մը կկննեմ Ամերիկա կը փախչիմ...Որիչ ճար
չկա» (Հ. Պարոնյան, Երկեր, էջ 650-651):

այնքան սեր, վստահություն ու համակրություն կը տաճեր ձեզի համար»: Եվ դեռ ավելին, Կիպարը շփոթություն մեջ գցելով Բաղդասարի ողջ շրջապատին, վերջինիս վճարել է տալիս այն ծախսերը, որոնք նախօրոք ինքը խոստացել էր իբրև պարգև:

Ֆեյդին անդրադարձել է նաև Հակոբ Պարոնյանի «Ազգային ջոջեր» գործին, որի «Հառաջաբանում» հեղինակը գրում է. «Մենք այս հրատարակությամբ աշխատած ենք մեր ազգին մեջ գտնված երևելի անձերուն կենսագրություններն ընելով՝ անոնց թերություններն ցույց տալ այն անաչառությամբ, որ կենսագրե մը կը պահանջվի՝ առանց, սակայն, դուրս ելնելու հեզնաբանության սահմանեն»: Հայագետը նկատում է, որ «Ազգային ջոջերում» պատկերված են Հակոբ Պարոնյանին ժամանակակից պոլսահայ նշանավոր անձերի ծաղրանկարները: Նա ցավում է, որ Պարոնյանի շատ գործեր լույս են տեսել պարբերականների էջերում, և դրանք դժվար է գտնել: «Ախտաբանություն բարոյական» գործում նրա նկարագրած դիմանկարները հիչեցնում են Բրյուեռի բնավորությունները: Պարոնյանն ազդվել է Բրյուեռից, սակայն պահպանել է իր ինքնուրույնությունը:

Մի առանձին ոգևորությամբ է Ֆեյդին գրում «Քաղաքավարություն վնասները» գործի մասին: Նրանում պատկերված դեմքերը վերստին հիչեցնում են Մոլիերի և Բրյուեռի հերոսներին: Նա բերում է այս երկի առանձին պատումներ, որոնցում պատկերված են քաղաքավարի մարդուն անհարմար վիճակի մեջ ղնելու ծայրահեղ երգիծելի դեպքեր: Մարդն, օրինակ, փորձում է նոր կոշիկ պատվիրել, բայց երբ գնում է կոշիկները վերցնելու, պարզվում է, որ դրանք չափազանց փոքր են: Սակայն կոշկակարը իր աշակերտներով ուժով աշխատում է Սեդրակ աղայի՝ պատվիրատուի ոտքը մտցնել նեղ կոշիկի մեջ⁷:

Մեկ ուրիշ պատում նկարագրում է Մելքոն աղայի քաղաքավարության գոհ դառնալու գրոտեսկային միջադեպը: Փոխանակ վերլու-

⁷ - Կոխն ոտքդ...

- Ինչպե՞ս կոխեմ, ճանրմ, չեք հասկնար կոր, որ ոտքերս կէրին կոր, կարծես թե կրակի մեջ կոխած եմ... թող տվեք, աստվածնիդ սիրեք, սա ի՞նչ խոսք չհասկցող մարդոց հանդիպեցանք...

- Բարկանայու իրավունք չունիք, Սեդրաք աղա...

- Չունիմ, աղբար, չունիմ, դուք իրավունք ունիք բարկանալու, թող տվեք, սա ոտքս բաշեմ:

Կոշկակարն ուժով բռնած է Սեդրաք աղային ոտքեն, որուն ինը տասներորդ մասը մտած է կոշիկի մեջ:

- Շատ բծախնդիր եք, Սեդրաք աղա:

Սեդրաք աղան կզգա, թե գերի բռնված է, ուստի անձնատուր կըլլա կոշկակարին, որ յուր խուճրովը կը հաղողի կոշիկներն անցնել յուր հաճախողին ոտքերուն:

ծելու երգիծապատումը՝ Ֆեյդին թարգմանաբար մեջբերում է մի մեծ դրվագ: Մելքոն աղան հոգնած իր ցերեկային աշխատանքից՝ որոշում է տրամվայ նստել և երբ նստում է, տեսնում է, որ տրամվայում միայն մեկ մարդու տեղ կա ու շտապով նստում է: Շուտով տրամվայ է մտնում մի գիրուկ մարդ և տեսնելով Մելքոն աղային՝ ասում.

- Շատ ուրախ եմ, ձեզի հոս տեսնելուս համար:

- Ես ալ նույնպես,- կպատասխանե Մելքոն աղա:

- Ձեզի խոսելիք ունիմ, բայց նախ և առաջ կրնա՞ք արդյոք ինձի ալ ձեր քովն առնել, սանկ քիչ մը իլիշմիշ ըլլամ, սանկ պզտիկ տեղ մը բանաք նե, բավական է ինձի համար, ես կրնամ սղմվիլ, արդեն պզտիկ մարդ մ'եմ:

Մելքոն աղան յուր բարեկամին տեղ շինելու համար ասդին կը դառնա, անդին կը դառնա, աջ ծունկը ձախին վրա կը դնե, պզտիկնալու կը ջանա:...

- Ահ, ինքզինքդ ինձի համար անհանգիստ մի՛ ըներ, ես կրնամ հոս սղմիլ, կրսե ու, որպես թե տեղ գտած է, Մելքոն աղային ծունկին վրա կը նստի:

- Անհանգիստ չըլլաք...

- Ամենևին, ամենևին, դուք ձեր հանգիստը նայեցեք, կարծեմ թե ձեզի քիչ մը անհանգիստ ըրի:

- Ո՛չ:

- Ձմեռ է հիմա, սրխ նստինք նե, կը տաքնանք:

- Այո՛:

- Եթե պեոյուզյուր եղաք, կաղաչեմ, ըսե՛ք:

- Ո՛չ,- կը պատասխանե Մելքոն աղան, որ հագիվ կրնա շունչ առնել:

- Ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա, նայինք, Մելքոն աղա:

- Ոչինչ:

- Տունը ինչպե՞ս են, չոճուխները աղե՞կ են:

Մելքոն աղային ծունկերը կսկսին թմրիլ, քրտինքը ճակտեն կը վազե, ի՞նչ ընե, քաղաքավարութունը կը պահանջե, որ մեր բարեկամները չվշտացնենք ոչինչ բաներու համար»⁸:

Ֆեյդին նշում է, թե հնարավոր չէ հողվածում զետեղել երգիծական այդ պատումների երկար երկխոսութունները, սակայն փաստ է, որ հենց նրանցում է Պարոնյանի գրածի հմայքը:

Հակոբ Պարոնյանի առավել նշանակալի գործերը համառոտ ներ-

⁸ Բազմավեպ, 1960, էջ 174, Հ.Պարոնյան, Երկեր, էջ 311-312:

կայացնելուց հետո Ֆեյդին նշում է գրողի ամենանշանավոր երկը «Մեծապատիվ մուրացկաններ» վեպը: Թեպետ երկը ներկայացված է որպես երգիծական վեպ, իրականում այն մի կատակերգություն է՝ բաղկացած ծիծաղաշարժ երկխոսություններից: Վեպի գործող անձիք դրվագային են, կենտրոնականը գլխավոր հերոսն է և նրան հյուրընկալը:

Ֆեյդին պատմում է, թե մի ազարակատեր Տրապիզոնի չրջակայքից գալիս է Կոստանդնուպոլիս ամուսնանալու նպատակով: Նրան կոչում են Աբխոզոմ աղա: Ահա թե ինչպես է նրան պատկերում Պարոնյանը. «...օժտված էր զույգ մը խոշոր և սև աչքերով, զույգ մը հաստ, սև և երկար հոնքերով, զույգ մը մեծ ականջներով և զույգ մը քիթով... չէ՛, չէ՛, մեկ քիթով, թեպետև բայց զույգ մը քիթերու տեղ կրնար ծառայել, անոր մեծությունը սխալեցուց զիս»⁹:

Հայագետի դիտողականությունը հեղինակը մեկ առ մեկ ներկայացնում է կենսամիջոցներ չունեցող այդ մտավորականներին, որոնք մակաբույծներ են և հարձակվում են իրենց գոհի՝ Աբխոզոմ աղայի վրա: Պարոնյանը Աբխոզոմ աղայի կերպարով ծաղրում է հայ նոր հարուստներին («*les nouveaux riches arméniens*»), որոնք պատրաստ են տալ ամեն ինչ, միայն թե իրենց անունը տալի թերթերում կամ արտասանվի եկեղեցում:

Հագիվ էր Աբխոզոմ աղան ոտք դրել Ղալաթիո նավամատուցի վրա, երբ նրան մոտենում է բարձրահասակ, թխաղեմ, փոքր աչքերով, ուսերը վեր տնկած, կեղծ ժպիտով մի մարդ և նրան հարցնում է.

«- Դո՞ւք եք Աբխոզոմ աղա, ե՞րբ եկաք, ո՞ր շոգենավով եկաք, ի՞նչպես եք, ձեր եղբայրն ի՞նչպես է, ազգային գործերն ի՞նչպես են Տրապիզոն, հացին գինը քանի՞ է հոն, անձրև եկա՞վ այս օրերս ձեր քաղաքը»¹⁰: Թերթի խմբագիրն է սա, ով մի քանի ոսկի կորզելու և Աբխոզոմ աղային իր բաժանորդը դարձնելու համար խոստանում է նրա մասին մի պատվական հոդված գրել: Նա նույնիսկ նկարագրում է իր ապագա հոդվածի բովանդակությունը: Պիտի գրի, թե Տրապիզոնից մայրաքաղաք եկավ մեծապատիվ Աբխոզոմ աղա երևելի վաճառականը, որն իր լեզվագիտությունը վաճառական հմտությունը ծանոթ է ազգին: Խմբագիրը համենայնդեպս սկսում է հարցնել, թե արդյոք աղան գիտի՞ տաճկերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն: Պարզվում է՝ ոչ: Սակայն սա արգելք չի, որ թերթում գրվի աղայի լեզվագետ լինելու մասին: Երբ Աբխոզոմ աղան իմանում է, որ թերթում միայն

⁹ Նույն տեղում, «Բազմավեպ», 1960, էջ 176, Հ. Պարոնյան, Երկեր, էջ 214:

¹⁰ «Բազմավեպ», 1960, էջ 176: Հ. Պարոնյան, Երկեր, էջ 215-216:

պատվավոր ազգայինների անուններն են գրվում, իսկույն Համաձայնում է և սկսում է թվարկել իր առավելությունները: Նա ունի արտեր, եղներ, կովեր, ագարակներ, երկու-երեք սպասավորներ, ոսկուց ժամացույց և շղթա էլ ունի: Ըստ որում խնդրում է այդ բոլորը գրել խոշոր տառերով: Չի մոռանում գգուչացնել՝ եթե այդ թերթում գրում են աղքատների մասին, ապա իր անունը պետք չէ գրել: Այդ հարցին խմբագիրը պատասխանում է. «- Բնավ երբեք, ստակ չունեցողներուն անունները բնավ չենք գրեր, նույնիսկ եթե հազար ոսկի ալ տված ըլլան դպրոցի մը շինութեան համար»¹¹:

Հետո Մանուկ աղայի տանը Արիսողոմ աղային այցելում է քահանան: Նա շողորթութեամբ ննջեցյալների պատարագի համար կորզում է երկու ոսկի: Քիչ ժամանակ չանցած Արիսողոմ Աղային են ներկայանում բանաստեղծն, այնուհետև լուսանկարիչը և մյուսները՝ բոլորն էլ դրամ չորթելու նպատակով: Վերջապես գալիս է ամուսնութեան միջնորդ կինը՝ տիկին Շուշանը, որից հետո վեպի գլխավոր հերոսն այլևս չի կամենում մնալ Պոլսում, հավաքում է իրերը և հեռանում:

Ըստ Ֆեյդիի՝ վեպի երկրորդ տիպական կերպարը Արիսողոմ աղայից հետո Մանուկ աղան է, որն իր կյանքն անցկացնում է սրճարաններում՝ զբաղվելով դատարկ շատախոսութեամբ: Հայագետի կարծիքով Հակոբ Պարոնյանի երկերին հատուկ է կենդանի կյանքի դիպուկ ու երգիծական նկարագիրը, որի համար նա գտնում է անհրաժեշտ բառեր, իսկ նրա պատկերած կերպարներն աչքի են ընկնում կատարյալ իրատեսական բնավորութեամբ: Սրանք կերպարներ են, որոնք կրում են տեղի ու ժամանակի կնիքը, սակայն նրանք նույնքան վերժամանակյա են և համամարդկային: Բաղդասար աղբարը 19-րդ դարի վերջի հայ միջավայրի կերպար է, որը մեծ խելքի ու մեծ պահանջների տեր չէ և ինչ-որ առումով միշտ ուշացած է իր ժամանակից: Նա Կիպարին և Արիսողոմ աղային համեմատում է Տարտյուֆի և պարոն ժուրղենի հետ, որոնք ֆրանսիական միջավայրի ծնունդ են:

Ավարտելով Հակոբ Պարոնյանի կյանքի և ստեղծագործութեան վերլուծութեան համառոտ նկարագիրը՝ նա անցնում է Երվանդ Օտյանին: Վերստին սկսում է գրողի կենսագրութեամբ: Երվանդ Օտյանը ծնվել է 1869-ին Կ.Պոլսի արվարձան Ենիգյուղում: Նա Գրիգոր Օտյանի զարմիկն էր: Տասը տարեկանից սկսել է ճամփորդել իր հորեղբոր հետ. այցելել է Ֆրանսիա, Իտալիա: Ընդհանրապես իր կյանքի մի մեծ հատ-

¹¹ «Բաղմավէպ», 1960, էջ 177, Հ.Պարոնյան, Երկեր, էջ 218:

վաճն անցկացրել է արտասահմանում՝ Եգիպտոսում և Եվրոպայում¹²: Տարբեր պատճառներով, ինչպես Հակոբ Պարոնյանը, շատ քիչ է դպրոց հաճախել, սակայն ի տարրերություն Պարոնյանի առավելությունն է ունեցել շատ ճամփորդելու և Արևմուտքը լավ ճանաչելու: Նա էլ իրեն փորձել է տարբեր բնագավառներում և հրատարակել է երգիծական ամսագրեր: Օտյանը երբեք չի անդամակցել որևէ կուսակցություն, սակայն շատ մոտիկից հետևել է քաղաքականությունը: Իր էություն մեջ Օտյանը ճշմարտության պաշտպանն էր և Արևմուտքի արժեքների կրողը: Հավատարիմ մնալով հայոց լեզվին՝ նա իր երկերում ցույց էր ֆրանսիական մտածողությունը:

Ֆեյդին Օտյանին որակում է որպես մեծ վիպասան և նորավեպի վարպետ, որի գրական մեթոդը ռեալիզմն էր: Նրա վեպերի դեպքերը քաղված են Կ.Պոլսի միջավայրի կյանքից: Նա երգիծական բնույթի վիպասան է: Օտյանը կարողացել է ստեղծել երգիծական կենդանի դեմքեր, որոնց քաղել է իրական կյանքից: Որպես կատակերգություն հեղինակ Օտյանը հայտնի է միայն մի պիեսով՝ «Ֆրանքո-թուրքական պատերազմ կամ Չարչըլը Արթին աղա», որը գրել է Միքայել Կյուրճյանի հեղինակակցությամբ: Այս կատակերգությունը միշտ ունեցել է մեծ հաջողություն, սակայն ենթարկվել է չափազանց խիստ քննադատության, որի մեջ անտեսվել է երկի ողջ գրական արժեքը:

Ֆեյդին երկու խոսքով կամենում է բնորոշել հայերի դարավոր մղումը դեպի արևմտյան քաղաքակրթությունը: Հնագույն ժամանակներում հայերը իրենց համար ուղեցույց ընտրեցին հելլենիզմը, իսկ քրիստոնեության ընդունումից հետո դարձան ընդհանուր քրիստոնեական մշակույթի ու գրականության կերտողներից: Ուսչակիրների արձավանքների ժամանակ Կիլիկյան հայկական թագավորությունը կողմնորոշվեց դեպի Եվրոպա: Այդ կապը թուլացավ 1375-ին՝ այդ թագավորության անկումից հետո, որին հաջորդեց նոր հարված՝ Կոստանդնուպոլսի գրավումը թուրքերից ու թուրքական լծի հաստատումը:

Նա 19-րդ դարը, հատկապես նրա երկրորդ կեսը, համարում է հայ հոգևոր կյանքի և գրականության վերածնունդ, այսինքն՝ վերադարձ դեպի արևմտյան քաղաքակրթություն: Այս շարժումը որոշ չափազանք

¹² Երվանդ Օտյանը 1915 թվականի ազգակործան եղեռնի ականատեսն է: Նա հրաչքով փրկվել է երիտթուրքերի կազմակերպած արևմտահայերի այդ գողգոթայից և իր տեսածն ու տառապանքը թողել սերունդներին հիշատակարանի ձևով, որն առաջին անգամ առանձին գրքով հրատարակվել է «Նաիրի» հրատարակչությունը (Տե՛ս Երուանդ Օտեան, Անիծեալ տարիներ, 1914–1919 (անձնական յիշատակներ), աշխատասիրությունամբ Գրիգոր Յակոբյանի, Երևան, «Նաիրի», 2004, 581 էջ):

ցությունն առաջացրեց փոքր մտքի և ոչ զարգացած մարդկանց մոտ, որոնք ուզում էին ապրել, կենցաղավարել ու խոսել *alla franca*, այսինքն՝ արևմտյան ձևով:

Ֆեյդին ներկայացնում է *alla franca* վարքագծով ապրող Հայ ընտանիքը՝ ըստ Օտյանի մի երկի: Ամուսինն իրեն կոչում է Արթին աղա, իսկ կինը նրան անվանում է մրսոյ Պասքալ, իսկ իրեն էլ էվփիմե, իսկ Արթինը կնոջը կոչում է էվթիկ Հանըմ: Ինչ վերաբերում է աղջկա անվանը՝ մայրը նրան կոչում է Ռոզ՝ Փրանսիական ձևով, Հայրը խոսակցական Հայերենով՝ Վարդուկ: Մայրը խոսում է քերականորեն մաքուր Հայերենով՝ զարդարուն ֆրանսերեն բառերով, Հայրը՝ Հայերեն խոսակցական լեզվով՝ համեմված թուրքերեն բառերով, այսինքն՝ մի լեզվով, որով խոսում են շուկայի վաճառականները: Հայրը աղջկա համար, որպես ապագա փեսա ընտրում է շուկայի վաճառականներից մեկին, իսկ մայրը միայն խոսում է դոկտոր Շավարշի մասին, որը բժշկական դիպլոմ է ստացել Փարիզում: Իսկ Ռոզին դուր չեն գալիս ո՛չ հոր և ո՛չ էլ մոր ընտրածները: Նա գաղտնի սիրում է մի կիրթ ու առաքինի երիտասարդի: Մայրը իր տանը գրական սալոն է ստեղծում, ուր այցելում են դոկտոր Շավարշը, լրագրողը և բանաստեղծը: Մի երեկո նրանք ձեռնարկում են լրագրողի գրած պիեսի բեմադրությունը: Արթին աղան հանկարծ արթնանում է երկարաչունչ ճառերից ու ծափերից՝ մտածելով թե հրդեհ է, գիշերազգեստով և թասակով ներս է խուժում: Բոլորը կարծում են, թե դա պիեսի հատված է, և ողջունում են նրա մուտքը, որն ավելի է մեծացնում Արթին աղայի զայրույթը: Պիեսի վերջում Արթինի աղջիկն ամուսնանում է նրա հետ, ում սիրում է:

Ֆեյդիի կարծիքով Օտյանին ամենից ավելի փառք բերող եղել են նրա երկու հիմնական ստեղծագործությունները:

1. «Ընկ. Բ. Փանջունի ի Ծապվար»
2. «Ընկ. Բ. Փանջունի ի Վասպուրական»¹³:

Հայագետն ասում է, որ այս երգիծական գրքերն ուղղված են Հայ Հեղափոխականների, Երկրորդ Ինտերնացիոնալի Հեղափոխականների դեմ: Այդ երկերից մեկը մյուսի շարունակությունն է: Գիրքը գրված է նամակների ձևով: Օտյանը գտել է գեղարվեստական հնարանք. ընկեր Փանջունին նամակներ է գրում կենտրոնական կոմիտեին, և այդ նամակներն իբր դիպվածով ընկնում են Օտյանի ձեռքը:

Առաջին ստեղծագործության մեջ Օտյանը ներկայացնում է իր

¹³ Վերնագրերը բերվում են ըստ երևանյան հրատարակության (տե՛ս Ե. Օտյան, Ընկ. Բ. Փանջունի, ծաղրանկարաց Ալ. Սարուխան, Երևան, 1989):

գլխավոր հերոսի համառոտ կենսագրությունը: Փանջունին սկզբում մի ուշացած երեխա էր, որը խոսել սկսեց շատ ուշ, բայց խոսելուց հետո այլևս հնարավոր չէր կանգնեցնել: Հայրը ստիպված դիմում է բժշկին, որն ասում է, թե այդ հիվանդությունը բուժում չունի: Նա տանն ամեն ինչ ջարդում էր, և ամեն անգամ երբ նրան հարցնում էին, թե ինչու է ջարդում պատասխանում էր՝ չիմեցի¹⁴: Այդպես էլ հայրը չի կարողանում որդուն բացատրել շինել բառի իմաստը՝ չնայած բացատրում է շատ հանգամանակի: Դպրոցում, երբ ընկերը չի համոզվում, որ ինչպես Փանջունին է ասում, թե հինգ անգամ հինգ հիսուն է, վերջինս քարով զարկում է անմեղ դասընկերոջ գլխին և շարունակում պնդել, թե հիսուն է: Որպեսզի կուսակցությունը բացառապես իր ձեռքը վերցնի, նա մեկնում է Եվրոպա՝ սոցիալ գիտություններ ուսումնասիրելու և այնտեղ էլ վարում է մակարոյժի կյանք: Քանի դեռ Թուրքիայում վտանգավոր էր հեղափոխություն մասին խոսել, նա այդ գործով զբաղվում էր արտասահմանում, բայց հենց որ հրապարակվեց նոր սահմանադրությունը, տրվեց խոսքի և մտքի ազատություն, նա վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և հանդես եկավ հասարակությունն առաջ բոցաշունչ ճառերով և որոշեց չըջել իր պրոպագանդիստական (գաղափարածավալող) ճառերով Անատոլիայի գյուղերում: Օտյանը շատ սրամիտ ձևերով է ներկայացնում ընկեր Փանջունու նամակները, որոնցում նա ջանում է ներկայանալ որպես Դոն Կիխոտ կամ Մաքիավելի: Այդ ճառերում, սակայն, երևում է նրա բթամտությունն ու քաղաքական ցինիզմը:

Ֆեյզին փոքր-ինչ կրճատելով թարգմանաբար մեջբերում է ընկեր

¹⁴ Օր մը սեղանի մը վրա դրված արժեքավոր անոթ մը կ'առնե ու գետին նետելով ջարդ ու փշուր կ'ընե:

Հայրը, իրիկունը գործեն վերադարձին, կը տեսնե եղածը և տղան կանչելով ու անոթին կտորտանքները ցույց տալով կը գոչե.

- Ծո՛, ի՞նչ ես ըրեր անոթը:
- Շինեցի, հայրի՛կ,- կը պատասխանե փոքրիկ Փանջունի միամիտ համոզմունքով մը:
- Ծո ի՞նչ չիմել, կտորեր ես, շա՛ն դավակ:
- Չէ՛, հայրի՛կ, չիմեցի,- կը պնդե տղան:

Իզուր հայրը երկար-բարակ կը բացատրե, թե երբ առարկա մը գետին նետելով կտոր-կտոր կ'ընենք, այդ գործողությունը չիմել բայով չի բացատրվիր, այլ կտորել: Անկարելի եղավ բառագիտական այդ նրբությունը հասկցնել Փանջունիի, որ շարունակեց տան մեջ գտնված գավաթները, պնակները, շիշերը կտորել և ամեն անգամ որ «Ի՞նչ կ'ընես կոր» ըսելով զինքը կը հանդիմանին, անզորվելի ու անխոռով կը պատասխաներ.

- Կը չիմեմ կոր: (Ե.Օտյան, Ընկ. Բ.Փանջունի, էջ 20-21):

Փանջունու երկու նամակները՝ խիստ կարևորելով դրանք: Ահա դրան-
ցից առաջինը՝

ԾԱՊԼՎԱՐ, 15 սեպտեմբերի, 1908

Սիրելի՛ ընկեր,

Ձեր հրահանգներն ստանալուս պես փութացի Արաբկիրեն ճամբա
ելլել և չորս օր ճամբորդելն ու Շեփիկ, Վաղչեն, Կրանի և Մաչկերտ
գյուղերը մեյ մեկ գիշեր մնայել ետքը հասա Ծապլվար գյուղը, որ ըստ
իս մեր պրոֆականտին համար հարմարագույն վայրն է:

Ծապլվար՝ քսան տունն բաղկացած՝ զուտ հայկական գյուղ մըն է,
գեղեցիկ ու բարեբեր հովիտի մը մեջ, ուրկե կ'անցնի Ջրբերիկ գետակը:

Գյուղացիները ընդհանրապես բարեկեցիկ, ժիր ու աշխատող են,
հին ունեցողներն դժբախտաբար շատ չեն տառապած և այս պատճառով
նոր ունեցողներն իրենց վրա մեծ ներգործություն չէ ըրած: Ատեն-ատեն
հալածանքներ կրած են միայն մոտակա Քոմրաչ գյուղի քրդերուն
կողմն, որոնք ավազակաբարո մարդիկ են:

Պետք չկա ըսելու, որ Ծապլվար գյուղը խոր տգիտություն մեջ
թաղված է, մանավանդ ընկերավարական հարցերու մասին: Տասն-
հինգ օր է, որ այստեղ հասած եմ և հասած օրիս հետևյալ օրն իսկ
սկսած եմ պրոֆականտի և տակավին կարող չեմ եղած այդ գյուղացի-
ներու մտքին մեջ մտցնել քապիթալիզմի գործած ոճիրները, բան-
վորական սենտիքանտներու հրամայական անհրաժեշտությունը,
պրոլետարիատի պահանջները են...: Բայց ես չեմ հուսահատած,
ընդհակառակը, իրենց այդ անհասկացողությունը ավելի եռանդ կու
տա ինձի պրոֆականտը առաջ տանելու:

... Ծապլվարի մեջ բանվոր դասակարգը կը բաղկանա պայտար
Մկոյե, որ միանգամայն երկաթագործ է: Երկու օր առաջ Բես Սերգոյի
էշուն պայտն ինկած էր, և կեղտոտ պուրժուան ստիպվեցավ դիմել
Մկոյին: Շատ ջանացի, որ Մկոն համոզեմ ընդհանուր գործադուլ հրա-
տարակելու և Բես Սերգոյի էշն առանց պայտի ձգելու: Այդ շատ ցնցող
տպավորություն պիտի գործեր առհասարակ առանձնաշնորհյալ դա -
սակարգերուն վրա»¹⁵:

Ֆեյդին նկատում է, որ ըստ Փանջունու կապիտալիզմը մարմնա-
վորում են Բես Սերգոն և Տեր Սահակը, որոնք նույնիսկ գյուղի կողմից
հարգված են: Փանջունու կարծիքով գյուղացիները չեն գիտակցում, որ
վերջին երկուսն իրենց բնական թշնամիներն են: Նա պիտի այցելի

¹⁵ «Բազմավէպ», 1961, թիվ 1-2, էջ 27, Ե.Ստյան, Ընկ. Բ. Փանջունի, էջ 32-33, 35:

Հարևան Քոմրաչ գյուղի քրդերին, որպես իրենց բնական նեցուկ, քարոզելու համար:

Ֆեյդին գրեթե նույնությամբ մեջբերում է նաև Մաշկերտից 1909-ի փետրվարի 27-ին գրված նամակը, որով ավարտվում է «Ընկ. Բ Փանջունի ի Մապվար» երկը: Հայագետը ներկայացնում է գրեթե ողջ նամակը, որն ավարտվում է հետևյալ հատվածով. «Առայժմ մտադիր եմ մնալ Մաշկերտ: Գյուղը ավելի բազմամարդ է քան Մապվար: Գործունեություն մի նոր դաշտ կա հոս, նո՛ր պրոփոկանտ, նո՛ր կազմակերպություն, նո՛ր պաշքար, նո՛ր արդյունք:

Երևույթները մխիթարական ու քաջալերիչ են: Պետք չէ վհատիլ և պետք է պատրաստել կովի նոր ասպարեզ:

Փող ուղարկեցե՛ք իմ նոր հասցեին»¹⁶:

Ֆեյդին ասում է, որ այս առաջին գրքից հետո Փանջունին մեկնում է Վան, ուր կազմակերպում է մի քանի ամսթաբեր կոիվներ և հետո էլ հայտարարում է, թե մեկնելու է Կոստանդնուպոլիս՝ նոր հրահանգներ ստանալու: Վերլուծելով այս վեպը՝ հայագետը չի անտեսում նաև ընկեր Սարսափունու կերպարը, որը բեմից փորձում է տպավորիչ ճառ արտասանել երեխաների համար, որպեսզի մանկուց պատրաստի նրանց ազատության, պայքարի ու կովի: Երեխաները լսում են այդ ճառը մեծ ուշադրությամբ և ի նշան հավանության երգում են՝

Ծափիկ, ծափիկ ծիրանի, Կարմիր խնձոր կը նմանի՞¹⁷:

Ֆեյդին նշում է, որ նույն անձը հանդես է գալիս նաև «Ընկեր Փանջունի տարագրություն մեջ» գործում: Նրանում պատմվում է, թե ինչ հանգամանքներում է Օտյանը հանդիպել ընկեր Փանջունուն՝ նշանավոր հեղափոխական-պրոպագանդիստին, 1915 թվականի թուրքերի կազմակերպած բռնի արտագաղթի ժամանակ: Անգամ կոտորածի ու սարսափի պայմաններում Փանջունին նույն խղճից զուրկ մարդն է, անկուշտ ղեպի փողը, իր տեսությունները փոփոխում է պահի պահանջի համեմատ:

Ֆեյդին համառոտ բնութագրում է նաև Ե.Օտյանի «Հեղափոխություն մակարույծները» երկը:

Հայագետի կարծիքով Օտյանը հատուկ ձևով է ընտրում իր երկերի գործող անձանց անունները: Նա դրանց մեջ զնում է որոշակի խոր-

¹⁶ «Քաղամպէպ», 1961, թիվ 1-2, էջ 29, Ե.Օտյան, Ընկ. Բ. Փանջունի, էջ 108-110:

¹⁷ «Քաղամպէպ», 1961, թիվ 1-2, էջ 30:

Հուրդ և իմաստ: Այդ իմաստը հատկապես երևում է հեղափոխականներին տված նրա անուններից:

«Արթին աղա» երգիծապատումի մեջ հեղինակը ճշմարտացի պատկերել է Կ.Պոլսի հայ կյանքի տեսարանները 19-րդ դարում, բայց նրա կերտած կերպարները համամարդկային են. դրանք միշտ կան, կենդանի են և հանդես են գալիս, երբ հանգամանքները նպաստավոր են նրանց հանդես գալու համար: Նրանք շարունակ ծնվում են նոր ժամանակահատվածում, նոր միջավայրում, միշտ մնալով նույնը: Իսկ ինչ վերաբերում է ընկեր Փանջունիներին, ավա՜ղ, ըստ Ֆեյդիի, նրանք կան միշտ և ամբողջ աշխարհում, ինչպես կան նաև «հեղափոխությունների», որոնք կան նաև Ֆրանսիայում և Արևմտյան Եվրոպայում Դիմադրության շարժման կեղծ հերոսների կերպարների ձևով:

Հակոբ Պարոնյանի և Երվանդ Օտյանի ստեղծագործությունը տված իր գնահատականները Ֆեյդին եզրափակում է մի ամփոփիչ մտքով, որը կարևոր է հայ գրականագիտության, ինչպես նաև համաշխարհային գրականության պատմության տեսաբանների համար. «Իմ եզրակացությունը կլինի շատ սեղմ: Պարոնյանի և Օտյանի շնորհիվ կատակերգությունը և երգիծանքը հայերի մոտ հասավ կատարելության, և այս երկու վիթխարի գրողների գործերն արժանի են դրվելու մարդկության ընդհանուր գրական ժառանգության մեջ՝ Արևմուտքի գրական գլուխգործոցների հետ կողք կողքի»¹⁸:

¹⁸ Նույն տեղում:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին շարունակողն է Ֆրանսիայի հայագիտական մեծ դպրոցի, որի հիմնադիրն էր Սեն-Մարտենը: Այս հայագետի հետաքրքրությունների շրջանակը լայն է: Նա առաջնակարգ գրաբարագետ է, բանագետ, գրականագետ, արևմտահայերենի հմուտ մասնագետ, մանկավարժ և թարգմանիչ: Ֆեյդին շատ վաղ հասակից է զբաղվել հայագիտությամբ. սերտ կապերի մեջ է եղել Մխիթարյանների Վենետիկի և Վիեննայի միաբանների հետ: Երեք տարի Վենետիկում ապրել է Մխիթարյանների շրջապատում, օգտվել նրանց հարուստ մատենադարանից, ուսումնասիրել հայ ժողովրդի պատմությունն ու լեզուն: Հետագայում սերտ կապերի մեջ է մտնում Սորհրդային Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի, Երևանի պետական համալսարանի և հատկապես Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հայագետների հետ: Սորհրդային Հայաստանում իրագործվող հայագիտական հետազոտություններն ուղղակի հրձվանք են պատճառել գիտնականին և փարատել են նրա տագնապը Եվրոպայում արդեն թուլացող հայագիտական հետազոտությունների առիթով: Տարբեր ուսումնասիրություններում Ֆեյդին անհանգստացած է միջազգային առումով Հայաստանի հոգևոր արժեքների անտեսմամբ. չէ որ Հայաստանը չունի նավթի պաշարներ, նյութական մեծ ռեսուրսներ: Նա նկատում է, որ Ֆրանսիայում էլ կամաց-կամաց հայագիտությանը ավելի քիչ տեղ է հատկացվում, և անչափ ուրախ է, որ այդ պակասը լրացվում է բուն Հայաստանում:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին իր աշխատությունների գերակշիռ մասը գրել է ֆրանսերենով, անգամ «Բազմավեպի» նրա հոդվածաշարերը ֆրանսերեն են: Նպատակը հստակորեն պարզ է. նա հայագիտական արժեքները ֆրանսերենով միջազգայնացնում էր:

Մեծ հայագետը ծանոթ էր ու մտերիմ հայ ժողովրդի արժանավոր գավակ Արշակ Չոպանյանի հետ, գիտեր, թե ինչ ջանքեր է թափում Չոպանյանը հայ գրականության, արվեստի արժեքները աշխարհի տարբեր ժողովուրդներին ծանոթացնելու պատասխանատու գործում: Ահա նրա առաջին հայագիտական ուսումնասիրություններից մեկը, որը 1938-ին լույս տեսավ արևմտահայերենով, նվիրված էր Հելթում

պատմիչի «Թաթարաց պատմությունը»: Ֆեյդին ծանոթ էին այդ պատմության ֆրանսերեն գրչագրերը, և նա հիմնավորված ապացուցում է, թե այդ երկը եվրոպայում նույնքան հայտնի էր, որքան Վենետիկի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոյի ուղեգրությունը: Նա Հեթումի երկը համարում է ոչ միայն հայկական միջնադարի, այլև ֆրանսիական գրականության հուշարձան, որի հեղինակն ունեցել է համաեվրոպական ծրագրեր՝ կապված նոր խաչակրաց արշավանքի հետ:

Ինչպես պարզ երևում է Ֆեյդիի հայագիտական ժառանգության ուսումնասիրությունից, նա իր գործերի գործը համարում էր «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ֆրանսերեն թարգմանությունը, մեկնաբանումն ու ծանոթագրումը: Ֆեյդին առաջնակարգ էպոսագետ է, ծանոթ է աշխարհի նշանավոր էպոսներին և հայկականը գնահատում է՝ ելնելով ընդհանուր չափանիշներից: Նա ծանոթագրում է էպոսն այնքան մանրամասն, որ հին և ժողովրդական մտածողությանը ստեղծված այդ երկը ընթերցողի համար դառնում է լիովին հասկանալի: Ֆեյդին հիացած է «Սասունցի Դավիթ» էպոսի մարդասիրական ու խաղաղասիրական գաղափարներով, շատ է երազում, որ իր թարգմանության միջոցով այդ գաղափարները հասնեն աշխարհի ժողովուրդներին, ավստում է, որ այդ էպոսը քիչ հայտնի է, մինչդեռ նրանում եղած հոգևոր արժեքները վերժամանակյա են և կարևոր են ողջ աշխարհի մարդկանց համար: Օգտագործելով էպոսի ընձեռած փաստերը՝ Ֆեյդին փառաբանում է հայ կնոջը, շեշտում նրա հայրենասիրությունը, անսահման նվիրումն ամուսնուն և ընտանիքին:

Դեռ հայագիտական գործունեության առաջին քայլերից սկսած՝ հայագետը զգաց, որ անհրաժեշտ է ստեղծել հայերենի մի մատչելի դասագիրք, որով ֆրանսիացին, ֆրանսերենին տիրապետող եվրոպացին կամ հայերենը մոռացած տարագիր հայը կսովորեն արևմտահայերեն: Նրա դասագիրքը գրված է մանկավարժական մեթոդոլոգիայի առաջավոր փորձի հիման վրա: Դասերն ունեն ոչ միայն լեզվական ունակություններ զարգացնելու նպատակ, այլև ծանոթացնում են հայ ժողովրդի պատմության, մշակույթի, հայ գրականության հետ: Թեպետ Ֆեյդին գիտեր, որ ոչ Արարատ լեռը, ոչ Վանա, ոչ Ուրմիո լճերն այլևս Հայաստանում չեն, սակայն դրանք նրա դասագրքում ներկայացված են որպես հայկական աշխարհագրական տարածքներ: Խորհրդային Հայաստանի կողքին նա որպես Հայաստան է ճանաչում պատմական Մեծ Հայքը: Թե հայոց լեզվի դասագրքում և թե այլ առիթներով Ֆեյդին իր գարմանքն է հայտնում Մովսես Խորենացուն ավելի ուշ դարեր տեղափոխող գիտնականների կապակցությունը, նա չի տալիս անուն -

ներ, չի բանավիճում, այլ անվերապահորեն հավատում է հայ այն մատենագիրներին, ովքեր Մ.Սորենացուն համարում են հինգերորդ դարի պատմիչ: Նա վստահում է հենց իրեն՝ հայոց պատմահորը:

Ֆեյդին քննել է Մովսես Սորենացու «Հայոց պատմություն» մեջ եղած առասպելավիպասանական հատվածները և համոզված պնդում է, թե այն հավասարաբեք է Ֆիրդուսու «Շահ-Նամեին»: Սորենացու վեպը նրան հիացնում է իր կերպարներով, որոնց զուգահեռները հայագետը մատնացույց է անում «Սասունցի Դավիթ» էպոսում:

Հայագետի կարևորագույն հետազոտություններից մեկն էլ նվիրված է մաշտոցյան այբուբենին: Նա ընդունում է այն տեսակետը, թե մինչև 405 թվականը չեն եղել հայկական տառեր, և հայերն օգտվել են այլ ժողովուրդների այբուբեններից, այս առիթով բերում է իր կովանները, կիրթ ձևով բանավիճում, երբեք չվիրավորելով այն մասնագետներին, ովքեր հակառակ կարծիքի են:

Ֆեյդին բանավիճելու իր կարողությամբ ևս ապացուցում է, որ իսկական գիտնականները ուրիշին վարկաբեկելու ու խայթելու կարիքը չունեն, նրանք առանց դրա էլ հայտնի են ու մեծ: Նա մաշտոցյան այբուբենը համարում է կատարյալ: Ֆեյդիի բանասիրական հետազոտությունների մեջ ակնառու է «Հայաստանի քրիստոնեական հմայիլները» կոթողային աշխատությունը, որի վրա հեղինակն աշխատել է շուրջ հիսուն տարի: Նա կազմել է Վենետիկի, Վիեննայի Մխիթարյանների, ինչպես նաև Փարիզի ազգային գրադարանի այն ձեռագրերի ցուցակը, որոնք պարունակում են հմայիլների բնագրեր: Ֆեյդին բացատրում է, թե ինչու հմայիլները, որոնք ղեռև հինգերորդ դարում խստորեն մերժված էին հայոց եկեղեցու պաշտոնական այբերի կողմից, ոչ միայն շարունակեցին մնալ հայ մարդկանց կենցաղում որպես հեթանոսական հավատքի մնացորդներ, այլև ստանալով քրիստոնեական բովանդակություն, ներմուծվեցին վանքերի ու եկեղեցիների ձեռագիր մատյաններ: Նա հերթով բնութագրում է իր տպագրած հմայիլները, մանրամասն ծանոթագրում և տալիս դրանց ֆրանսերեն թարգմանությունը:

«Բազմավէպում» տպագրված նրա հողվածներից երկուսը վերաբերվում են Հակոբ Պարոնյանին ու Երվանդ Օտյանին: Բնութագրելով երկու հսկա հայ երգիծաբաններին՝ Ֆեյդին նրանց հավասարի իրավունքով ղնում է եվրոպացի նշանավոր երգիծաբանների կողքին: Ֆրանսերենով Ֆեյդին հրատարակել է հայերենի քերականությունը վերաբերող տետրակների շարք՝ «Cahiers de grammaire arménienne» խորագրով («Հայոց քերականություն տետրակներ»): Դրանցից մեկը

նվիրված է գրաբարի բայական համակարգին («*Le système du verbe arménien classique*»): Այն հիսուններեք էջ է: Այդ տետրակը Ֆեյդին նվիրել է Մաչտոցի անվան Մատենադարանի տնօրեն Լևոն Սաչիկյանին հետևյալ մակագրությամբ. «Առ փրոֆ., Ակադ. Լեւոն Սաչիկեան, խորին յարգանքով և բարեկամական սիրով: Փարիզ, Ապրիլ 14/1976, Ֆրեդերիկ Ֆեյդի»: Ֆեյդին նամակագրական կապերի մեջ էր Հայաստանի առաջատար հայագետների հետ, որոնց մասին միշտ գրում է մեծ գովասանքով՝ նրանց համարելով առաջնակարգ մասնագետներ: Լեզվաբանական հետաքրքիր աշխատանքներ նվիրելով գրաբարին ու արևմտահայերենին, որպես հմուտ լեզվաբան Ֆեյդին խոսել է հայկական բարբառների մասին՝ դրանք համարելով հնդեվրոպական մայր լեզվի գաղտնիքները բացահայտող բանալիներ:

Իր կյանքի ողջ ընթացքում Ֆրեդերիկ Ֆեյդին մասնակցել է բազմաթիվ գիտաժողովների, եղել է Հայաստանի պատմության, մատենագրության, հայ ժողովրդի իրավական շահերի անմնացորդ պաշտպանը: Ամեն քաղաքակիրթ մարդու հիացմունք է պատճառում այն զեկուցումը, որը նա կարդացել է Բրյուսելի թագավորական ակադեմիայում՝ նվիրված հայոց ցեղասպանության 50-ամյակի հիշատակի արարողությանը, ուր նա մարդկությանը հիշեցրեց, թե ահռելի թվով հայ զոհերի կողքին երիտթուրքերը ոչնչացրեցին նաև հայ ժողովրդի հոգևոր արժեքները, այնպիսի մեծությունների, որոնցից մեկն է Արևմուտքի գրական չափանիշներով վիթխարի բանաստեղծ Դանիել Վարուժանը:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայ ժողովրդի մեծ բարեկամն է, ճշմարտության ու գիտական արժեքների իսկական պաշտպանը: Նա իր ուսումնասիրություններով ապացուցում է, որ հայ ժողովուրդն իր նշանակալի ավանդն ունի քաղաքակիրթ մարդկության մշակույթի, գիտության ու գրականության պատմության մեջ, և այդ իրողությունը համայն աշխարհը պետք է ընդունի:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՖՐԵԴԵՐԻԿ ՖԵՅԴԻ
«ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹ»
(Չափածո էպոս)

ՆԱԽԱԲԱՆ

Երբ որ Յունեսկո-ն և ՈՍՀՄ-ի ազգային հանձնախումբը մտան բանակցությունների մեջ՝ Արևմուտքի ընթերցողներին հայ գրականությունն որևէ գլուխգործոց ներկայացնելու համար, կարողունակ հեղի – նակությունները մատնացույց արեցին ընտրելու «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական էպոսը: Առիթ ունենալով ուսումնասիրել այդ էպոսը՝ մեզ մնում էր ուրախանալ նման որոշման համար:

Սակայն, այս ընտրությունը իր մեջ ուներ մի վտանգ, որը պետք էր անմիջապես շտկել. արևմուտքի ընթերցողը չպետք է եզրակացնի, որ ներկայացվում է բանահյուսական գործ, որովհետև հայերի քաղաքակրթությունը ուրիշ բան չունի առաջարկելու: Ճիշտ հակառակը, հայ պաշտոնական գրականությունը տասնհինգ դարերի վաղեմություն ունի:

Հայաստանում երրորդ դարի վերջից քրիստոնեությունն արդեն պետական կրոն էր, սակայն գրավոր գրությունները ունեին ազգային լեզվով չլինելու խոչընդոտ, որովհետև դեռևս չէր ստեղծվել այբուբենը: Այս աննպաստ իրավիճակը շտկելու համար սուրբ Մեսրոպը V դարի առաջին տարիներին ստեղծեց անհրաժեշտ այբուբենը: Առաջին թարգմանական գործը եղավ Աստվածաշնչի թարգմանությունը, սակայն հայ գրականության զարգացումը միայն դրանով չարտահայտվեց, V դարի կեսերին հայ գրականությունը հասնում է իր Ոսկեդարին: Աստվածաբանություն, հոգևոր քնարերգություն, վկայաբանություն, պատմագրություն, միջնադարի գրականության բոլոր այն տեսակները, որոնք ծանոթ էին Միջերկրականի ավազանի քրիստոնեական գրականությանը, երևան եկան հայ գրականության մեջ մեծարժեք գործերով: Հայերը կողք կողքի կանգնեցին հույների, լատինացիների և ասորիների հետ:

Ու երբ քրիստոնյա քաղաքակրթությունը ու չ միջնադարում բա-

րեչըջվեց՝ հաստատելով նոր-լատինական մտքի սկիզբը, հայերը ևս գտնվում էին այդ շարժման մեջ և վերջիններից չէին: Կարելի է ստուգապես ասել, որ հայոց կաթողիկոս Ներսես Շնորհալին ծնված Ֆրանսուա Ասիզից (François d'Assise) երեք քառորդ դար առաջ, դարձավ առաջնորդը այնպիսի բարեշրջման, որի նմանը մեզ հայտնի է գաղիա-կանություն անունով: Նա ջանում էր քրիստոնեությունը մոտեցնել հավատացյալ զանգվածներին և դրա համար իրեն վերապահում էր աստվածաբանական վեճեր վարել ընտրելագույնների հետ՝ ժողովրդի գիտակցություն մեջ կրոնի վարդապետությունը քարոզելով ավելի հրապուրիչ ձևերով՝ ներկայացնելով Աստծու անսահման սերը իր արարածների նկատմամբ: Նա դիմում էր ժողովրդին՝ չխորշելով գրել նրանց համար խոսակցական լեզվով: Այս նորարարությունը հետևանքը եղավ ժողովրդական լեզվով ստեղծված մի քնարերգություն, որն իր մեջ չըջադարձ ունեցավ դեպի պարսկական զգացական ձևերը՝ իր խորքում միշտ կրելով քրիստոնեական խորհրդապաշտությունը: Լատինացիների ընդդիմություններն Արևելքում և հայոց պետականության վերացումը Կիլիկիայում, հենց XIV դարից պատճառ դարձան հայ պաշտոնական գրականության անկմանը: Կոստանդնուպոլսի գրավումը թուրքերի կողմից ավարտեց հայերի մեկուսացումն Արևմուտքից:

Սակայն 1715-ին արբա Մխիթարի կողմից Վենետիկում հիմնադրված միաբանությունը հնարավորություն տվեց հայ մտքի լավագույններին բարենորոգվել, և այդ շարժումը հաջորդ դարում հասավ Կոստանդնուպոլիս: Հայ գրականությունը, իր ուսմանտիկ բանաստեղծներով, դարձավ բազմադարձ արևմտյան գրականության, ցավոք շատ քիչ ճանաչված: Մի երկրորդ վերածննդի լուսավորությունն աղբյուր ստեղծվեց Ռուսահայաստանում՝ սկսած 1850-ից: Այսուհետև հայ գրականությունը բաժանվեց երկու ճյուղի, որից յուրաքանչյուրն ունի իր գրական լեզուն: Արևմտահայ գրականությունը ամբողջապես մասն է Արևմտաեվրոպական գրականության, իսկ արևելահայը, որն ունի մի փոքր առավել շեշտված ազգային բնույթ, երբեմն փոքր-ինչ կրում է ռուս գրականության ազդեցությունը:

Հինգերորդ դարի հայ պատմիչների մեջ կա մեկը, որը գերազանց է. դա Մովսես Խորենացին է: Նա չբավարարվեց մի ժամանակագրություն գրելով. նա կամեցավ ստեղծել իր ազգի պատմությունը՝ վաղնջական ժամանակներից սկսած: Այս նպատակով դիմեց հույն, պարսիկ, ասորի, քաղղեացի այն պատմիչներին, որոնց գործերը կարողացավ գտնել, բազմաթիվ նրանց հաղորդած տեղեկությունները

Աստվածաշնչի Հիմնակետերին, նա պեղեց ազգային դիվանները, դիմեց անգամ բանավոր ավանդույթյուններին՝ նրանցում փնտրելով պատմական դեպքերի արձագանքները: Սա նրա համար առիթ դարձավ ոգեկոչելու ստույգ լեզենդներ, Հիշատակելու տարբեր կրկնություններ վիպական քնարերգություն, որոնցից կարճ հատվածներ զետեղեց իր գրքում: Աչքի անցկացնելով Հեթանոսական ժամանակներին վերաբերող նրա գրքերը՝ այդ կտորներից կարելի է հաստատել Հերոս Հայկից սերող¹ թվարկվող և Հիշատակվող արքաների կյանքի ընթացքը և նրանց գեղեցիկ ու նշանավոր գործերը: Միևնույն ժամանակ պետք է նկատել, որ այս վեպերը բացառապես Հերոսական սխրագործությունների պատմություններ չեն:

Այդ երգերի Հիման վրա է, որ Մովսեսը մեզ ներկայացնում է Տիգրան Առաջինի շատ կենդանի դիմանկարը, այն Տիգրանի, որը հաղթեց մարերի թագավոր վիշապ Աժղահակին. «...այս խարտոյաչ և մաղերի ծայրը գանգուր Երվանդյան Տիգրանը գունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ոտներով, վայելչակազմ ու թիկնավետ, կերակուրների ու ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինավոր, որի մասին մեր Հները, որոնք փանդիոներով երգում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի բոլոր (հատկություններով), որ պիտանի է մարդուն»²:

Ինչ վերաբերվում է այս Տիգրան թագավորի որդի Վահագնին, «որի մասին մեր աշխարհի առասպելներն ասում են.

Երկնում էր երկինք, երկնում էր երկիր,

Երկնում էր և ծովը ծիրանի.

Երկունքը բռնել էր ծովում

Նաև կարմրիկ եղեգնիկին:
Եղեգնի փողով ծուխ էր ելնում
Եղեգնի փողով բոց էր ելնում
Եվ բոցից դուրս էր վազում
Մի պատանեկիկ.

Վազում էր խարտոյաչ մի պատանեկիկ,

Նա հուր մազեր ուներ, (ապա թե)՝
Բոց մորուք ուներ,
Եվ աչքերն էին արեգակներ»³:

¹ Մենք փորձել ենք ընդարձակ ձևով նորովի անդրադառնալ այդ վիպասքին մեր մենագրության մեջ (տե՛ս «Հայ ժողովրդական վեպը», Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1957):

² Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I, 24:

³ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I, 31:

Վահագնի գերբնական ծնունդը իր արտասովորությունները եզակի չէ վիպական այս գրականությունից մեջ. «Սասունցի Դավիթ» էպոսում մոր միջամտությունը շնորհիվ նման ծնունդը կիսով չափ մարդայնացված է, բայց այն պակաս ճշմարիտ չէ, քան ծագումը բնությունից մի տարրի բեղմնավորման՝ սրբազան աղբյուրի ջրի: Այստեղ մայրը հենց ինքը՝ կույս Ծովինարն է, որի անունը նշանակում է «Լճի լույս»։ Ընայած որ նա հայոց արքայի դուստրն է, բայց սովորական մահկանացու չէ: Ոչ միայն նրա անունը նշանակում է լույս և ջուր, այլև իրականում նա լույս – սապայծառ է այն առումով, որ նրա պայծառությունը գիշերը լուսավորում է քաղաքը:

Մովսես Խորենացին իր երկում դնում է վիպասքի մի հատված՝ նշանավորելու Տիգրանին հաջորդողներից Արտաշես արքայի քաջագործությունները.

**Հեծավ արի Արտաշես արքան գեղեցիկ սև ձին,
Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթև արծիվ,
Եվ նետելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
Ձգեց մեջքը Ալանաց օրիորդի,
Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,
Արագաբար իր բանակը հասցնելով՝:**

Արտաշեսի և Սաթենիկի ամուսնությունը նշվում է մեծ շքեղությամբ.

**Ոսկի տեղ էր տեղում
Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
Մարգարիտ էր տեղում
Սաթենիկի հարսնության ժամանակ՝:**

Երբ այս թագավորը, որն իր քաջությունը և ղեկավարելու ձիրքով կատարելատիպ էր, մեռնում է, նրա թաղումը ծայրահեղ շքեղ է եղել՝ նախարարական գնդերը առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, հետևից ձայնարկու կանայք, վերջում ռամիկների բազմությունը: Արտաշեսի դագաղը ոսկուց էր, գահը և անկողինը բեհեզից, մարմինը պատող պատմունճանը ոսկուց, գլխին թագ դրած, ոսկյա զենքն առջևը, վերջապես շատ թվով մարդիկ կամավոր մեռնում էին, որ ուղեկցեն արքային անդրաշխարհում: Դրանք այնքան շատ էին, որ նրա որդին՝ Արտա –

⁴ Նույն տեղում, II, 50:

⁵ Նույն տեղում:

վազղը, նախանձով բռնված, բացականչում է.

**Երբ դու զնացիր,
Ու բոլոր երկիրը քեզ հետ տարար,
Ես այս ավերակների վրա
Ինչպե՞ս թագավորեմ⁶:**

Այդ պատճառով Արտաշեսը, զայրացած նման ընդվզումից, անիծում է իր որդուն հետևյալ խոսքերով.

**Թե դու հեծնես որսի զնաս.
Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,
Քաջերը քեզ բռնեն տանեն
Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս.
Այնտեղ մնաս, լույս չտեսնես⁷:**

Մովսես Խորենացին մեզ տեղեկացնում է նաև, որ «Պառապները սրա մասին զրուցում են, թե արգելված մնում է մի քարանձավի մեջ, երկաթե շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները, և նա ջանք է անում դուրս գալ և աշխարհին վերջ տալ, բայց, ասում են, դարբինների կոանահարություն ձայնից կապանքներն ամրանում են»⁸:

Թվում է, թե այս սերնդից զրկված և անիծված որդու առասպելը հիմք ունի, որովհետև նա իր կենդանություն ժամանակ իր եղբորը համարում էին նրան հաջորդողը, զրա համար դատապարտում է Արտա – վազղին ապրել քարայրում բանտարկված՝ մինչև աշխարհի վերջը, որով և ավարտվում է էպոսը: Դա ծառայել է Մովսես Խորենացուն որպես առասպելական վկայություն՝ պատմական փաստերը հաստատող: Իրականում Արտավազղի հաջորդը, նրա որդին չէր, այլ եղբայրը, «որի մասին չեն պատմում ոչ մի քաջագործություն», – մեզ ասում է Մովսես Խորենացին, – բացի այն, որ «Նա երկու ձի է ունեցել Պիզասոս – սից ավելի թեթևաչարժ և անչափ արագազնաց, այնպես որ համարում էին, թե նրանք ոչ թե գետնի վրայով են գնում, այլ օդազնաց են»⁹: Հետաքրքիր գուգադիպությունը Սասունի էպոսում վերջին հերոսի կյանքի ավարտը նման է այս Արտավազղին: Ինչ վերաբերում է Քուռկիկ Ջալալուն՝ կրակե ձիուն, նա ոչ միայն թռչում է օդում, այլ կարող է

⁶ Նույն տեղում, II, 61:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, II, 62:

ոչնչացնել մի ողջ բանակ իր շնչով, իր սմբակների կամ պոչի հարվածներով և վերջապես օժտված է մարդկային լեզվով:

Կարելի է տեսնել, որ հայ հնության շրջանի այս վիպասանական պոեմները կազմված չեն միայն փառահեղ գործերից: Վահագնի գերբնական ծնունդը, անիծված որդու անմահությունը՝ ցեղի վերջին սերնդի, որը պետք է ապրի մինչև աշխարհի կործանումը, կործանում, որի գլխավոր հերոս լինելու է նա, այս ամենը լայնորեն անցնում են գեղեցիկ նշանավոր գործեր պատմող մի ճյուղի սահմաններից, և մեզ թույլ են տալիս խոսելու երկու էպոսների հարազատություն մասին:

Սերը և հրաշքները այնտեղ բոլորովին չեն պակասում. ցանկասեր Շամիրամը, ըստ հին հայկական ավանդություն, սիրահարվում է Հայաստանի երիտասարդ ու հրապուրիչ արքա Արա Գեղեցիկին, որը հավատարիմ մնալով իր կնոջը, մերժում է Ասորեստանի թագուհու պատգամավորներին և մեռնում է կովում, որը թագուհին վարում էր արքային ուժով նվաճելու համար: Մովսես Նորենացին մեզ նաև պատմում է, որ այս անհավատ թագուհին, որը Վանա լճի ափին կառուցել է տալիս հոյակապ մի պալատ, լցված է եղել մեծ կախարդանքով¹⁰: Մեծահամբավ կախարդ արքայադուստր Քառասուն Ճյուղ Դեղձուն-Ծամբ՝ Պղնձե քաղաքից, ներկա էպոսում ամուսնանում է երիտասարդ Սանասարի հետ, որը դեռևս ազատ էր, և դառնում է մի իսկական հայ քրիստոնյա:

Միաժամանակ կարելի է նկատել, որ Սասունի վեպի հերոսները պակաս կայուն են օտար արքայադստրերի հմայքի առաջ, քան Արա Գեղեցիկը:

Այս արքայական ընտանիքների անդամներն ու արքայազները բոլորը չեն, որ ունեն անթերի գծեր: Մովսես Նորենացու կողմից ներկայացված վիպասքի հատվածներում մենք տեսնում ենք երկու երկրորդական կերպարներ՝ երկուսն էլ Հայկի շառավիղներից, որոնք ունենալով ծայրահեղ եզակի գծեր, բոլորովին հեռու են, հատկապես երկրորդը, հիացմունքի արժանի հերոսներ լինելուց. մեկը Տորքն է՝ չափազանց մեծ ուժի տեր անձնավորություն, սակայն նա ժանտատեսիլ է¹¹, մյուսը Շարան է, որը ոչնչով գերազանց չէ, բացի իր մեծ ախորժակից և իր բեղունություն կարևորությունից¹². նա Հայկական Գարզանտյուն է: Սասունի էպոսը մեզ ներկայացնում է դարձյալ անձեր, որոնք գերբնականորեն անկատար են կամ բոլորովին զվարճալի.

¹⁰ Նույն տեղում, II, 16–18:

¹¹ Նույն տեղում, II, 8:

¹² Նույն տեղում, I, 12:

Հորեղբայր Հովհանն, չունի ոչինչ, բացի իր հուժկու ձայնից, Փորքչուկ Վերգո Հորեղբայրը, որն ապրում է հավերժական սրտողուլթյան մեջ:

Ուրեմն կա հեթանոսական ժամանակներից եկող մի վեպ և ժողովրդական «Սասունցի Դավիթ» էպոսը, որը բանավոր ձևով փոխանցվել է մինչև 19-րդ դարի վերջը և իր մեջ ունի հին վեպի հետ ընդհանուր գծեր:

Մովսես Խորենացին մեզ հաղորդում է նաև մեկ ուրիշ տեղեկություն, մեկ ուրիշ հրահանգ, որովհետև նա չի խոսում մի վեպի, այլ ընտանեկան ավանդույթյան մասին, որը հավասարապես հետաքրքիր է Սասունի էպոսը հետազոտելու առումով: Նա դնում է Աստվածաշնչի Գիրք Թագավորացից¹³ հատված, ուր վկայություն կա Սենեքերիբի (հայերենում՝ Սենեքերիմ) սպանությունից մասին իր երկու որդիներից՝ Ադրամելեքից և Սարասարից և երկուսի փախուստը դեպի Արարատի երկիրը և հետո ավելացնում է, թե այնտեղ նրանց հյուրընկալել է լեզենդար հայոց արքա Սկայորդին («Հսկայի որդի»), որը նրանց տվեց հարավարևմտյան նահանգը, ուր նրանք դարձան նահապետ՝ դնելով սկիզբը Արծրունիների գերդաստանի¹⁴: Կամ մեր «Սասունցի Դավիթ» էպոսի բավական պատումներում կան Սանասար (=Սարասար) և Բաղդասար (Ադրամելեքը փոխվել է այս անվանը), որոնք Սենեքերիմի (=Սենեքերիբ) որդիներն են համարվում: Այս պատումներում կա արձագանքը Մովսես Խորենացու պատմած ավանդույթյան, ավանդույթյուն, որը պատիվ է բերում Արծրունիների գերդաստանին, և այդ հիշատակը այնքան կենդանի է եղել, որ X դարում Վասպուրականի Արծրունիների հայկական թագավորներից մեկը ունեցել է Սենեքերիմ անունը: Բայցևայնպես, որքան որ գիտենք, չնայած հայ միջնադարում այս գերդաստանի նշանավոր լինելուն և Վասպուրականի ու Սասունի հարևանությունը, Արծրունի անվանումը չկա այս էպոսի որևէ պատումի մեջ:

Այսպիսով, այն պատումները, որոնցում առաջին ճյուղում Սենեքերիմը համարվում է Սանասարի և Բաղդասարի հայրը, ունեն «պատմական» ծագում, և էպոսը տանում են դեպի ասորական ժամանակահատվածը: Ըստ ուրիշ պատումների այն սկզբնավորվում է միջին դարերի միջին հատվածներում և համընկնում է Բաղդատի խալիֆաթի տարիներին:

Այնտեղ կարող են տեսնել հայ ժողովրդի զինված պայքարը Բաղդատի խալիֆների և հետո Եգիպտոսի մելիքների ու գաղափարական

¹³ IV Թագավորաց, XIX, 37:

¹⁴ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, I, 23:

առումով «Պապ Ֆրենկի» գործադրած ճնշումների դեմ՝ նախ խաչա - կրաց արչավանքների ժամանակ, այնուհետև Բարթեղեմյե Բոլոնիացու պաշտոնավարության միջոցին: Այստեղ կարելի է նաև հիշատակել հայ-բյուզանդական հակամարտությունը՝ Չմշկիկ Սուլթանի հետ կապված դրվագում, որը հաջողեցրել էր հրապուրել Դավթին, որից նա ունեցավ աղջիկ, և վերջինս սպանեց Դավթին: Չմշկիկն իրականում բյուզանդական հայազգի կայսր Չմշկիկի անունն է:

Այս էպոսի «գրական» ծագման հիմնահարցը նույնպես անլուծելի է: Ամենահավանական վարկածն այն է, որ այս էպոսը այն տեսքով, որ մեզ հասել է, միջնադարյան վերակազմումն է մի առավել հին ավանդության, որովհետև մի քանի թեմաներ կարելի է զուգահեռել Մովսես Սորենացու երկում եղած ակնարկների հետ:

էպոսը բաղկացած է չորս ճյուղից: Ճյուղերից յուրաքանչյուրը նվիրված է մի սերնդի հերոսի, այս հերոսները հաջորդում են իրար՝ հորից որդի: Պետք է նկատել, եթե Հայաստանի թշնամիները պատմականորեն ճանաչելի են՝ նույնիսկ անուններով, և դրանով մեկտեղ իրենց հատկանիշներով՝ Բաղդատի խալիֆ, Եգիպտոսի մելիքներ, Փրանկների պապ, ապա ոչ մեկն ազգային հերոսներից չի կարող նույնացվել ոչ իրենց անունով և ոչ էլ քաջագործություններով, բացի մի քանի պատմաներում, ուր Սանասարը և Բաղդասարը ներկայանում են իբրև Սենեքերիմի որդիներ: Ասորական սերունդներն այլ առումով ընդունելի ձև է, որովհետև ազնվական որոշ գերդաստաններ հայերի պատմության առաջին տարիներին եղել են օտարածին: Ըստ Մովսես Սորենացու տեղեկությունների, որը թվում է ինքնահաճախ ազգաբան, Արծրունիները և Գնունիները սերում են ասորեստանցի Սենեքերիմից, Բագրատունիները և Շամբատ Բագարատը՝ հրեաներից¹⁵, Գնթունիները՝ Ձեռես Քանանացուց¹⁶, Մուրացանները՝ Մարացի Աժդահակից¹⁷, Ամատունիները՝ հրեա Մանուից¹⁸, Մամիկոնյանները՝ Մամզուն Չինացուց¹⁹ և այլն:

Մեծ հաջողությամբ թվում է, թե որոնում են էպոսի երկու հերոսների Մհեր անունը մոտեցնել Միհրին՝ Միթրա աստծուն, և իրոք, այս հերոսների բնավորությունը, ինչպես նաև քաջագործությունները հիշեցնում են Միթրայի նկարագիրն ու սխրագործությունները:

¹⁵ Նույն տեղում, II, 3:

¹⁶ Նույն տեղում, II, 7:

¹⁷ Նույն տեղում, II, 8:

¹⁸ Նույն տեղում, II, 57:

¹⁹ Նույն տեղում, II, 81:

Սասունի էպոսը մեզ է հասել բանավոր ձևով: 1870 թվականի մոտերքում էր, որ մի հոգևորական՝ հայր Սրվանձադյանը երջանիկ նախաձեռնություններով հրատարակեց այդ էպոսի մի հատվածը, որ լսել էր մի գյուղացի ասացողից: Ասացողը ավելին էլ էր իմացել: Ուրիշ բանասերներ չուտով նպատակաուղղվեցին որոնելու բեկորներ, որոնք երբեմն չատ համառոտ էին, երբեմն ծավալուն չափածո մասեր էին, և այդպես հավաքեցին շուրջ Հիսուն պատում: Վերջին պատերազմից քիչ առաջ Երևանի Ակադեմիան ձեռնարկեց այդ տարբերակների ամբողջական ժողովածուի հրատարակումը, այդ պատումներից մի հանձնախումբ՝ կազմված պրոֆեսոր Մանուկ Աբեղյանից, Գևորգ Արովից և Արամ Ղանալանյանից, ակադեմիկոս Օրբելու ղեկավարությամբ սկսեց ծաղկաքաղ անել կազմելու համար հետևյալ բնագիրը՝ տրամաբանորեն կարգավորելով և հանելով ոչ պիտանի կրկնությունները, այնտեղ չավելացնելով ոչ մի տող և հնարավոր զգուշությամբ պահելով ամեն հատվածի բարբառային հայտնի ձևը, ջանալով խուսափել տարբեր հատվածների լեզվի և ոճի ակնառու տարբերություններից: Ահա այս աշխատասիրությունից է, որ ստացվել է այն հրատարակությունը, որ մենք այստեղ ներկայացնում ենք թարգմանաբար:

Չորս ճյուղերից, որից բաղկացած է էպոսը, երրորդը, որ Դավթինն է, ունեցել է մեծ տարածում, և բազմաթիվ ասացողներ իմացել են միայն այդ: Ահա այդտեղից էլ տրվել է էպոսի վերնագիրը՝ «Սասունցի Դավթիթ»: Որոշ ասացողներ, որոնք գիտեին ողջ գործն ամբողջապես, այն կոչել են կամ «Սասնա տուն», կամ «Սասնա Ծոբեր»։ ծոբեր ժողովրդական լեզվով նշանակում է «մի փոքր խենթ» և «հանդգնորեն խիզախ»: Այս հերոսներն, իրոք, երբեմն ունեն վարմունք, որ կարող է թվալ արտաոտոց և երբեմն նրանց տանում է դեպի սխալը:

Չորս ճյուղերը տարբեր են մեկը մյուսից, չնայած երկրորդ և երրորդ ճյուղերը ներկայացնում են որոշ նմանություն, նրանք դրված են էպոսի մեջտեղում, դա բավական է բացատրելու համար:

Առաջինը ծնունդն է և երևելի է հատկապես իր առաջին հատվածում, այն նրբություններ, որ նա ներկայացնում է արքայադուստր Ծովինարի գեղեցկությունն ու շնորհագեղությունը, նրա գերբնական նրբությունն ու հնարագիտությունը: Ծովինարն իր անձը զոհում է Բաղդատի խալիֆի հետ ամուսնանալու համար, չնայած նրանց կրոնների հակամարտությունը, որպեսզի ազատի իր ժողովրդին ոչնչացումից, բայց մերժում է իր ամուսնուն մերձենալը: Միչտ կույս մնալով՝ նա հղիանում է իր երկու երկվորյակներով՝ խմելով Կաթնաղբյուրի ջուրը: Ծովինարն առաջին անգամ լցնում է լիքը բուռ ջուրը և խմում, հետո

նորից է մեկնում ձեռքը, բայց աղբյուրը ցամաքում է՝ այս անգամ և Շովինարի բուռը մնում է կիսատ լցված: Դրանից է, որ երկվորյակնե-
րից ավագը մի անթերի հերոս է, իսկ նրա եղբայրը զիջում է նրան: Ավելի ուշ առաջինը՝ Սանասարը, խիզախություն է ունենում իրեն նե-
տել մի լճի մեջ, երկրորդը, ճակատագրից սահմանված լինելով նվա-
զություն, չի հանդգնում անել նույնը: Լճի ջուրը գերբնական ուժ ուներ,
չփվելով նրա հետ, ինչպես Անթելը հողի հետ, Սանասարը լճից դուրս
է գալիս հսկայի հասակով, տիրանում է կրակե ձիուն, իր հասակին
հարմար գեներերին և գերբնական մի թալիսման դրոշմված իր թևին.
այս բոլորը դուրս էր բերել լճի խորքից: Ուալիֆին սպանելուց հետո,
որը նրանց հայրը չէր, եղբայրները թափառում են՝ մինչև գտնում են մի
նշան, որը ցույց է տալիս մի սաստիկ հորձանքի միախառնումը գետին.
այդ վայրը նպաստավոր էր նրանց անառիկ ամրոցը կառուցելու հա-
մար: Ճյուղի շարունակությունը ներկայացնում է նրանց արկածները,
նրանց քաջագործությունները և նրանց ամուսնությունը:

Երկրորդ և երրորդ ճյուղերը պատմում են յուրաքանչյուրի ման-
կությունը, քաջագործությունները, սերերը և ամուսնությունը՝ սկզբում
երկու հերոսներից Մհերի, ապա Դավթի, այն, որ չէինք կամենա ասել,
թե այս ճյուղերը նման են: Բավական է որպես օրինակ վերցնել այն
խորքային տարբերությունը, որ կա մի ընդհանուր թեմայի պատկեր-
ման մեջ. այն ոչ օրինական սերերն են: Մհերը և նրա թշնամի Մելիքը
խաղաղություն և «եղբայրություն» դաշինք են կնքում, ըստ որի հենց
մեկն իրենցից մեռնի, մյուսն իր վրա պետք է վերցնի վախճանվածի
ընտանիքի հույսը: Մելիքը մեռնում է առանց զավակի, նրա այրին
կանչում է Մհերին, որ իրեն ժառանգ պարգևի: Հարգելով իր տված
խոսքը՝ Մհերը մեկնում է կատարելու այն, ինչը իր պարտքն էր՝ չնա-
յած իր կնոջ ընդդիմանալուն, որը երգվում է, որ քառասուն տարի
այլևս նրա հետ հարաբերություն չի ունենա, եթե նա հեռանում է Մ -
լիքի այրու հետ միանալու համար:

Մհերը չնայած դրան՝ մեկնում է, բայց Փոքր Մելիքի ծնվելուց հե-
տո հասկանում է, որ սխալվել է, և ինքը խաղալիք է եղել թշնամու
ձեռքին, որովհետև Սասունը ժառանգ չուներ: Նա վերադառնում է
հետ՝ ապահովելու Սասունի գերդաստանի շարունակությունը: Ավագ-
ների խնդրանքներով և հոգևորականների հորդորներով Մհերի կինն
ընդունում է իր անհավատարիմ ամուսնուն՝ երգմնազանց լինելով:
Բայց երգմնազանցությունը, այն էականների համար, ուլքեր ունեին Աստ-
ծու հովանավորությունը, արժեք կյանքի գինը: Եվ ծնողները մեռան
հենց նույն օրը, երբ նրանց որդին ծնվեց:

Դավիթի համար ոչ օրինական սերերը ներկայանում են բոլորովին այլ ձևով: Նրա հորեղբայրները որոշում են նրան ամուսնացնել և որպես հարսնացու ցույց են տալիս Չմշկիկ Սուլթանին: Շուտով՝ քիչ անց, մեկ ուրիշ արքայադուստր, լսած լինելով նրա քաջագործությունները, ուղարկում է նրա մոտ գուսաններին՝ իր գովքը անելու: Դավիթը ճանապարհ է ընկնում այդ գեղեցիկ արքայադուստրը նվաճելու, բայց ճանապարհին անցնում է Ուլաթով՝ Չմշկիկ Սուլթանի քաղաքով: Սուլթանը կանգնեցնում է նրան, հիշեցնում ամուսնություն խոստումը, և նա որոշում է գիշերն անցկացնել նրա պալատում: Հաջորդ առավոտյան Դավիթը, որ տեղի էր տվել Սուլթանի հյուրընկալությունը, շարունակում է իր ճամփորդությունը: Նա ամուսնանում է արքայադուստր հետ և վերանդառնում է Սասուն: Ուլաթով անցնելիս նրան վերստին կանգնեցնում է Չմշկիկ Սուլթանը, որն այս անգամ իրեն խաբելու համար պահանջում է, որ մենամարտեն: Դավիթը խնդրում է յոթ օր պայմանաժամ հարսանիքը Սասունում տոնելու համար, որից հետո կվերադառնա կովելու: Բայց երջանիկ ամուսնական կյանքով, նա մոռանում է երդումը: Որպես պատիժ այս երդմանազանցության՝ Ոսալ պատերազմին, որ Աստծու շնորհիվ դրոշմված էր նրա թևին, դառնում է բոլորովին սև և դադարում է նրան հովանավորել: Սա ունենում է երկրորդ հետևանքը. նախ մի երկար ճամփորդության վերադարձին Դավիթը հանդիպում է իր որդուն, որը նրան չէր ճանաչում, կոխվ է գրգռվում նրանց մեջ և գոտեմարտ, սա առիթ է դառնում, որ Դավիթը վերջապես նրան ճանաչի, բայց նա անիծել էր որդուն իրեն խայտառակելու համար: Ի վերջո, երբ Դավիթը Չմշկիկ Սուլթանին տված իր խոստումը կատարելու համար գնում է Ուլաթ, խաբեորեն սպանվում է Չմշկիկի դստեր կողմից, որը նաև իր աղջիկն էր:

Չորրորդ ճյուղը մի դրամա է և մի Գողգոթա: Փոքր Մհերը իր ծննդյան օրից ուներ նշան, որը ձակատագրով հաստատվում է հոր անեծքով: Անեծք, որով նա գրկվում էր մահ և դավալ ունենալուց: Նա էլ կատարում է փայլուն գործեր, բայց էականը այս ճյուղում, նրա գնալն է դեպի անմահություն: Մհերն այցելում է իր ծնողների գերեզմանին՝ խնդրելով ազատել այդ անեծքից, բայց ծնողները հայտնում են իրենց անկարողությունը: Նա նույնիսկ խնդրում է Աստծուն կովել իր հետ. Աստված ուղարկում է հրեշտակներին պատերազմելու, սակայն Մհերը չի սպանվում: Վերջապես նա մտնում է մի քարայր, որը փակվում է նրա վրա մինչև աշխարհի ցավերի ու անարդարությունների վերջը և լավագույն աշխարհի հայտնվելը:

Սասունի հերոսները մեզ են երևում մի շարք գերբնական գծերով. նրանց բնավորությունը մարդկայնությունն առուժով պակաս հետաքրքիր է: Նրանք հաճախ բնորոշվում են «ծուռ» մակդիրով: Իրականում բացի մի քանի գլուխ կտրելուց, որը բնորոշ է երիտասարդներին, այն էլ իրենց շատ վաղ հասակում, նրանք բոլորովին չեն սխալվում անմիտ գործեր անելու: Եվ եթե ուշադիր դիտեն այն դրվագները, ուր նրանք ներկայանում են որպես «ծուռ», ապա հաճելի անակնկալ կլինի հայտնաբերել էպոսը հնարողների նուրբ դիտողականությունը այդ դրվագները հորինելիս: Հենց իրենց գերբնական ծննդյան օրից այս հերոսները մեծանում են մեկ օրում այնքան, որքան բոլոր երեխաները մեկ տարում: Երեք կամ չորս տարեկանում, նրանք այնքան ուժ են ստանում, որ նրանց մի սովորական ապտակը թոցնում է չափահասի գլուխը՝ մարմնի մնացած մասը թողնելով տեղում: Իր առաջին տարիներին Դավիթը իջեցնում է մի կաղամախի, որպես ճոլորիկ, իր փոքրիկ ընկերների համար. նման ֆիզիկական ուժի դրսևորման առաջ նրանք մոռանում են մանկան տարիքը և զարմանում են տեսնելով իջեցված ծառը, որը միանգամից վեր է բարձրանում և օդ չպրտում չարածճի տղաների ողջ խումբը՝ ցած գցելով ու սպանելով նրանց: Սա իրականում ակնարկ է այն երեխաների դժվարին կացությունից համար, որոնք ֆիզիկապես աճում են շատ արագ՝ մնալով խելքով իրենց իրական տարիքում: Այս անհեթեթությունները արգելք չեն նրանց՝ լինելու ընտրյալ մարդիկ, որոնք անձնավորում են մարդկության բարոյականության կատարելատիպը. նրանք իրենց թեևն կրում են Սաչ պատերազմի դրոշմը՝ կրոնակախարդական թալիսմանը, որը ըստ հավատի և բարի կախարդանքի պահանջում է, որ նրանց կհովանավորի բարոյական ճշտության ու շիտակության դեպքում՝ այլապես կպատուհասի խստորեն:

Նրանք խիզախ են. մերժում են որևէ օգնություն, երբ գնում են կովելու՝ լինի դա ընդդեմ առյուծի, վիշապների, դևերի կամ անհամար բանակի: Նրանց խիզախությունը միաժամանակ մի կույր հանդգնություն է: Դավիթը մի անգամ միայն վախ է զգում կովի մեկնելուց առաջ:

Նրանք ունեն ասպետականություն. հարձակվելուց առաջ Դավիթը զգուշացնում է թշնամու բանակին՝ պատրաստ լինելու կովի: Որսի գնալիս նա խղճում և արձակում է նախապես բոլոր կենդանիներին, որ արգելափակված էին իր հոր թագավորական որսասարում, որովհետև նա ասում է՝ «չի կարելի սպանել բռնվածներին»: Նա երբեք չի

դավաճանում իր ուղղամտությունը՝ նույնիսկ խորամանկ ու նենգ թշնամու առաջ. Մելիքը Դավիթին գցում է ծուղակ, ուր վերջինս ընկնում է պարզամտորեն: Դավիթը վեհորեն է պատասխանում այս նենգությունը՝ Մելիքի մոր և քրոջ նկատմամբ ունեցած երախտագիտությունը հրաժարվելով իր երեք զարկերից երկուսից՝ նույնիսկ իմանալով մեկ ուրիշ խորամանկ նենգություն. Մելիքը թաքնվել էր մի փոսում՝ վրան քաշելով քառասուն ջաղացքար և քառասուն գոմչի կաշի:

Նույնիսկ ամենաթեթ պայքարի ժամանակ նրանք պատրաստ են կանխել նախճիրը: Այն պահին, երբ Դավիթը կոտորում է Մելիքի գորքին, մի ձերուհի դուրս է գալիս թշնամու բանակից և նրան հարցնում է, թե նա ինչու է սպանում այս մարդկանց, որոնք չեն ուզում կռվել, և նրանց բերել են ստիպողաբար, փոխանակ պատասխանատվության կանչելու հենց իրեն՝ Մելիքին: Դավիթն անմիջապես դադարեցնում է կոտորածը: Նրա խոհականությունը երբեք չի փոխվում. հենց որ սպանում է գլխավորին, բանակին արձակում է զնալու հայրենիք:

Այս հերոսների իդեալը ազատությունն է՝ իրենց ու իրենց ժողովրդի, բոլոր մարդկանց համար, և նրանց պայքարը նպատակ ունի նրանց հարստահարիչների լծից ազատելու: Նրանք երբեմն կատարում են օտար երկրներում միջամտելու և օտարներին անիրավություններից պաշտպանելու դերը:

Նրանց բնավորությունն ժողովրդական բնույթը սրանով չի ավարտվում: Նրանք պարզությունը տիրապետում են ամենահամեստ արհեստների, բարեկամանում են խեղճերի հետ, կամովին ձեռք են մեկնում հոգնած գեղջուկներին, նույնիսկ եթե նրանք ճանապարհին հանդիպած օտարականներ են: Նրանց համեստությունն այնքան մեծ է, որ ինչպես Օրբելին է նկատել Երևանի հրատարակությունն առաջաբանում. «Այս չորս հերոսների անունները ժողովրդի հիշողության մեջ չեն ազարտվել ու խճողվել ոչ մի տխրոտով կամ պատվավոր կոչումով»:

Եթե պատահել է, որ նրանք հաղթվել են կնոջ հմայքից, ապա ամուսնությունից առաջ. Մհերի մեկնման դեպքը բացատրվում է մի անհիմն երգման խոսքը պահելու մղումով: Սակայն նրանց թուլությունը սահմաններ է ճանաչում. նույնիսկ լինելով գինովցած՝ Դավիթը ցայրացած մերժում է իր հորեղբոր օտարերկրացի կնոջ առաջարկը:

Վերջապես նրանք աստվածապաշտ են, վանքեր ու եկեղեցիներ կառուցող: Այս հերոսները գերմարդիկ են ոչ միայն ֆիզիկական ուժի տեսակետից, բայց նաև իրենց բարոյական հատկանիշներով: Դժբախ-

տուլթյունն այն է, որ վերցնելով այդ տանը տրված բոլոր լավագույն գծերը, նրանք ոչինչ չեն թողել մյուսներին, բացի հորեղբայր Հովհանի հուժկու ձայնից: Ընտանիքի մնացածները Փորքչուկ Վերզոն է և մի շարք ևս անհաջող ուրիշ անձեր, որոնց ճանաչում են միայն նրանց ծաղրական անուններով²⁰:

Եթե այս բոլոր հերոսները ներկայացնում են համարյա նույն բնավորությամբ, որը նորմալ է նրանց ծննդակարգի պատճառով, կանայք շատ տարբեր են. կախարհներ, պատերազմողներ և այլն, բայց նրանք, ովքեր ամուսնություն հետևանքով դառնում են հայեր, կրում են իր արժեքը իմացող հայ կանանց հատուկ բոլոր իղեալական հատկությունները. Քառսուն ձյուղ-Ծամը, ստանձնելով խնամակալություն, թագավորեցնում է իր որդի Մհերին: Բայց վերջինս մահից հետո փակվում է սաստիկ սգի մեջ մինչև այն օրը, երբ տեսնում է իր թոռ Դավթին զենքը ձեռքին իր ժողովրդին պաշտպանելիս, Արմազանը նախընտրում է պետական շահի համար մի երզմնազանցություն, որ արժենում է երկրային կյանքը և վտանգի է ենթարկում նրա հավերժական կյանքը: Ոսանդուլթը հրաժարվում է ապրել Դավթից հետո, Փոքր Մհերի կինը, որը մեռնում է իր երկրում Մհերին սպասելով, որպես կտակ թողնում է մի նամակ՝ խնդրելով իրեն թաղել հայկական հողում²¹:

* * *

Էպոսը ներկայանում է որպես ոտանավոր պատում, չափաբերումը ստանում է զուգակառուցություն ոտանավորի տարբեր հատվածներում և ընդհատվում է երգվող հատվածներով, բավական հազվադեպ նույնահանգ:

Չնայած գերբնականությունյան կարևոր դերին, հատկապես առաջին հերոսների ծնունդի ժամանակ և նրանց հանդերձավորման հետ կապված, չնայած Պղնձե քաղաքի կախարդանքներին, հրաչքները էպոսում մնում են դրվագային և չեն խախտում բարձրաճաշակության սահմանները:

Ասենք, որպես ավարտ, մի ոչ ընդհանրական վարպետ խոսքի մասին, որը մեզ տանում է դեպի էպոսի գործողությունները:

²⁰ Քեոի թորոսը իր քրոջ՝ Մովինարի ամուսնություն ժամանակ տանյոթ տարեկան էր: Նա, ուրեմն, հերոսներ Սանասարի և Բաղդասարի սերունդներից չէր:

²¹ Էպոսի մի շարք կարևոր քաղաքներ, որոնք թվում են օտարերկրյա, իրականում հայկական տարածքի մասեր են, բայց նրանք արարական նվաճման պատճառով եղել են արար ամիրանների նստավայր:

Ինչպե՞ս կարող են դիտել այն երևույթը, որ էպոսի գործող անձիք, հերոսներ, որոնց մասին պատմվում է, հիշվում են պատարագի մեջ:

Ճշմարիտ կլինե՞ր դեռ երկար խոսել էպոսի հնարքների մասին, դիտողականության նրբություն, զգացմունքի այնքան սրտաչարժ արտահայտության (Գավթի հրաժեշտը), գործող անձերի երգիծանքի (Փորքուկ Վերգո, Քեոի Թորոս՝ իր փոփոխական բնավորությամբ), Մըսրի կանանց սպանիչ ծաղրի՝ ուղղված Կոզբաղնին և այլն, բոլոր երևույթները, որոնք հիացմունք են պատճառում, այս էպոսում՝ ներկայացված են մի հստակությամբ և լիովին ժողովրդական բարեսրտությամբ: Եթե մենք մեզ թույլ տվեցինք դրա մասին խոսել այդքան երկար, իհարկե շատ անկատար ձևով, ապա այդ նրա համար է, որ թարգմանիչը վստահ է ընթերցողի առավելության մեջ. այն է՝ ստիպել քննել բնագիրը բառ առ բառ՝ ջանալու համար թարգմանել առանց վրիպելու, և այս աշխատանքը, ինքնին դժվարին, մեզ հաղորդել է մենամարտելու ուժ, որպեսզի ոչինչ չկորչի նրա գեղեցկությունից, որի պատճառով կարող է սովորական ընթերցողի ուշադրությունը շեղվել:

* * *

Կարդալով այս ծավալուն և հոյակապորեն ստեղծված էպոսը՝ կարելի է մտածել, թե այն գերազանց գիտնականների վերածուլած մի ծաղկաքաղ է: Նման բան չկա: Հանձնախմբի անդամները վերաշինել են բնագիրը բանասիրական մանրակրկիտությամբ և գիտական ընդունված խստությամբ: Նրանք չեն ավելացրել անգամ մի տող՝ ծայրը ծայրին բերելու համար: Ողջ բնագիրը ժողովրդական մայր երակից է: Ինքնին հասկանալի է, բազմադարյան բանավոր փոխանցման ընթացքում ասացողները նրանում կարող էին ավելացնել իրենց մտքերը, երբեմն պակաս ընդունելի, վատ հասկանալով բնագիրը այն ավերել՝ տալով նրան հասարակ ձև, մյուսներն, ընդհակառակը, կարող էին նրբացնել եղածը՝ նրան ավելացնելով աղ՝ ճաշակի առումով: Հանձնախմբի անդամները հեռու ավելացումից, կտրել են հնարովի ծաղկաքաղ մասերը, անհաջող կրկնակները, այն դրվագները, որոնք պատկանում են հեքիաթի ժանրին՝ ձախողակ ձևով մտցված որոշ ասացողներից, մի կողմ են թողել հետևակ մտքերը՝ մտցված առանձին ասացողներից, և որոնք հակաբնական էին այս երկի ճշգրիտ բնույթին և այլն:

Բոլոր գլխավոր դրվագները, ինչպես նաև էպոսի գլխավոր պլանը, համեմատվել են մեծաքանակ տարբեր օտարամուտ պատումների, և եթե գլխավոր տարբերակում որևէ հատված դուրս է թռել ասացողի

կողմից, և այն գտնվել է ավելի հեռու հատվածում, այս համահավաքում, որևէ ակնարկ մոռացված դրվագի մասին չկա, որը և հաստատվում է հատվածի իր տեղում գտնվելու իրողությունը: Երբ որևէ պատումի մեջ մի դրվագ, սխալի պատճառով, վերագրված է էպոսի մեկ այլ անձի, բազում տարբերակներ ճշգրտորեն հաստատում են, որ տեղի է ունեցել շփոթ: Միայն չորրորդ ճյուղի սկզբում պատումներն իսկապես բաժանվում են: Դրանց մեծ մասը վերաբերում են ՄՀերի հորեղբոր կնոջ Սարիեին մերժելուն, երբ վերջինս բոլորովին մերկ կանգնում է իր զարմիկի առաջ, որ նա լվանա իր գլուխը, և ծնողների գերեզմանի մոտ ողբացող ՄՀերի խոսքում ասվում է. «Ես օտար եմ դարձել Սասնա տանը», թվում է, թե ակնարկ է ՄՀերին հորեղբոր կողմից ուրիշ երկիր ուղարկելու և իր պատրոզ կնոջ ամբաստանությունից ազատելու: Դավթի գայթակղություն միակ փորձը, որ արվում է հորեղբոր կնոջ կողմից, մնում են վերջինիս գիշերային այցելությունները:

Մյուս պատումները ներկայացնում են ՄՀերի անիծվելն իր հորից՝ հորեղբայրներին մի կովի ժամանակ ակամա սպանելու պատճառով:

Քանի որ որոշ տարբերակներ, առանձնացված հանձնախմբի կողմից, իրենցից քիչ թե շատ հետաքրքրություն են ներկայացնում, մենք մեզ թույլ ենք տվել նրանց մասին նշել ծանոթագրություններում՝ դրանք քաղելով կամ 1939-ին Երևանում հրատարակված պատումների ժողովածուից կամ Լալայանի «Ազգագրական հանդեսից» (1897-1914):

* * *

Մենք ջանացել ենք տալ հաստատված բնագրի հնարավոր հարապետությունը, պատկերներն ու փոխաբերությունները, որոնք առկա են Փրանսերեն տարբերակում, ճշտորեն պատճենել ենք բնագրի ժողովրդական դարձվածքները, երբ հնարավոր չի եղել ճշտորեն փոփոխություն կատարել, հայերեն փոխաբերությունը նշվել է ծանոթագրության մեջ:

Բնագրի և Փրանսերեն տարբերակի կարևոր տարբերությունները վերաբերում են միայն երկու խնդրի.

Մենք պետք է զգուշանայինք անհաճո կրկնություններից, որն անհանդուրժելի է գրավոր բնագրում, և հնարավորինս նվազեցրել ենք նույն բառի կրկնությունը:

Հայերեն բնագիրը գրված է տարբեր բարբառներով և խիստ սեղմ

ոճով, երբեմն լակոնիկ, մեզ անհրաժեշտ էր մեր «Հատորի» մտային դարձվածները հարմարեցնել մեր սովորական լեզվական իրողություններին:

* * *

Հուսով եմք, չնայած թերութիւններին, հպոսի ֆրանսերեն տարբերակը հնարավորութիւն կտա Արեւուտքի ընթերցողին վայելելու այս հոյակապ ժողովրդական հպոսի համն ու քաղցրութիւնը:

Ֆրեդերիկ Ֆեյդի

ՆՄՈՒՇՆԵՐ Ֆ. ՖԵՑԳԻԻ ՏՊԱԳՐԱԾ ՀՄԱՅԻԼՆԵՐԻՑ

Ա ԱՂՕԹՔ ԳՐԻԳՈՐԻ

Սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին, Իգնատիոսի, Պողիկարպոսի, Երինոսի, Յեռաթէոսի, երկոտասան առաքեալք, սուրբ Պետրոս եւ սուրբ Պօղոս, Յովհաննէս եւ Յակոբոս, Անդրէաս եւ Փիլիպպոս, Թովմաս եւ Բարթուղիմէոս եւ Շմաւոնի, Յուդան Յակոբեան եւ Սիմէոն, Մատաթիայ, բարեխօսեցէք եւ օգնական լերուք ծառայիս Աստուծոյ... որոյ վերայ գիրս է ի դէմ չարախօսաց. ամէն:

Բ ՄԱՂԹԱՆՔ ԱՌ ՍՈՒՐԲ ՃԳՆԱԻՈՐՄՆ

Ձիւնափայլ երամբ բնտրեալք,
Ճգնաւորաց դասք երանեալք,
Թրոջնոց երկնից էք նըմանեալք,
Յայրս եւ ի ծերպըս բնակեալք:

Ղօղեալ Հոգւոյ մեր ի մարմին
Լերո՛ւք պարիսպ բնդդէմ չարին,
Ձի յաղթեսցուք անառակին
Ոորտակելով ըզզէնս նորին:

Գ ՄԱՂԹԱՆՔ ԱՌ ՍՈՒՐԲ ԿՈՒՍԱՆՍ

Ճրագունք վառեալ Իսրաէլի,
Սուրբ կուսանաց դասք երամի,
Արժան եղաք առագաստի
Եւ անթառամ սուրբ պըսակի.

Մեզ բարեխօս լերուք սիրով,
Առ Տէր Աստուած աղերսելով,
Ի փորձութեանց դմեզ փրկելով,
Անշէջ Հրրոյն ազատելով:

Դ
ԱՂԵՐՍ ԱՌՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

*Խընդրեմք ի քէն, հայր պատուական,
Լուսաւորիչ ազգի մարդկան,
Տէր սուրբ, Գրիգոր, պետ Պարթեւեան,
Լե՛ր մեզ պարիսպ եւ օգնական:*

*Ծընող բարի, ի մեզ գըլթա՛,
Զցըրուեալ որդիս քո ժողովեա՛,
Ի բանասարկուէն ըզմեզ փըրկեա՛,
Եւ ի բարին առաջնորդեա՛:*

Ե
ԱՂՕԹՔ ՍՐԲՈՅՆ ՍԱՐԳԻՍԻ ԶՕՐԱՎԱՐԻՆ
ԵՒ ՈՐԴԻՈՑ ՆՈՐԱ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ

1

*Ով երջանիկ մեծ գօրական
Եւ Քրիստոսի յաղթող վըկայն,
Գըլուխ գօրացըն Կոստանդեայն,
Քաջ սպառազէն սուրբըդ Սարգիս:*

2

*Ի օծելոյ ամբարըչտին,
Մոլորելոյն Յուլիանին,
Զհանդուրժելով անօրինին,
Եղեր պարիսպ, սուրբըդ Սարգիս:*

3

*Որ յարեմուտս առաջ եկեալ
Եւ յարեւելս եկեալ հասեալ
Մեզ հասանել ի յօգնութիւն,
Ատենահաս սուրբըդ Սարգիս:*

4

*Երկունք աղեաց քո եւ ծընունդ
Եւ սիրամարգըն սիրասունդ,
Որդիդ սիրով հօրըդ գոլով,
Սուրբ Մարտիրոս ամբողջ մարմնով:*

5

*Սիրով արքայն զձեզ ընկալեալ
Եւ մեծագոյն փառօք պատուեալ,
Մեծ գօրավիզ մեզ առաքեալ,
Ի Տաճկաստան պահակ եղեալ:*

6

Մեծապայծառ Հրրաչք ցուցան
Յաւուր մեծի քո կատարման,
Երկնից լուսոյն մեծի իջման
Եւ ձայն հայցման քո կատարման:

7

Գեղեցկապէս տընօրինեալ,
Զայս Արարչին նախ սաճմանեալ,
Մեծ դօրավիդ մեղ առաքեալ,
Արիացեալ սուրբը Սարգիս:

8

Երգեմք ձայնիւ աղերսանօք
Եւ աղաչեմք պաղատանօք
Մեզ հասանել միշտ յօգնութիւն,
ԱտենաՀաս սուրբը Սարգիս:

9

Ծուներ կըրկենեմք սուրբ նըշանի
Եւ նըկարեալ քո պատկերի,
Մեզ ժամանեա՛ միշտ յատենի,
ԱտենաՀաս սուրբը Սարգիս:

10

Իսկ գերելոց այլասեռից
Որք ի կապանս են երկաթից,
Հա՛ն ըզնոսա ի չար կապից,
Մեծ գերեհան, սուրբը Սարգիս:

11

Վտանգելոց յախտից ցաւոց
Եւ ի վիրաց տաժանելոց,
Դու լե՛ր նոցին դեղ սպեղանիս,
Հերքող ցաւոց սուրբը Սարգիս:

12

Այլ եւ անձանց ուղեւորաց
Ի ճանապարհ Հեռագրնաց,
Լե՛ր ուղեկից նոցին շաւղաց,
Երազ վարժիչ, սուրբը Սարգիս:

13

Իսկ ի յամպոց վնասակարաց
Եւ ի տօթոյ խիստ խորշակաց,
Դու լեր նոցին յետ դարձուցիչ,
ԱտենաՀաս սուրբը Սարգիս:

Սուրբը Սարգիս ի մեզ գլխած,
Մատո՛ր րդձայն մեր մաղթանաց
Առ ողորմած Քրիստոս Աստուած
Այն որ օրհնեալ է լըլարարածս:

Հօրըն Լուսոյ միշտ մաղթեցէ՛ք,
ԶՈրդին Աստուած աղաչեցէ՛ք,
Ի բանսարկուէն զմեզ թափեցէ՛ք,
Լե՛ր օգնական, սուրբը Սարգիս:

Զ

ԱՂՕԹՔ ՍՐԲՈՑՆ ՍԱՐԳՍԻ ԶՕՐԱՎԱՐԻՆ ԵՒ ՈՐԳԻՈՑՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ ՎԱՆԻՉՔ ՂԻԱՍՅ ԵՒ ԿԱԽԱՐԴԱՅ. ամէն:

Մեծ եւ քաջ սիրողն Քրիստոսի, զօրական սուրբն Սարգիս խնդրեաց յԱստուծոյ ի կատարման թէ՛ Տո՛ւր շնորհս անուան իմոյ եւ ոսկերաց իմոց որպէս ի կենդանութեան իմում. զամենայն պատահարս եւ զցատումն աշխարհի դադարեցուցես ի տան եւ արտաքոյ, մանաւանդ յլաւուր մարտի եւ պատերազմի յյերեւելի եւ աներեւոյթ թշնամուոյն: Ուր եւ յիշեսցի անունն իմ, մի՛ լիցի անդ երաշտ, մի՛ խորչակ, մի՛ կարկուտ, մի՛ կայծակ, եւ մի՛ կորուստ պտղոց. այլ հալածուան զիւաց, բժշկութիւն հիւանդաց, ազատութիւն գերելոց. եւ որք ի բանտի եւ որք ի կապանս են արձակուան առցանս. ի ճանապարհի զառաջնորդական պահպանութիւն, ի յլայկոծութենէ ծովու հանդարտութիւն, ի յամենայն երաշտից, հոսումն անձրեաց քաղցրութեամբ եւ առատապէս պտղաբերութիւն, եւ այլ ամենայն պատուհասից եւ պատահարաց ազատութիւն: Տէր Աստուած, նորին բարեխօսութեամբն պահեա եւ փրկեա՛ զճառայս քո... ի յլայտոց պղծոց:

Է

ՄԱՂԹԱՆՔ ՍՐԲՈՑՆ ԳԵՒՈՐԳԱՑ ԶՕՐԱՎԱՐԻՆ

Սուրբն Գեորգիոս, յետ բազում մեծամեծ սքանչելեացն զոր արար ի մարմնի եւ ի կատարմանն, խնդրեաց ի Տեառնէ թէ՛ Տո՛ւր շնորհս անուան իմոյ եւ ոսկերաց որպէս ի կենդանութեան իմում եւ զամենայն պատահարս եւ զցատումն աշխարհի դադարեցուցես ի տան եւ արտաքոյ, մանաւանդ յաւուր մարտի եւ պատերազմի երեւելի եւ աներեւոյթ թշնամուոյն: Ուր եւ յիշեսցի անունն իմ մի՛ լիցի անդ երաշտ կամ խորչակ, մի՛ կարկուտ կամ կորուստ պտղոյ, մի՛ ուրուկ կամ բորոտ կամ գոս, մի՛ խեղ, մի՛ խուլ եւ համբ, մի՛ կոյր եւ կաղ, մի՛ մահտարածամ, մի՛ նեղութիւն զիւաց եւ այլ ինչ պատահար: Տէր Աստուած, տո՛ւր ինձ եւ զայս շնորհս զի ամենայն [ոք] որ յիշատակեսցէ պատարագաւ եւ յիշէ զչարչարանս իմ եւ խնդրէ ի Քէն ապրիլ ի հասեալ եւ ի հանդերձեալ

փորձանացն, լո՛ւր, Տէր, եւ կատարեա՛ գինդրուածս նորա. թո՛ղ զմեզս զՀո-
գեկանս եւ զմարմնականս յորժամ խնդրէ միջնորդիւ իմով: Եւ եկ ձայն ի բար-
ձանց եւ Հրեշտակ բարի թէ՛]՝ կատարեցաւ խնդրուածք քո առ Տէր: Նորին
մաղթանօքն պահեա՛, Տէր Աստուած, զծառայս քո... ի [յ]այսոց չարեաց:

Ը

ԱՂՕԹՔ ԱԶԱՅԱԻ

Բժշկութիւն [եղիցի] ծառայիս Աստուծոյ:

Ե[ր]անելի սուրբ կոյնն Փոտինեա զայս խնդրեաց [յ]Աստուծոյ եւ ասէ.
Տո՛ւր շնորհս անուան [եւ] ոսկերաց իմոց. զի որք ցաւագնեալ են աչաց եւ այլ
ամենայն իրաց չարեաց, զի որք [յ]իշեն զանունն իմ բժշկեացէ զամենայն ցաւսն
նոցա: Երեւեցաւ Հրեշտակն Աստուծոյ եւ ասէ. կատարեալ են խնդրուածք քո
առաջի Աստուծոյ: Բարեխօսութեամբ սուրբ Աստուածածնին եւ Փոտինեայ
կուսին, լուսաւորեա՛ զաչս եւ փար[ատեա՛] զցաւս ծառայիս Աստուծոյ. ամէն:

Թ

ԱՂՕԹՔ ԼԵՁՈՒԱԿԱՊԻ

Առ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Հարցին ցնա աշակերտքն եւ ասեն թէ՛՝
անու[ան]ն[ք] Հրեշտակացն զի՞նչ են որ ունին [իշխանութիւն] ի վերայ չար լե-
զուի: Ասէ Տէր. Աբիայ, Սարիայոս, սուրբ Սիսիանոս. Ուր այս անուանքս [յ]իշին
եւ վերան պահէ, չար աչքն խափանի, չար լեզուս կապի եւ ամենայն չարն խա-
փանի ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ...:

Ժ

ԱՂՕԹՔ ԴԱՏԱԻՈՐԱՑ ԵՒ ԹԱԳԱԻՈՐԱՑ ԼԵՁՈՒԱԿԱՊԻ

Յանուն Մեսիային որ անուանեցաւ Քրիստոս, որ վասն մեր եկաց ի դա -
տաստան առաջի Պիղատոսի դատաւորին, օգնեա՛ ինձ ի դատաստանի իմում
եւ իրաւ արա ինձ յազգէ որ ոչ է սուրբ, ի մարդոյ մեղաւորէ, նենգաւորէ
փրկեա՛ զիս: Դատ արա ինձ, Տէր, եւ իրաւ արա ինձ ի դատաստանի իմում:
Ապրեցո՛ զիս, Տէր, ի մարդոյ չարէ, յառնէ անիրաւէ փրկեա՛ զիս: Եղիա, Աքայա,
Աքազիա, որ ունիք իշխանութիւն ի վերայ դատաւորաց, ո՛վ սուրբ Կիպրիանոս
եւ սուրբ Անաստասիոս եւ Հնդկաց սուրբ Տիկին եւ լեռնակեաց սուրբ ման-
կունք, որ ունիք իշխանութիւն կապելոյ, կապեցէ՛ք զսիրտ եւ զլեզու դատաւո-
րաց եւ թագաւորաց, ո՛վ սուրբ Մարիանն եւ սուրբ Գայանն եւ սուրբ Հովիսիմն
եւ սուրբ Հոռմայեցիք որք կայք ի Կոստանդնուպոլիս ընդ աջնէ կայցէ՛ք ծառա-
յիս Աստուծոյ... եւ կապեցէ՛ք զսիրտ եւ զլեզու դատաւորաց եւ թագաւորաց,
պապանձեցուցէ՛ք զլեզու չարեաց եւ չարախօսաց բարի խօսելոյ: Մեծամեծաց
եւ փոքունց, Հայի եւ Տաճկի, ՋՀտի եւ Հոռոմի, եւ ՀԲ միլլէթի սիրտն քաղցրա-
նայ ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ...:

ԺԱ
ԱՂՕԹՔ ՉԱՐ ՆԱԶԱՐԻ ԵՒ ՉԱՐ ԼԵԶՈՒԻ ԵՒ ԱԶՔԻ
Կուրացեալ եղիցի ի դիմաց ծառայիս Աստուծոյ. ամէն:

Յիշենք զԶովիէլ, Հրեշտակապետն սուրբ Գարրիէլ եւ Միքայէլ, Սաղաթիէլ, Ռափայէլ, Աննայէլ, Տաճիէլ, Սուքայէլ, Անանիէլ, Ազարիէլ, Միսայէլ եւ ամենայն Հրեշտակք եւ Հրեշտակապետք: Որ էք սպասաւորք Աստուծոյ, դուք կապեցէք զամենայն չար ակն եւ չար խորհուրդ եւ չար նիւթ. եւ սուրբ Գարրիէլ ընդ աջմէ եւ սուրբ Միքայէլ ընդ աճեկէ:

Բարեխօսութեամբ եւ առ սուրբ կոյս Մարիամ Աստուածածին եւ սուրբ Յովհաննէս Կարապետն եւ սուրբ Լուսաւորիչ Հայրն մեր Գրիգոր եւ սուրբ նախավկայն Ստեփաննոս եւ սրբոց զօրավարացն Գէորգայ եւ Սարգսի եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ Մեռկերիտի զինաւորին Մինասայ եւ սրբոց կուսանացն Հայրապետացն եւ սրբոց զլխաւոր առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի, Հովանի եւ պահապան եղիցի[ն] ծառայիս Աստուծոյ... ի նստիլ ի տանն, ի գալ ի ճանապարհ, ի ննջել եւ [ի] յառնել: Ամէն:

ԺԲ
ԱՂՕԹՔ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱՅ

Կենդանամայէլ, Կենամայէլ, Մաթէ, որ էք սպասաւորք Աստուծոյ, դուք ճանապարհորդակից լերուք ծառայիս Աստուծոյ... եւ խաղաղութեամբ տարէք զսա ի տեղի իւր եւ ի բարի վաճառ եւ շահաւոր արարէք սմա անուամբ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ԺԳ
ԳԻՐ ՅՈՐԺԱՄ ՏՂԱՅ ԴԺՈՒԱՐ ԾՆԱՆԻ Ի ՄՕՐԷՆ
Գրէ՛ եւ [յ]աջ բազուկն կապէ. ծնանի Աստուծով:

Աքիայ որ էք մանկարարձ էիր եւ սպասաւորեցար Կուսին Մարիամու ի Բեթղէնմ այրին, դուք տուք բարի ծնունդ աղախնոյս Աստուծոյ, ի պատուիրանն Աստուծոյ զի բացցին դրունք եւ երեսեցի պատկերն Աստուծոյ: Նայեցաւ նա ի բարձանցս ի սրբութենէ յսել զհեծութիւն կապելոց եւ արձակել զորդիս մահապարտաց: Օգնական լեր ծառայիս Աստուծոյ...: Ամէն:

ԺԴ
ՏԼՍՄ ԱՅՏ ՔԱՂՑՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԵՐԵՍԲԱՆՏՈՒԹԵԱՆ

Աւագաց եւ պարոնաց եւ ՀԲ ազգի սիրտն քաղցրանայ եւ դատաւորաց լեզուն կապի եւ չարախօսաց լեզուն պապանձի: Գիրս դատաստանի է յորժամ որ դատաստան մտանես, կարդալ տուր [ի] վերայ ջրին եւ ջրովն երեսդ լուայ եւ դատաստանդ յաջողի:

**ԺԵ
ԱՂՕԹՔ ՍՈՒՐՔ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ**

*Ի Քէն Հայցեմք մեզ օգնութիւն
Ամենասուրբ Երրորդութիւն,
Տուր աշխարհիս խաղաղութիւն
Եւ Հիւանդաց ատողջութիւն:
Եղիցի բժշկութիւն ծառայիս Աստուծոյ... Ամէն:*

**ԺԶ
ԱՂՕԹՔ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ
ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՈՐՈԳԱՅԹԻՑ**

Եռանձնայ Տէրութիւն միով բնութեամբ եւ հոլութեամբ, անքնին եւ անճառ Աստուած, Հայր եւ Որդի եւ Հոգի Սուրբ, ստեղծող եւ արարչագործ ամենայն գոյից, որ ոչ ծածկի յամենահայեաց տեսութենէդ քումմէ վիշտ վտանգելոց անմեղաց. բա՛ց զակն քո ամենատես որ ոչ ննջէ եւ կարկառեա՛ զամենամերձ աջ քո ամենայաղթ գօրութեամբդ եւ փրկեա՛ զճառայս քո ի բռնութենէ բանսարկուին, կորգեա՛ զտկարս ի ժաննաց խորամանկին, մանրեա՛ զմագիլքն չար ըմբռնողին, խցեալ կուրացո՛ զչար ակն չար օձին, յապաւեալ կտրեա՛ զգործիք սլացման պղծին, կաշկանդեա՛, կարպնդեա՛, շղթայեա՛, կրկին սեւեռեա՛ ի տարտարոսն ներքին գործակցաւք իւր անգերծ զնդանաւն, ի Հուր գեհննին եւ ողորմածութեամբ քով փրկեա՛ զճառայս քո, ողջացո՛ զուշաբարձեալ վտանգեալ գերիս, զգաստացո՛ զանկեալ խորտակեալ, մեռեալս կենդանացո՛, զաստանդութեամբ սասանեալս ամրացո՛, զաղաբեցո՛ ի գլորմանէ, կանգնեա՛ ի գայթակղութենէ, արգե՛լ ի հառաչմանէ, մխիթարեա՛ ի լալոյ, արիացո՛ յերկիւղէ, ազատեա՛ ի կարծեաց:

Բարեխօսութեամբ սուրբ Աստուածածնին եւ ամենայն բնտրելոց եւ նշանաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչին, ամրացո՛ զՀոգիս յերկիւղէ դիւացն, զմիտս ի զանազան վրդովմանց, զզգայարանքս ի դիւական երեւմանց, զգործարանքս յայլայլական շարժմանց, ամրացո՛ քո աջովդ, պատսպարեա՛ քո խնամօքդ, զբանակս անդրանկացդ կարգեա՛ վտանգելոյս պահապան եւ պահեա՛ այժմ եւ յապա ի փառս եւ Քեզ փառք յաւիտեանս. ամէն:

**ԺԷ
ԳԻՐ ՎԱՍՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՅԱՒՈՑ ԵՒ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆՑ, ԶԵՐՄԻ ԵՒ
ՍԱՐՍՈՒՐԻ, ՅԱՆԿԱՐԾԱՄԱՀԻ ԵՒ ՄԱՀՏԱՐԱԺԱՄԻ
որ ոչ մերձենայ ծառայիս Աստուծոյ...**

Տէր Աստուած գթած ես եւ ողորմած, Հայր Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, արարիչ ամենայն արարածոց, որ ոչ երկիրք բաւեն Քեզ եւ ոչ երկիր գորպիսութիւն քո. քանզի ի վեր ես քան գերկինս եւ անդր քան զճագս. եւ ամենայն երեւելիք եւ աներեւոյթք քեւ են հաստատեալ. եւ քոյին հրամանաւդ կառավարին ամենայն արարածք. Դու աղքատացուցանես եւ Դու մե-

ծացուցանես, Դու Հարկանես և Դու բժշկես, Դու և աղբիւր բժշկութեան և սկիզբն անձաճութեան և առողջութեան. Դու առաքեցեր զՈրդիդ քո զմիածինդ յաշխարհս, որ ձայնի զմեռեալսն յարոյց և բանի զորոտսն սրբեաց. և ի ձայնէ Նորա փախեաւ ջերմն և սարսուռն և ի պատմունձանէ Նորա բղխեաց բժշկութիւն բազում:

Տէր Աստուած, առաքեա՛ առ ծառայս քո զառողջութիւն և խափանեա՛ զցաւս և զհիւանդութիւնս. զի Դու միայն և ճշմարիտ Աստուած և Քեզ փառք յաւիտեանս. Ամէն:

ԺԸ

ԳԻՐ ՎԱՍՆ ԹՊՂԱՅԻ, ՔԱԶԱՆՑ ԵՒ ԱԼՔԻ

որ ոչ մերձենայ ծառայիս Աստուծոյ որոյ վերայ կենայ զիրս
և այս անուն ծառայիս Աստուծոյ...

Ցանկացայ բարութեան քում, Տէր, և կարօտացայ ամենակարող ողորմութեանդ քում. քանզի դեւն գիշերամարտ և սատանայ ցորեկակոխ Հանա – պագ մարտնչի [ընդ ծառայից քոց] [ազգի ազգի պատերազմաւ և ոչ տայ վաստակիլ զբարի ժառանգն տղայ դաւակ, զվաստակն գողանայ օտարն այն. երեւելի պատրէ և աներեւոյթ խոցոտէ]:

[Արդ, Դու, Տէր քաղցր և ողորմած, անմենակարող, յիշեա՛ զծառայս քո... և մի՛ մատնե՛ր զտկարս ի ձեռն ի սկզբանէ մարդասպանին: Առ զգէն և զասպար քո և արի՛ օգնել ինձ [վտանգելոյս] Հան զսուր քո ընդդէմ Հալածչաց իմոց և արգել զնոսա յինէն, Տէր Աստուած, տո՛ւր զօրութիւն [որդեծնութեան] ծառայիս Աստուծոյ... զի մի՛ ասացցէ թշնամին թէ՛ յաղթեցի նձա. արա առ իս նշան բարութեան և նշանաւ խաչին քո խոցոտեա՛ զսոսա. [սուրբ բեւեռօք բեւեռեա զնոսա] [փշեղէն պսակաւն նետաձիգ արա՛ զնոսա. Հարուածովք եղեգանն զգետնեա՛ զնոսա], լեղեան և քացախովն զոր արբեր կսկծեցո՛ զնոսա. բրդխմամբ քո սուրբ արեանդ Հերքեա՛ զհոյս նոցա. [սոսկալի չարչարանաւք չարչարեա՛ զնոսա]. ձայնիդ էլի էլի հրդեհեա՛ զնոսա. [տիգաւ որով խոցեցար տարամերժեա՛] և այլ ամենայն տնօրինական կրիւք տարամերժեա՛ զնոսա. զԲելիար և զամենայն զօրութիւնք նորա կործանեա՛ և զծառայս քո... անդրդուելի և անդողալի պահեա՛ յերկիւղէ նոցա և յամենայն պատրանաց նոցա. ամրացո՛ յերեւելի և յաներեւոյթ թշնամուոյն. ամէն:

Ի

ԱՂՕԹՔ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Տէր, Հայր և Աստուած կենցաղոյս [նայեա՛ց] ի տառապանս ծառայիս քո և ինայեա՛ ի մեղօք մոլորեալ անձն իմ. բժշկեա՛ զգերեալս, դիր սպեղանի խոցեալ և թարախեալ հոգոյս և պատեա՛ զվէրս. վիրաւորեալս վերականգնեա՛ քանզի կորայ կործանեցայ բազում անօրինութեամբ և չարիք իմ բարձրացան քան զզլուխ իմ: Տոտունք մեղաց պատեցան զինն և օթնպատիկ. սխալանք իմ պաշարեցին զիս և ոչ գոյ թիւ անզգամութեան իմում. Քեզ մեղայ փրկու-

Թեանդ յախտենից. ոչ ունիմ վստահութիւն կոչել զանուն քո ահաւորիդ ի վերայ երեսիս: Ամօթ երեսաց իմոց ծածկեաց զիս եւ հարան յիս փուշք մեղաց իմոց. եւ արդ Տէր իմ, Տէր, առ յո՞ ապաւինեցայց եւ կամ զո՞ արարից ինձ յոյս եւ ապաւէն եւ փրկութիւն: Բայց թէպէտ եւ բազում անգամ բարկացուցի զԲարձրեալն, սակայն առ Քեզ կարդացից. մի՛ մտաներ ի դատաստան ընդ ծառայս քո, Տէր իմ, ... Լնի՛ սրտնտուրեանք սպառնալեօք սաստեր զիս, Տէր իմ, եւ մի՛ բարկութեամբ ահաբեկեսցես զեղկելիս, Աստուած իմ, եւ մի՛ առներ զմեղուցեալս ի մորմորումն յախտենից կայծականց, Տէր իմ, Տէր. եւ մի՛ ուղարկեր զողորմելիս յանողորմ տանջանս, Աստուած իմ. մի՛ տար զպարուրեալս ի տազնապ տարտարոսին, Տէր իմ. եւ մի՛ տիրեսցեն ի վերայ վստահելոյս վիշտք անսպառ, Աստուած իմ. եւ մի՛ բարձրասցի ի վերայ իմ բոցն հրաբորբոք, Տէր իմ. եւ մի՛ աճ(եր) ի վերայ բազմամեղիս զհնոցն թափին, Աստուած իմ. եւ մի՛ կարաւեսցեն ի վերայ տառապելոյս հոյք անվախճան որդանց, Տէր իմ. եւ մի՛ աճեր ի վերայ բազմամեղիս զազրագործ զչար ժանեաց զթիւնան ելին նոցա, Աստուած իմ. մի՛ ծածկեսցեն զժանակեալ ծառայս ծովուն հրեղէն, Տէր իմ. եւ մի՛ վազեցէ ի վերայ վրդովելոյս վտակ հրախառն յորձանաց, Աստուած իմ. մի՛ առաքեսցես զիս ի խաւարն արտաքին. եւ մի՛ անկայց աշխարհին ի գուրն ապականութեան, Աստուած իմ. մի՛ որոչեսցես յերամէ երանելեացն, Տէր իմ. եւ մի՛ զրկեսցես զյանցաւորս ի հաղորդութենէ ընտրելոցն, Աստուած իմ. մի՛ զահագին զձայն ձայնեսցես եթէ ծառայ չար եւ վատթար եմ եւ մի՛ անտես առներ զտարակուսեալս յախտենից օրհնութեանց, Աստուած իմ. այլ ողորմութեամբ քով յախտենից ողորմեա՛ ինձ եւ անհատ մարդասիրութեամբդ քով զթա՛ յիս: Աղաչեմք զՔեզ, Տէր, սրբարար զօրութեամբ քով սրբեա՛ զիս զաղտեղեալս մերօք եւ ազատ արա՛ արարիչ իշխանութեամբ քով. ազատեա՛ զիս ի դատն վշտաց գեհնոյն, տո՛ւր ինձ լուսափայլ առագաստն եւ դասեա՛ ի դասս իմաստականացն: Տո՛ւր, Տէր, աղաչեմ զՔեզ, խոստացեալ բարիսն ընդ ամենայն ընտրեալսն. զի ընդ նոսին փառաւորեցից զամենասուրբ զԵրբորդութիւն, զչայր եւ զՈրդի եւ զսուրբ Հոգիդ այժմ եւ միշտ եւ յախտեանս յախտենից. ամէն:

ԻԱ ԱՂՕԹՔ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ

Տէր Աստուած զօրութեանց եւ Փրկիչ ամենայն արարածոց, աղաչեմք զՔեզ, ամենագութ Տէր եւ ողորմած Աստուած. նայեա՛ց յաղաչանս իմ վասն մեծին անուանդ քո ահաւորին. զի թէպէտ եւ իցեն անօրէնութիւնք յաշխարհիս Հայոց, այլ Դու, Տէր, ծածկագէտ ես եւ քննիչ խորհրդոց, կարող ես խրատել զամենայն մարդ գնալ ըստ հաճութեան կամաց քոց. արդ խնայեա՛ց ի ժողովուրդս քո որ ի Քեզ յուսով ապաւինեալ են. դարձի՛ր, Տէր, ի բարկութենէ քումմէ. փրկեա՛ զմեզ յարժանահաս նեղչաց մերոց: Բարեխօսութեամբ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին եւ սրբոյն Թաղէսսի առաքելոյն եւ նախնոյն իմոց, մի՛ անտես առներ զմեզ եւ մի՛ մերժեր զմեզ յողորմութենէ քումմէ. այլ Դու անոխակալ ես, ողորմած եւ քաւիչ եւ ներող ի վերայ անցանաց մերոց. ոչ թողուս եւ ոչ ընդ վայր հարկանես զամենեսեան որ խնդրեն զՔեզ, Տէր: Այլ մի՛ տար

անօրինաց զսրբութիւն քո, զի ահա զսրբութիւն քո կործանեցին եւ զհաւատացեալսն անարգեցին: Ահա մեծաբանեալ են հեթանոսք թէ՛ ո՛ր է Աստուած նոցա: Այլ Դու ամենակարող Տէր եւ նախանձող Տէր, եւ խնայեա՛ յարարածս քոց եւ ի գործս ձեռաց քոց եւ զաշխարհս ձեռաց քոց անտես մի՛ առներ, Որ միայնդ ես մարդասէր, եւ կեցո՛ղ զժողովուրդս քո որպէս առ Մովսիսին, որ ընկզմնեցելը զփարատն եւ զխարայէլացիսն պահեցեր անարատ եւ անփորձ աջովդ քո: Նոյնպէս եւ այժմ հասի՛ր մեզ յօգնութիւն ի պատերազմիս յայս, ով Տէր, որ զաստուածասաստ բարկութիւն քո ա՛ծ ի վերայ բանակին բանսարկու Պարսից եւ դարձո՛ղ զսուր[ա] նոցա յինքեանս եւ զաղեղունս նոցա խորտակեա՛, յետս ընկեա՛ գէշ զի յագեցին գազանք անապատի եւ թռչունք երկնից, դարձո՛ղ զօգնութիւն ի սրոյ նոցա եւ արբո՛ղ նոցա բաժակ կորստեանս: Լե՛ր բազուկ եւ օգնութիւն ընտրեալ ազգին քրիստոնէից լցի՛ր Ելյանուն քո անուանեցէր. երեւեցո՛ղ զգօրութիւն քո այս որպէս Յեսուայ զօրավարին քո, տկարացո՛ղ զաղեղունս նոցա եւ զգէնս նոցա. փշրեա՛ զնոսս եւ մանրեա՛ որպէս զբազմութիւն մարախու ի գուր կորստեան եւ անցո՛ղ զմարդ ի վերայ զլիսոց նոցա. հա՛ն զհրեղէն սուրն աներեւոյթ ընդդէմ նոցա եւ սաստեա՛ նոցա զի մի՛ կարացեան կալ հակառակ. առաքեա՛ ի մեզ զբարիս քո որպէս օրհնութիւնս Եզեկիայ. եւ դարձո՛ղ զնոսս ամօթով որպէս զՍենեքերիմ. եւ արա՛ զգօրս զայս Քեզ նշան յախտեանական եւ անուն պարծանաց: Լե՛ր օգնական եւ զօրավիզն աշխարհիս Հայոց զի ծանիցեն անօրէնքն որ յարուցեալ են ի վերայ մեր եթէ՛ գո՛յ Աստուածն մեր Քրիստոնէից: Արդ յայտնեա՛, Տէր, զանուն քո, այսօր արա՛ լծակից ըստ բանի մարգարէին. այսօր ահա իբրեւ զգառինս ի մէջ զայլոց եմք. եթէ՛ մինն զհազարն հալածիցէ կամ երկուքն զբիրս շարժեցնեն: Արդ Դու ես մեզ յոյս եւ ապաւէն, զՔեզ կարդամք յօգնութիւն մեզ, մի՛ յիշեր զմեզս մեր. զի ոչ արդարանայ առաջի Քո ամենայն մարդ. զի մեք տկար եւ անարժան եւ ոչ իշխեմք հանդերձիլ խնդրել ի Քէն: Մի՛ կորուսաներ ընդ ամբարիշտսն զանձինս մեր եւ մի՛ տար պղծոց անհաւատից կոխել զգառիթ եկեղեցւոյն եւ արհամարհել զանուն քո, զի, թէպէտ եւ մեզ բարկացեալ ես, սակայն եկեղեցի խնայեա՛ յարարածս քո եւ մի՛ որոշեր զմեզ ի հայրական խնամոց քոց. զի այլ ոք ոչ ունիմք օգնական մեզ, Տէր: Արի՛, Տէր, օգնեա՛ մեզ եւ փրկեա՛ զմեզ վասն անուան քում սրբոյ. զի վասն Քո մեռանիմք զօր հանապազ: Համարեցաք որպէս զոշխար ի զենուամն:

Եւ արդ էր շարժեալ տեղին որ ունէր սուրբն Ներսէս եւ եղև ձայն յերկնից որ ասէր. մի՛ երկնչիք. ես ընդ ձեզ եմ առ ի զօրացուցանել զձեզ եւ լուայ աղա չանաց քոց եւ առաքեցի զօգնութիւն ի վերայ ձեր առ ի սատակել զնոսս եւ մազ ի զլիսոյ ձերմէ ոչ կորիցէ:

Այնպէս պահեա՛, Տէր Աստուած մեր, զծառայս քո...:

ԻԲ

ԱՂՕԹՔ ԱՄԵՆԱՅՆ ՑԵՂ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Արդ, [որպէս] բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց քոց զօրացուցեր զսահմանս զօրավարին եւ որպէս զօրացուցեր զԴաւիթ արքայն ընդդէմ Գողիաթու, նոյնպէս զօրացո՛ղ զսա ընդդէմ թշնամեաց իւրոց: Տո՛ւր Տէր սմա զչնորհս Սամ-

սոնի եւ իմաստութեան ուղիղ քաղաքավարութիւն, վայելել յայսմ կենցաղոյս, եւ, զհետ բարի կենաց իւրոց, կեալ անրիժ յարքայութեան քուն: Աճեցո՛ր զարդիւնս եւ զստացուածս սորա որպէս զԱրրահամուն, զՍահակայն եւ զՅակոբայն: Պահեա՛ր՝ Տէր Աստուած զտուն սորա եւ օրհնեա՛ր՝ Տէր...: Թո՛ղ Տէր զմեզս սորա որպէս պոռնկին եւ աւազակին: Բարեխօսութեամբ սուրբ Աստուածածնին եւ անարատ ծնողի քո եւ սուրբ Կարապետին եւ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին եւ սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային եւ ամենայն սրբոց քոց զոր գրեցաք եւ ոչ կատարեցաք գրել եւ այլ որ են ի Համատարած աշխարհին եւ որ երկնային դասքն են Հրեշտակաց, նոցին բարեխօսութեամբ օգնեա՛ր, Տէր Աստուած, զձառայս քո...:

ԻԳ

ԱՅՍ Է ԳԻՐ ՀԱԶԱՐ ԵՒ ՄԻ ԱՆՈՒԱՆՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

Որ կարդայ կատարի ամենայն խնդրուածք իւր ի բարին Աստուծով:

Ա)

Անսկիզբն Աստուած, անեղ Աստուած...	La lettre	Ա	comprend	199	lignes
Բարձր Աստուած, բարձրեալ Աստուած...	»	»	Բ	»	16 »
Գեղեցիկ Աստուած, Գերագոյն Աստուած...	»	»	Գ	»	6 »
Դատ Աստուած, դատաւոր Աստուած...	»	»	Դ	»	11 »
Եկեղեցի Աստուած, երեսակ Աստուած...	»	»	Ե	»	21 »
Զարմանք Աստուած...	»	»	Զ	»	17 »
Էրուսաղէմ Աստուած, Էրէջ Աստուած...	»	»	Է	»	16 »
Ընդճշմարիտ Աստուած, ընտրեալ Աստուած...	»	»	Ը	»	7 »
Թագաւոր Աստուած, Թագաւորաց Աստուած...	»	»	Թ	»	4 »
Ժառանգ Աստուած, Ժողով Աստուած...	»	»	Ժ	»	2 »
Իշխան Աստուած, Իշխանաց Աստուած...	»	»	Ի	»	6 »
Լոյս Աստուած, լսող Աստուած...	»	»	Լ	»	4 »
Խորհուրդ Աստուած, խորհրդապետ ...	»	»	Խ	»	5 »
Ծով Աստուած, ծովասաստ Աստուած...	»	»	Ծ	»	2 »
Կենդանի Աստուած, կենդանարար...	»	»	Կ	»	3 »
Հայր Աստուած, Հօտ Աստուած...	»	»	Հ	»	3 »
Զայն Աստուած, ձիր Աստուած...	»	»	Զ	»	2 »
Ղեկավար Աստուած, Ղամպար Աստուած...	»	»	Ղ	»	2 »
Ճառ Աստուած, ճառարան Աստուած...	»	»	Ճ	»	5 »
Մարդասէր Աստուած, մարդաստեղծ...	»	»	Մ	»	3 »
Յոյս Աստուած, յարութիւն Աստուած...	»	»	Յ	»	3 »
Նորոգող Աստուած, նորոգիչ Աստուած...	»	»	Ն	»	3 »
Շնորհ Աստուած, շնորհող Աստուած...	»	»	Շ	»	3 »
Ողորմած Աստուած, ողորմարան Աստուած...	»	»	Ո	»	4 »
Չարարարձ Աստուած, չարատեաց Աստուած...	»	»	Չ	»	2 »

Պահող Աստուած, պահպանող Աստուած... » » Պ	»	3	»
Զահ Աստուած, ջահայոյս Աստուած... » » Զ	»	4	»
Ռատ Աստուած, ռատարաշխ Աստուած... » » Ռ	»	7	»
Սուրբ Աստուած, սրբութիւն Աստուած... » » Ս	»	3	»
Վեր Աստուած, վարժ Աստուած... » » Վ	»	3	»
Տեսող Աստուած, տեսուչ Աստուած... » » Տ	»	2	»
Րախճան Աստուած, րախրոր Աստուած... » » Ր	»	2	»
Յնծութիւն Աստուած, ցաւոց բժիշկ ... » » Յ	»	2	»
Իիւսեալ Աստուած... » » Ի	»	1	»
Փառք Աստուած, փառաւորեալ Աստուած... » » Փ	»	3	»
Քահանայ Աստուած, քահանայապետ... » » Ք	»	3	»

Բ) Աստուած, Հայր եւ Որդի եւ սուրբ Հոգի, անբաժանելի սուրբ Երրորդութիւն եւ մի Աստուածութիւն, Քեզ փառք յաւիտեանս. ամէն:

Սուրբ եւ աւեղ Ռ եւ Ա անունն Աստուծոյ, պարիսպ ամբողջեան, բժիշկ Հիւանդաց, շինութիւն տանց եւ պահպանութիւն, տղայոց օգնութիւն եւ փրկութիւն, չարեաց ազատութիւն, մեղաց թողութիւն, վաճառաց յաջողութիւն, թշնամեաց յաղթութիւն եւ ամենայն բանի յաջմէ եկեալ եւ ամենայն ցեղ չարէ ազատեալ՝ զճառայն Աստուծոյ... Օգնական եղիցի եւ պահապան. յամենայն չարէ փրկեսցէ Տէր Աստուած. ամէն:

ԻԳ

ԱՆՈՒԱՆՔ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀԲ ԼԵԶՈՒ

X

LES NOMS DE DIEU EN SOIXANTE-DOUZE LANGUES

ԹԵՐՆԻՆ	ԹԱՍ	ԱԿԻԱԻՍ
Thernin	Thas	Akiaus
Trini-	Tas	Agios
ՍԱԻԹԵՐ	ՄԷՍԻԱՍ	ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ
Sauther	Mesias	Emmanuel
Sôtër	Messia	Emmanuel
ԱԴՈՆԻԱՅ	ԱԹԱՆԱՏԱՏ	ԱԻԹԷԱԻՍ
Adoniay	Athanatatos	Autheaus
Adonai	Athanatos	o Theos
ՊԱՆԱԽՐԱՄ ԱՍԱԻՆՏԷՍ	ԴԷՈՒՍ	ԱԳՐԱՄՏՈՆ
Panakhram Atautes	Deous	Aghramton
Pentagrammaton	Deus	Akremto
ԻԶՈՒՍ	ԻՄԱՆԷԼԻԱՅ	ԿԱԲԱՒԱԻԻԹ
Izous	Imaneliay	Kabaauith
Jesus (?)	Emmanuel (?)	Sabaoth
ՍԱԼՎԱՏԱԻԴ	ԱԼՓԱԷՏԱԻ	ԱՊՐԻԵՄԵԹՈՍ
Salvataud	Alphetau	Apriemen Ethous

Salvator
Փրհն Յիֆիոս
PHRINTSIPHIOS
Principium
վիւս
VIAS
Via
ԿԱԲԷՆ ՅԻԱՅ
KABENTSIAY
Sapientia
ԷԿՈՍԱՍ
EKOSAUM
Ego sum
ՍԷԳԻԱԹԱԻՐ
SEDIATHAUR
Mediator
ՎԻԹՈՒԼՈՒՄ
VITOULOUM
Vitulus (?)
ՎԷՐՄԻՈՒՄ
VERMIOUM
Verum (?)
ՅԻՍՈՒՍ
YISOUS
Jésus
ՊԱՆԷՍ
PANEIS
Panis
ՄԱՒՆԱՅ
MAUNAY
Manna
ԼԱՖԻԱՅ
LAFIAY
Lapis
ՊԱՐՍՏՐ
PARSTOR
Pastor
ՍԱՆԹՈՒՍ
SANTHOUS
Sanctus
ՅՈՒՍ
YRES
Rex

Alpha et ô
ՖՏ
FT
et
ՎԷՐԻԹԱՍ
VERITHAS
Veritas
ՎԷՐԹԱՍ
VERTHAUS
Virtus
ՓԻՍՈՒՄ
PHISOUM
qui sum
ԱՆԻՈՍ
ANIOS
Agnus
ԱՐԻԷՍ
ARIES
Arirs (?)
ՎԷՐԱՐՈՒՄ
VERAROU
Verorum (?)
ՔԼԱՐԱԼՈՒՍԻԱԿԱՍ
QLARALOUSIAKAU
Clark lux (?)
ՖԼԱՒՈՆ
FLAUON
(?)
ԻԱՆՈՒԱՅ
IANOUAY
Janua
ԱՆԿԱԻԼԱՐԻՍ
ANKAULARIS
Angularis
ԻՐԱԻՔԷԹԱՐ
IRAUQETHAR
Protector
ՍԱՆԹՈՐՈՒՄ
SANTHOROU
Sanctorum
ՔՐԻՍՏՈՍ
Q[RISTO]S
Christ

Primogenitus
ՖԻՆԻՍ
FINIS
finis
ՎԹԱՅ
VTHAY
Vita
ՖԱՐԻԶԻԹՈՍ
FARIZITHOS
(?)
ՖԻԷՍ
FIES
Qui est
ԱՒՊԻՍ
AUPIS
Ovis
ԼԻԱՒ
LIAU
Leo (?)
ՍՊԼԷԼՏԱՒ
SPLELTAUR
Splendor
ՓԱԹԷՐ
PHATER
Pater
ՎԻՐԿԱՅ
VIRKAY
Virga
ՔՐՈՐԹԱՅ
QRORTHAY
Porta (?)
ՍՊԱՆՍՈՒՍ
SPAUNSOUS
Sponsus
ՍԱՏՅԵՐՈՍ
SATZEROS
Sacerdos
ԻՄՈՒԹԱԼԻՍ
IMOUTHALIS
Immortalis
ԶԻԶՈՒ
ZIZOU
Jésus (?)

Փիլիոսիս
 PHILIOUS
 Filius
 Ֆիլիոսիս
 FLIOUS
 Filius
 Աիսիս
 AUMAUS
 Homo
 Միֆիֆիսիս
 MIQIQAURS
 Niketor (?)
 Կրէսիս
 KREATHAU
 Creator
 Նովիսիսիս
 NOVISIMOUS
 Novissimus
 Էլիէլիս
 ELIELIAU
 Eliéli au
 Նակլայ
 NAKLAY
 Nagla
 Էլի
 ELI
 Eleison

Աիսիս
 AUMNIS
 Omnis (?)
 Էթիսիս
 ETSPERITHOU
 et Spiritus
 Աիսի
 AUNI
 Omni-
 Էթիէլիս
 ETHENAUS
 Sthénos (?)
 Ռէթիսիս
 RETHIMTHAU
 Redemptor
 Սիսիս
 SAMOUS
 Summus
 Աիսիս
 AURIKAU
 Origo
 Կլայիսիս
 KLAURI AUSOUS
 Gloriosus
 Ղայիս
 GHAUN
 Ischyros

Փաթէր
 PHATHER
 Pater
 Սանթաիս
 SANTHAUR
 Sanctus
 Փաթէլիս
 PHAUTENS
 Potens
 Կարիսիս
 KARITHAUS
 Charitos
 Պրիսիս
 PRIMOUS
 Primus
 Բայիս
 BAOUNOUN
 Bonum (?)
 Ակլայ
 AKLAY
 Agla
 Ովսանայ
 OVSANNAY
 Hosanna
 Իսկիրի
 ISKIRI

ԻԵ

ԱՂԹՔԻ ՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

Ա) Հայր սուրբ սրբեա՛ զիս, Որդիդ սուրբ պահեա՛ զիս, Հոգիդ սուրբ մաքրեա՛ զիս, Հոգի Քրիստոսի սրբեա՛ զիս, մարմին Քրիստոսի մաքրեա զիս, արիւն Քրիստոսի արբո՛ զիս, ջուր ի կողէն Քրիստոսի լուա՛ զիս, մատնումն Քրիստոսի ազատեա՛ զիս, սուրբ ըմբռնումն Քրիստոսի մաքրեա՛ զիս, չարչարանք Քրիստոսի զորացո՛ զիս, խաչելութիւն Քրիստոսի կարողացո՛ զիս, սուրբ սպանդումն Քրիստոսի կենդանագործեա՛ զիս, յարութիւն Քրիստոսի յարո՛ զիս, Համբարձումն Քրիստոսի բարձրացո՛ զիս:

Բ) Ով քաղցր բարի Քրիստոս, ողորմեա՛ ծառայիս Աստուծոյ...: Ամէն: Փրկեա՛ ի հրոյ եւ ի ջրոյ, ի յանկարծակի մահուանէ, ի հիւանդութենէ, ի պատուհասէ, ի հարամեաց, ի յանօրինաց, ի մատնողաց, ի կախարդաց եւ յաղանդաւորաց, ի հմայից, ի հնարագիտութենէ կանանց, ի յաւազաց, ի չար խորհրդոց եւ քաղցրացի սիրտ թազաւորաց եւ իշխանաց մեծամեծաց ընդդէմ

ծառայիս Աստուծոյ...: Ամէն: [Ի մարդազէմ գազանաց, ի սուտ եղբարց, ի սուտ ընկերաց, ի յայլազգեաց, ի սողնոց եւ ի ճճաց եւ յամենայն չար թիւնաւորաց պահեա՛ գծառայս քո... Ամէն]:

Բ) Ով բարի Յիսուս յո՛ւր ինձ, մի՛ մերժեր ի Քէն եւ մի՛ թողուր զիս. ի նննգութենէ չարին պահեա՛ զիս. ի ժամ մահուան կոչեա՛ զիս, մերձ առ Քեզ զի՛ր զիս, զի ընդ Հրեշտակս քո արհնեցից զՔեզ: [Տուր զօրութիւն ծառայի քո. կեցո՛ր զորդի աղախնոյ քո եւ արա՛ առ իս նչան բարութեան: Տեսցեն ատելիք իմ եւ ամաչեսցեն. զի Դու, Տէր, օգնեցեր ինձ եւ մխիթարեցեր զիս]:

ԻԶ

ԱՂՕԹՔ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Տէր Յիսուս, Դու եւ օգնական իմ եւ ի ձեռս քո եմ յամենայն ժամ. Դու զիտես զօգուտն իմ, օգնեա՛ ինձ եւ մի՛ թողուր զիս կորնչել ի մեղս իմ. այլ զթա՛ ստեղծուածոց քոց եւ մի՛ ընկենուր զիս յերեսաց քոց վասն իմոց զի առ Քեզ ապաւինեցայ: Բժիշկ երկնաւոր, բժշկեա՛ զանձն իմ զի մեղայ Քեզ եւ առաջի Քո են ամենայն նեղիչք անձին իմոյ զի ոչ գոյ ինձ ապաւէն բայց ի Քէն, Տէր: Տէր, կեցո՛ր զիս ըստ ողորմութեան քում զի ամաչեսցեն ամենեքեան յարուցեալք ի վերայ իմ. եւ որք խընդրեն զանձն իմ կորուսանել յետս դարձցին, զի Դու, Տէր, կարող ես ամենայնի եւ քո են փառք եւ զօրութիւն այժմ եւ անվախճան յաւիտեանց ամէն:

ԱՂՕԹՔ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՉԱՐԵԱՑ ԵՒ ՆԱՓԱՆՈՒՄՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՑԱՒՈՑ

Ազատի

Ա) Տէր Աստուած մեր Յիսուս Քրիստոս, որ արարեր զերկինս եւ զերկիր եւ որ է ի նոսա չունջ կենդանի, Դու ստեղծեր զմարդն ի պատկեր աստուածութեան քո, Հրամայեցեր սուրբ բերանով քով թէ՛ անեցէ՛ք եւ բազմացարուք եւ լցէ՛ք զերկիր. եւ Դու եւ թազաւոր անմահ ի վերայ մեր, Դու՛ մարդասէր Տէր, Դու՛ ողորմած Տէր, Դու՛ զթած Տէր, Դու՛ բարերար Տէր, Դու՛ պահապան Տէր, Դու պահեա՛ զծառայ քո... Ամէն: անփորձ ի չարեաց եւ անսայթաք ի յորդայթից:

Բ) յերեւելի եւ յաներեւոյթ թշնամոյն. պահեա՛ ի չար աչից եւ ի չար լեզուէ եւ ի չար նիաթէ, ի սրոյ, եւ ի թրէ, ի նետէ, ի նիզակէ, ի խանջարէ [եւ ի դա՛նակէ եւ յամենայն պատուհասէ, ի յարինահեղաց, ի մարդասպանաց, եւ ի յայլազգեաց, ի յանօրինաց, ի սողնոց եւ ի ճճաց եւ յամենայն թիւնաւորաց, ի Հրոյ, ի յօդոյ, ի Հողմոյ, ի ջրէ, ի Հեղեղատէ, ի յրնկղմանէ ծովու, ի յորդահոսան գետոց եւ յորդայթահոս աղբերաց, ի բքահեղձ ձիւնէ, ի լեռնատարափ թնդմանէ, ի վիմազոր եւ թաւալագնաց քարէ, յորոտմանէ, յամպոց, ի շա՛ռափնաթափ կարկտէ, յանկարծափայլ փայլատակէ եւ ի Հրարորոք կայծակմանէ, ի չարժմանէ, ի ցասմանէ, ի պատերազմէ, ի գազանէ, ի ժանեաց, [ի] չար վիշապէ եւ յօձէ, ի յիժէ եւ քարրէ եւ յամենայն թիւնաւոր զեռնոց եւ յարջէ, ի

զայլէ, ի յառիւծուց, ի յընծոց եւ յամենայն ցեղ ցաւոց, ի գլխացաւէ, ի յաչացաւէ, ի ներքսացաւէ, ի վարդոռջէ (°), ի ջհոտ (°) ջերմէ, ի տարածամ մահուանէ եւ յյայլ ամենայն չարեաց որ կան, զորս յիշեցաք եւ ոչն կարացաք յիշել. ամենակարող զօրութեամբ հեռացեալ եղիցի ի ծառայէս Աստուծոյ...

ԻԶ

Ա) Քրիստոս Աստուած Փրկիչ մեր, փրկեա՛ զծառայս քոյլամենայն վնասէ եւ յլամենայն վատէ, ի չար բնկերէ, ի չար դրացեաց, ի թրէ եւ ի դանակէ, ի վտանգէ եւ չար պատահմանց, ի գողոց եւ ի հարամեաց, ի բռնաւորաց, ի յանաւրինաց, ի չար դատաւորաց, ի մատնողաց, ի զրպարտողաց, ի բռնաւորաց, ի ցասմանէ, եւ յլամենայն չարէ եւ յլամենայն փորձանաց երեւելեաց եւ աներեւութից, ի գինւոյ եւ ի բողոյ չարէ, ի կատղած շանէ, ի փրփրած ուղտոյ, ի թիւնաւոր աւձէ եւ ի մերկացեալ սրէ եւ յլամենայն վտանգէ որ զայ ի մեղաց եւ յանգիտութենէ, պահեա՛ անփորձ ի չարէ եւ անսայթաք ի յորոգայթէ երեւելի եւ աներեւոյթ թշնամոյն. պահեա՛ զծառայն քո...: Ամէն:

Բ) Հայր, բերդ անձինս ամուր. Որդին, պարիսպ մտացս ամուր. Հոգին, պարիսպ հոգւոյս ամուր: Հայրն պահէ, Որդին փրկէ, Սուրբ Հոգին փրկէ եւ կեցուցանէ եւ ազատէ յլամենայն չարէ զծառայն իւր...: Արդ հալածեալ եւ խափանեալ եղիցի ամենայն չար եւ ամենայն սատանայական որոգայթ ի ծառայէս...:

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻԶ

ՀԵՂԻՆԱԿ

**«ԾԱՂԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ
ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ»**

ԳՐԳԻՆ

Գրեց

ՖՐԵՏԵՐԻԲ ՖԷՅՏԻ

Յառաջարան

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆԻ

Պատկերազարդուած Փարիզի Ազգային Մատենադարանի
երկու հին ձեռագիրներու մանրանկարներուն
վերարտադրութիւններով:

Imp. Araxes – Paris

ՓԱՐԻԶ

1939

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Պ. Ֆրեստերիք Ֆէյտի Հեթում Պատմիչին նուիրուած այս բանախօսութիւնը արտասանեց ներկայ տարուան Մարտ ամսուն, Հաւաքոյթի մը զոր Պոսիւէ փողոցի Տան մէջ կազմակերպած էր Փարիզի Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը. եւ Ֆրանսացի երիտասարդ Հայագէտին Հայ յերէն լեզուով կատարելիք առաջին բանախօսութիւնը լսելու Համար Հոն խոնուած Հայ ընտիր Հասարակութիւնը խոր ուշադրութեամբ եւ Հաճոյքով ունկնդրեց դայն:

Այդ ունկնդիրներէն շատերը նոր կ'իմանային անունը կիլիկեան Հայ թագաւորութեան շրջանի այդ մեծարժէք Հայուն, և անոնք ալ որ այդ անունն իմացած էին՝ մեծ մասամբ ապահովապէս կարդացած չէին անոր գործը եւ տարտամ տեղեկութիւն մը միայն ունէին այդ անձնաւորութեան վրայ: Եւ սակայն այդ Հեթումը Հայկական Կիլիկիոյ արքայական երկրորդ գերդաստանին, Հեթումեանց տոհմին պատկանող Հմուտ ու ձեռներէց մտաւորական մը եղած է, Հեղինակ Արեւելքի մասին ուշագրաւ գրքի մը, որ Հայու մը կողմէ ֆրանսերէն լեզուով շարադրուած Հնագոյն գործն է, եւ որ իր ժամանակին մեծ ընդունելութիւն գտած, Մարքօ-Փոլոյի գրքին չափ Հռչակ ստացած, լատիներէնի, հոլանտերէնի, իտալերէնի, անգլիերէնի թարգմանուած է: Ինչպէս Պ. Ֆէյտի իր բանախօսութեան մէջ շատ լաւ ի վեր կը հանէ, զուտ պատմագիր մը կամ ուղեգիր մը չէ Հեթում, այլ նաեւ քաղաքական գործիչ մը, ազգային-կրօնական դատի մը առաքեալը, որ, Կիպրոսի ֆրանսական կաթողիկ Միաբանութեան մը անդամ դառնալէ յետոյ, եկած էր Փուսթիէ Կղեմէս Ե. Պապին ներկայանալու, անոր մանրամասնօրէն պարզած էր մահմետական վտանգով պաշարուած Արեւելքի քրիստոնեաներու կացութիւնը, ու ջանացած էր դայն մղել որ նոր Ուաչակրութիւն մը կազմակերպէ, օգտագործելով նաեւ այն տրամադրութիւնները զոր ղեռ Հեթանոս մնացած ու մահմետականութեան թշնամի Թաթարները ցոյց կուտային Եւրոպայի ու Արեւելքի քրիստոնեաներուն միանալով մահմետական ժողովուրդները, մասնաւորապէս մահմետական Թուրքերը, ջախջախելու եւ քրիստոնեայ տէրութեանց իբր դաշնակից նոյն իսկ քրիստոնէական կրօնքն ընդգրկելու:

Թաթարներու նորածագ բայց արդէն իսկ մեծածաւալ ու յարաճուն գօրութիւնը Փոքր Ասիոյ եւ Եգիպտոսի մահմետական Թուրքերուն դէմ գործածելու քաղաքականութիւնը, զոր Կիլիկիոյ մեր Հեթումեան արքայական գերդաստանը – Հեթում Ա. թագաւորէն իսկ սկսեալ – յղացաւ ու իր միջոցներուն ներած չափով կիրարկեց, դժբախտաբար չորդեգրուեցաւ ո՛չ Սաչակիրներէն ո՛չ ալ Պապուլթենէն: Ռընէ Կոուսէ իր «Պատմութիւն Սաչակրութեանց» ստուար ու հոյակապ գործին երրորդ հատորին մէջ՝ հայկական Կիլիկիոյ իշխաններուն այդ իմաստուն քաղաքականութիւնը մանրամասնօրէն պարզելով ու ջերմօրէն ջատագովելով, կ'այպանէ Սաչակրութեանց ղեկավարները որ չեն գիտցած օգտուիլ Հայոց ցոյց տուած ուղեգիծէն, որով Թաթարներն ալ վերջ ի վերջոյ մահմետականութեան յարած, Թուրքերուն պէս անոնք ալ քրիստոնեաներուն թշնամի դարձած, Սաչակրութեանց կատարած գործը քանդելու, Արեւելքի մէջ քրիստոնեայ տարրը նուաճելու եւ մահմետականութիւնը տիրական դարձնելու նպատակով են: Կոուսէ իր գործին մէջ պատմիչ ու գործիչ Հեթումի անձն ու երկը մէկէ աւելի անգամ յարգանքով կը յիշատակէ եւ անկից մէջբերումներ կ'ընէ:

Հեթումի գրքին բնագիրը առաջին անգամ տպագրուած է բազմարդին հայագէտ էտուար Տիլորիէի «Սաչակրութեանց Պատմագիրներ» մատենաշարի «Հայկական վաւերաթուղթեր» հատորին մէջ: Բայց այդ հրատարակութիւնը շատոնց սպառած է, եւ Հեթումի գործին բոլոր ձեռագիրներուն քննական համեմատութեամբ նոր հրատարակութիւն մը չէ կատարուած տակաւին: Հ. Մկրտիչ Աւգերեան 1842ին Վենետիկի մէջ հրատարակեց գրաբար հայերէնով թարգմանութիւն մը, կատարուած՝ Հեթումի գործին լատին թարգմանութեան վրայէն և որ պակասաւոր է: Այդ հայերէն հրատարակութիւնն ալ երկար տարիներէ ի վեր սպառած է: Այժմեան հայ մտաւորականներէն մատի վրայ կրնան համրուիլ անոնք որ կարողացած են այդ գրաբար թարգմանութիւնը կամ Տիլորիէի հրատարակութիւնը: Տարիներ առաջ Մ. Ս. Դաւիթ Բէկին թելադրեցի որ Հեթումի գործին աշխարհաբար հայերէն ամբողջական թարգմանութիւն մը պատրաստէ եւ հեղինակին վրայ ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակէ Անահտի մէջ: Ողբացեալ բարեկամս խոստացաւ, սկսաւ աշխատիլ, բայց իր ունեցած ուրիշ զբաղումները թոյլ չտուին ի գլուխ հանել այդ աշխատութիւնը: Լսած ըլլալով որ Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը Պ. Ֆէյտիէն խնդրած էր բանախօսութիւն մ'ընել իր Տան մէջ, խնդրեցի համակրելի հայագէտէն որ այդ բանախօսութեան նիւթ առնէ Հեթումը, որուն գործովը գիտէի որ ինքն ալ արդէն հետաքրքրուած էր: Եւ ահա Ֆրանսացի հայագէտ Պ. Ֆէյտիին

ըրա ու դեռ պիտի ընէ Հեթումին համար ինչ որ հանգուցեալ Դաւիթ-
Բէկը ուզեց բայց չկարողացաւ ընել: Բանախօսութիւնը զոր շարադրեց
ևւ արտասանեց Պ. Ֆէյտի, էական գիծերը կուտայ անձին ու գործին
այս Հեթումին, որ արժանի է ճանչցուելու, սիրուելու ևւ յարգուելու հայ
արդի սերունդէն, ինչպէս ևւ ապագայ բոլոր հայ սերունդներէն, իբր
մեր հին մեծ ազգային գործիչներէն մին, իբր նախորդ մը Իսրայէլ Օրի-
ներուն, Աշտարակեցիներուն, Վարժապետեաններուն ևւ Խրիմեաննե-
րուն, ևւ իբր եւրոպական լեզուով մը արտայայտուող ու միջազգային
գնահատման արժանացած առաջին հայ արժէքաւոր հեղինակը:
Մասնաւոր հաճոյքով մըն է որ կը հրատարակեմ այս բանախօսու-
թիւնը – ևւ բնական է որ անհրաժեշտ պիտի նկատէի զայն պատկերա-
զարդել վերարտադրութիւններովն այն զմայելի մանրանկարներուն
զոր Ժ.Դ. ևւ Ժ.Ե. դարերու ֆրանսացի մեծատաղանդ արուեստագէտ-
ներ յօրինած են այն երկու թանկագին ձեռագիրներուն համար որ կը
գտնուին Փարիզի Ազգային Մատենադարանին մէջ ևւ անոր գեղարու-
եստական ամենէն նուրբ գանձերէն են: Պ. Ֆէյտի՛ ներկայ հրատա-
րակութեան համար՝ իր բանախօսութեան վրայ աւելցուց այդ
մանրանկարներուն մասին բացատրութիւններ:

Պ. Ֆէյտի մտադիր է ամբողջութեամբ աշխարհաբար հայերէնի
թարգմանել Հեթումի գիրքը՝ իր լիակատար բնագրէն, ևւ այդ թարգ-
մանութիւնը Անահիտի յառաջիկայ տարուան թիւերուն մէջ լոյս պիտի
տեսնէ:

Իր ծրագիրներէն մէկն ալ է ֆրանսերէն բնագրին քննական հրա-
տարակութիւն մը կատարել օր մը:

Փարիզ, Օգոստ. 1938
Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ

«ԾԱՂԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ» ԳՐԳԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ֆրանսերէն լեզուով գործեր արտադրող Հայ գրագէտները բաւական բազմաթիւ եղան պատմութեան ընթացքին եւ այս Հայ-Ֆրանսական մշակութային աշխատակցութիւնը կը շարունակուի մինչեւ ցարդ: Աւելորդ է անշուշտ յիշեցնել իբրեւ օրինակ՝ մեզի ժամանակակից ամենէն նշանաւոր Հայ գրագէտը որ երկու լեզուներուն ալ այնչափ վարպետութեամբ եւ արուեստով կը տիրէ որ իր տաղանդին եւ գործունէութեան յիսնամեայ յոբելեանը տօնելու համար մեծ հանդէս մը տեղի պիտի ունենայ Սորպոնի մէջ: Այսօր կը շատանաք ուսումնասիրելով առաջին ֆրանսերէն գիրքը որ Հայու մը մտքին արդիւնքն է եղած.

«*La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient*» composée par le Frère Hayton, de l'ordre de Prémonstré:

Այն ատեն, ԺԳ. դարուն վերջերը եւ ԺԴ-ին սկիզբները՝ Հետաքրքրութիւն կը շարժէին Արեւելքի մասին գրուած գիրքերը: Ի մէջ այլոց կը յիշուի G. da Pian del Capineի *Historia Mongalorum*, զոր լատիներէն գրեց Թաթարներուն երկիրն ըրած ճամբորդութենէն ետքը (1245էն 1247): Կրնայ նաեւ յիշուիլ Rubruquisի «Նամակ»ը առ Լուդովիկոս Թ. Ֆրանսայի Թագաւորը, Թաթարաց մօտ կատարած իր դեսպանութեանը մասին: Բայց անոնցմէ շատ աւելի համբաւ վայելած է Վենետիկցի Մարքոյ Փոլոյին գործը որուն վերնագիրը, «*Le Million*», տարօրինակ և առեղծուածական կրնայ թուիլ մեզի, թէ եւ այն ժամանակը գրքերէն շատերը «*Tresor*» (գանձ) կը կոչուէին: Թոսքանայի մէջ, Տանթէ իտալերէն ամենաընտիր գաւառաբարբառը կը յղկէր եւ գրական լեզու կը դարձնէր «*volgare illustre*» անունով, մինչդեռ Մարքոյ Փոլոյ ֆրանսերէն լեզուով կը թելադրէր իր գործը, որովհետեւ ֆրանսերէնն արդէն հասուն լեզու մըն էր ամէն տեսակ գիտական գործի յարմար եւ ամբողջ ուսումնական աշխարհի համար հասկանալի: Ֆրանսա տիեզերքի մտաւորական մայ ըաքաղաքն էր եւ քրիստոնէական վերջին գրաւուելիք կեդրոնական հաստատութիւնը իրեն քաջելու վրայ էր, Պապութիւնը, որ Ավինեոն քաղաքը մէկ դար պիտի կենար՝ Կղեմէս Ե. Պապէն սկսեալ:

Արդ՝ Մարքոյ Փոլոյի գրքէն Հինգ տարի ետք՝ Արեւելքի մասին կ'երևայ նոր դիրք մը թէ՛ աշխարհագրական եւ թէ՛ աւելի՛ պատմական

եւ դիւանագիտական. եւ այս գրքին հեղինակը ո՞վ է... Արեւելքի մէջ միայն քանի մը տարի կեցած ճամբորդ մը. ո՛չ, բո՛ւն Արեւելքի մը, Հայ մը, որ թէ՛ իր արեւելեան ծագումով եւ թէ՛ իր դիւանագիտական ասպարէզով երաշխիք կուտար իր մասնագիտութեան: Այս հեղինակը որ կրօնաւոր դարձած էր, Կիլիկիոյ թագաւորներուն ազգական էր եւ կը ներկայացուէր իբրեւ թագաւորին հետ միասին ամէն տեղ պտըտած: Արդէն Հայերը մեծ համակրանք գրաւած էին Ֆրանսայի մէջ:

Le Frère Hayton, այսինքն Հեթում պատմիչ, Օշին իշխանին որդին էր, որ միշտ կոչում զգացած էր կրօնաւոր ըլլալու, բայց – ինչպէս շատ անգամ կը պատահի խղճմիտ մարդոց,– կը վարանէր երկու պարտականութիւններու միջեւ,– Աստուծո՞յ ծառայութեան իր անձը պիտի նուիրէր թէ իր հայրենիքին հանդէպ ունեցած պարտականութիւնը պիտի կատարէր,– որովհետեւ ան Կոռիկոսի իշխան էր եւ այն ժամանակը Կիլիկիա՝ թշնամիներէն չըջապատուած եւ անդադար յարձակումներու ենթարկուած՝ իր բոլոր որդիներուն ուժին պէտք ունէր: Ինքը կը գրէ թէ. «Վասն դժուարին անցից թագաւորութեանն Հայոց՝ անմարթ եղեւ ինձ թողուլ զթագաւորութիւն»: Բայց հագիւ Հայաստան սկսաւ խաղաղութիւն վայելել, ինքը կրօնաւոր ձեռնադրուեցաւ Կիպրոս, Պրէմոնստրացոց միաբանութեան մէջ (ordre de Prémonstré):

Հեթում դէպի Արեւմուտք ճամբորդելով Կղեմէս քահանայապետին յարգանք մատուցանելու գնաց եւ Պապը իրեն պատուիրեց որ արեւելեան երկիրներու եւ իշխանութիւններու պատմութիւն մը գրէ: Ֆրանսայի Փուաթիէ քաղաքին վանքը հաստատուելով,– կ'ըսուի նոյն իսկ որ վանքին արբահայր եղած է,– Հեթում իր պատմութիւնը ֆրանսերէն բերանացի կը պատմէ Nicolas Falcon անունով վանականի մը որ Հեթումի բերնէն լսելուն պէս հետզհետէ գրի կ'առնէ լատիներէն թարգմանելու նպատակով, որպէս զի քահանայապետին ներկայացնէ (1307 թուականին):

Հետեւեալ ձեւով է որ Nicolas Falconը իր յառաջարանին մէջ մեզի կ'աւանդէ գրքին յօրինումը.

«Հոս կը սկսի Արեւելքի Պատմութեանց Ծաղիկ գիրքը զոր յօրինեց Հայթօն եղբայրը, Կոռիկոսի իշխան, Հայաստանի թագաւորին ազգական, առաքեալ Կղեմէս Ե. սրբազան քահանայապետին հրամանով, մեր Տիրոջ թուականի 1307 տարուան Օգոստոս ամսուն, Ֆրանսայի թագաւորութեան Փուաթիէ քաղաքին մէջ:

«Այս գիրքը՝ եւ Nicolas Falcon, նախ ֆրանսերէն օրինակեցի ինչպէս Հեթում եղբայրը բերնուց կ'ըսէր առանց նօթերու կամ օրինակի եւ ֆրանսերէնէն լատիներէնի թարգմանեցի: Եւ այս գիրքը իր ձեռքը ունե-

ցաւ Նորին Սրբութիւն քահանայապետը մեր Տիրոջ 1307 թուականի Օգոստոս ամսուն, փառք Աստուծոյ, Ամէն»:

* * *

Այս գրքէն քանի մը օրինակ մեզի հասեր են, ամենքն ալ սակայն նոյնը չեն, ինչպէս որ ետքը պիտի տեսնենք: *Nicolas Falcon* կրօնաւորը՝ ըստ իր աւանդածին՝ անմիջապէս օրինակած է ֆրանսերէն, քանի որ Հեթում Պատմիչին գործածած լեզուն այդ էր, և յետոյ լատիներէնի թարգմանած է: Սակայն կը տեսնուի թէ ֆրանսերէն բնագիրը լատիներէն թարգմանութեան չափ և միևնոյն ատեն տարածուեցաւ նոյնքան հոչակ վայելելով: Մէկ ու կէս կամ երկու դար ետքը՝ Սէն-Թ-Օմէր քաղաքին Սէն Պէրթէն վանքը քաշուած վանական մը՝ *Jehan le Long* անունով, անտեղեակ անշուշտ ֆրանսերէն բնագրին, նորէն լատիներէնէն ֆրանսերէնի կը թարգմանէ Հեթումի գործը եւ կը սկսի տարածել, ներփակելով զայն չարքի մը մէջ Արեւելքի վերաբերեալ գրութիւններու, որ են – Պատմութիւն Հայր *Ricault* ի ուխտագնացութեան գոր կատարեց 1351ին, Ուխտագնացութիւն *Odoric Foro Julii* ի (կատարուած 1330 թուականին), Ուսումնասիրութիւն Ս. Երկրին եւ Եգիպտոսի գոր գրած է *Mgr. Guillaume de Bouldeselle, Cathay* ի՝ այսինքն Չինաստանի՝ աւագ Խանին գրած նամակները առ Բենեդիկտոս ԺԲ. Ս. քահանայապետն եւ այս վերջինին պատասխանները, *Kathay* ի աւագ Խանին իշխանութիւնը, եւ, հարկաւ, Մարքոյ Փոլոյի գիրքը:

Այսպէս՝ նոր համբաւ կը վայելէ *Trésor des Histoires de la Terre d'Orient* գիրքը, որ կը պտուի զանազան վերնագիրներով ինչպէս գոր օրինակ հետեւեալը, *L'Histoire merveilleuse du grand Empereur de Tartarie nommé le grand Can*: Իտալերէն թարգմանուեցաւ և անգլիերէն, մինչեւ որ վերջապէս գտնուեցաւ Վենետիկի Մխիթարեան հմուտ վարդապետ մը, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, որ 1842 թուականին զայն գրաբար հայերէնի վերածելով իր արժանաւոր տեղը դրաւ Հայ մատենագրութեան մէջ:

Փարիզի Ազգային Մատենադարանը եօթը ֆրանսերէն ձեռագիր ունի եւ երկու հատ լատիներէն:

Ֆրանսերէն ձեռագիրներէն մէկ քանին շատ գեղեցիկ են: Մէկը – թիւ 1255 – կաշիէ կազմով եւ ճարմանդներով գոցուած – ԺԵ. դարուն առաջին կէսին օրինակուած է: Որոշ տարին կարելի չէ ըսել, որովհետեւ ֆրանսացի օրինակողները սովորութիւն չունէին՝ ինչպէս Հայերն ու Յոյները՝ յիշատակարան գրելու: Ոճէն եւ գիրէն միայն կրնայ գուշա –

Պատկեր թիւ 1.
 Հեթում իր գործը կը ներկայացնէ Կղեմէս Ե. Պապին:
 (Ձեռագիր թիւ 1255)

կուիլ թուականը: Այս ձեռագիրը կը բովանդակէ նախ Հեթումի Պատմութիւնը որ մօտաւորապէս 150 էջ կը բռնէ. անոր կը հետեւին «Աշխարհի Երկիրներուն Գիրքը» եւ Նիկողոս Ե. Պապէն շրջաբերական մը թուրքերուն դէմ ուղղուած:

Այս վերջին գործը Ժէ. դարուն աւելցած է:

Շատ թանկագին ձեռագիր մըն է ասիկա, խնամքով գրուած եւ մեծ արուեստով զարդարուած: Գործին չորս մասերէն իւրաքանչիւրին սկիզբը կը գտնուի մանրանկար մը որ այդ մասին նիւթը կը յայտնէ:

Այս մանրանկարները – փոքրիկ կապոյտ եւ ոսկիէ քառակուսիներէ բաղկացած յատակով – շատ նուրբ եւ փափուկ գոյներով եւ գծագրութեամբ՝ յաջող արուեստի մը վկայ են:

Առաջինը կը ներկայացնէ Հեթումը, Պրեմոնստրացի կրօնաւորի զգեստ հագած, որ՝ Կղեմէս Ե. Պապին առջև ծնրադրած՝ Նորին Սրբութեան կը նուիրէ իր գործը (Պատկեր թիւ 1):

Երկրորդը կը պատկերացնէ Պարսից թագաւոր Սոսրովին խնջոյքը. երկու թագաւոր կերակուր կը բերեն կայսրին որ կայսրուհւոյն եւ թագաժառանգին մէջտեղ՝ սեղանի առջև նստած՝ երկու երաժիշտներու նուագը մտիկ կ'ընէ (Պատկեր թիւ 2):

Երրորդը բարդ է. կը բովանդակէ ձինկիղ Սանի տեսիլքը¹, անոր պսակումը եւ թաթար հովուական կեանքէն տեսարան մը (Պտկ. թիւ 3):

Չորրորդ մանրանկարը կորսուած է:

Իբրև նմուշ զարդագիր էջի մը՝ կը հրատարակենք թիւ 4 պատկերը, որ թէև ուրիշ գործի մը կը վերաբերի՝ սակայն նոյն ձեռագրէն հանուած է:

Թիւ 12201 ձեռագիրը – որ երեք գործ կը բովանդակէ, Հեթումի Պատմութիւնը, «Աշխարհի բոլոր երկիրներուն գիրքը» (լատիներէն), «Լէչնկ թիմուրի պատմութիւնը»,– 130 էջ կը նուիրէ Հեթումի Պատմութեան: Ձեռագիրը վերոյիշեալին հետ նոյն տիպարն ունի, բայց

¹ Մինչդեռ թաթարաց եօթն ազգերը տակաւին ցրուած էին եւ օտարներուն լուծին տակ, ծերունի մը, ձինկիղ անունով, երազի մէջ տեսաւ ճերմակ ձիաւոր մը, սպիտակ ձիու վրայ հեծած, որ իրեն ըսաւ թէ. «ձինկի'գ, Աստուծոյ կամքն է որ վերակացու ըլլաս Մոնղոլներու (Մօնկօյներու) բոլոր ազգերուն եւ ազատես զանոնք գերութենէ»: Եօթն ազգերուն պետերը որոնց ձինկիղ այս տեսիլքը պատմեց, զինքը յիմար կարծեցին. բայց հետեւեալ զիչերը եօթն ալ միասին երազի մէջ տեսան նոյն ճերմակ ձիաւորը որ իրենց պատուիրեց ձինկիղ Սանի հնազանդիլ եւ զինքը իբրև իրենց Սան ճանչնայ: (Արեւելեան Հին պատմութեան անթիւ աստուածառաք երազներէն մին է ասիկա. բայց այս ուսումնասիրութեան նիւթէն չեմ ուզեր հեռանալ):

Պատկեր թիւ. 2.
 Պարսից թագաւոր Նոսրոսի խնջոյքը:
 (Զեռագիր թիւ 1255)

Պատկեր Թիւ. 3.
 Ճինկիզ Սանի երազը. (Զեռագիր Թիւ. 1255)

աւելի եւս թանկագին է: Ասիկա ԺԳ. դարուն վերջին քառորդին ատենները ընդօրինակուած է: Գիտենք թէ 1401ին, Philippe le Hardi զայն գնած է Յակոբ Ragonդէն: Այս ձեռագիրը գեղարուեստի ամենաբարձր աստիճանին կը հասնի. գիրը միւսէն ալ աւելի որոշ եւ մաքուր է. մանրանկարները շատ նուրբ են եւ յատակը, որ ոսկի եւ կապոյտ քառակուսիներէ բաղկացած է, պատկերին ամէն մէկ մանրամասնութիւնն ի վեր կը հանէ եւ գոյներուն փափկութիւնն ու ներդաշնակութիւնը կը շեշտէ:

Ինչպէս թիւ 1255 ձեռագրին մէջ – որ ասկէ ներշնչուած է – մանրանկարները ամէն մէկ գլուխին սկիզբը դրուած են:

Առաջինը կը ներկայացնէ Հեթում, որ կը նուիրէ իր գիրքը Ս. Քահանայապետին (Պատկեր թիւ 5): Երկրորդը կը պատկերացնէ Խոսրովի խնջոյքը. Հոս երաժիշտները չորս Հոգի են եւ զգեստները շատ տարբեր են (Պատկեր թիւ 6):

Երրորդը՝ ձինկիդ Խանի տեսիլքն է (Պատկեր թիւ 7):

Չորրորդ մանրանկարը, որ վերոյիշեալ ձեռագրին մէջ կը պակսի, մեզի կը ցուցնէ Հեթումը որ Սրբազան Քահանայապետին աղաչանք կը մատուցանէ որպէս զի նոր խաչակրութիւն մը կազմակերպէ (Պատկեր թիւ 8):

Որպէս զի կարենաք երկու ձեռագիրները կատարելապէս բաղդատել, կը հրատարակենք (Պատկեր 9) զարդարուած էջ մը որ կը համապատասխանէ թիւ 4 պատկերին:

Նոյն ձեռագրէն հանեցինք նաեւ պարզ հետաքրքրութեան համար այն մանրանկարը, որով կը սկսի Լէնկ Թիմուրի պատմութիւնը եւ որ կը ցուցնէ թէ ինչպէս զարդանկարիչը կը պատկերացնէր քաղաքի մը պաշարումը (Պատկեր թիւ 10):

Անյիշատակ չեմ կրնար ձգել ուրիշ ձեռագիր մը, թիւ 2810, որ մանրանկարներով լի է: Այս մանրանկարները, որ գեղարուեստական նոյն կատարելութեան չեն հասնիր, շատ տարբեր «զպրոց»ի մը կը պատկանին:

Այս գիրքը, որ ինը տարբեր գործեր կը բովանդակէ (ի մէջ այլոց Մարքոյ Փոլոյինը), քիչ տեղ նուիրած է Հեթումի Պատմութեան, որ լիակատար չէ: Օրինակուած է մասնաւորապէս 1400ին ատենները Jean sans Peur Պուրկոնեի դուքսին համար: Որովհետեւ նկարներէն մէկը կը ներկայացնէ կրօնաւոր մը որ գիրքը կը նւիրէ դուքսին, կարծողներ եղած են թէ Հեթումն է այդ կրօնաւորը. ատիկա անկարելի է, վասնզի այս դուքսը ծնած է Հեթումին վախճանիցէն շատ տարիներ ետքը:

Պատկեր Թիւ 4.

Թիւ 1255 ձեռագրի մէկ ուրիշ մասին զարդարուած մէկ էջը:

Պատկեր թիւ 5.
 Հեթում իր գործը կը ներկայացնէ Կղեմես Ե. Պապին:
 (Զեռագիր թիւ 12201):

Selon ce que dit saint luc en l'euangille
 l'empereur de romme. cesar augustus re
 uoir toute la seignourie du monde au temps
 de la naiture nostre seigneur. apres adie
 que un roy de perse qui ont nom colseus
 sach se reuela contre l'empereur de romme. et se fist apper
 ler empereur d'isle. **C**estuy prist la seignourie
 de perse et de mede de armene et de calde. et tant eust
 son pouair que il: chascun la gent de l'empereur de rom
 me de toutes ces terres. **C**et dinn la seignourie
 de toutes les patiens en aise. noys ceus ans. et apre
 les sauzans leur tollurent la seignourie si comme sau
 deuse et apres. **C**es successeurs de matomec

Պատկեր թիւ 6.
 Խոսքովի խնջոյքը. (Զեռագիր 12201)

Թիւ 886 ձեռագիրը մըն ալ կայ որուն ամէն մէկ էջը մանրանկար ունի, բայց այս պատկերները գեղարուեստական արժէքէ զուրկ են բոլորովին: Միւս ձեռագիրները պարզ են եւ աւելորդ է որ մէկիկ մէկիկ զանոնք նկարագրեն*):

* * *

Այս գիրքը չորս մասի կը բաժնուի: Առաջին մասը մեզի կը ներկայացնէ Արեւելքի տասնեւչորս իշխանութիւններն ու ժողովուրդները:

Երկրորդ մասին մէջ կը խօսուի այն կայսրերուն եւ թագաւորներուն վրայ որոնք երեւցած են Ասիոյ երկրին մէջ՝ Յիսուս Քրիստոսի ծնունդէն ի վեր, եւ իրենց գործերուն վրայ՝ զանազան ազգերու պատմութեանց համեմատ:

Երրորդ մասը Թաթարաց Պատմութիւնն է եւ կը ցուցնէ թէ անոնք ինչպէս սկսած եւ ինչպէս իշխանութեան տիրացած են եւ թէ քանի պետութիւններէ բաղկացած է իրենց իշխանութիւնը:

Իսկ չորրորդ մասը նախագիծ մըն է դէպի Ս. Երկիրը կատարուելիք նոր Ուաչակրութեան մը եւ կը սահմանէ թէ ինչպէս պէտք է գործեն եւ վարուին Ուաչակիրները՝ սկիզբէն մինչեւ վերջը՝ ըստ հեղինակին կարգադրութեան:

Առաջին մասին մէջ, բուն Հայաստանին նուիրուած կտորը շատ կարճ է եւ կրնանք զարմանալ նկատելով թէ Հեթում Պատմիչ, որ Հայ է, աւելի երկար չի խօսիր Հայաստանի մասին քան թէ զոր օրինակ Վրաստանի: Ասոր պատճառն այն է որ Հեթում իր գործին այս մասին մէջ կը ներկայացնէ Ասիոյ տասնեւչորս պետութիւնները եւ՝ գրական ոճին խիստ օրէնքին հետեւելով՝ ամենուն ալ կը նուիրէ նոյն ընդարձակութեամբ հատուած մը:

Ահաւասիկ Հայաստանի վերաբերեալ հատուածը, որուն հին Փրանսերէնով բնագիրը մէջ պիտի բերեմ (հայերէն թարգմանութեան հետ) անոր ոճին մէջ նմուշը տալու համար. իսկ բոլոր միւս կտորներուն համար հայերէն թարգմանութիւնս միայն պիտի գործածեմ:

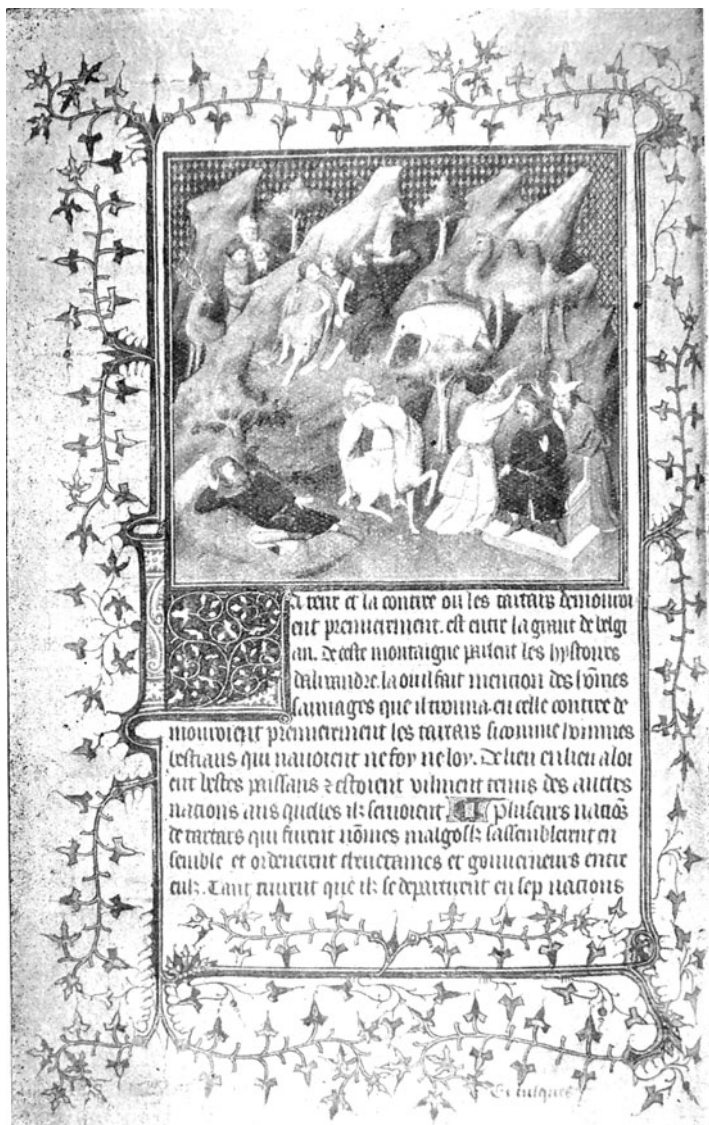
«Au Royaume de Arménie sont quatre royaumes; un seul seigneur en tient la seigneur, Le long de la Terre d'Arménie commence du règne

* Ոտրին շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ բանաստեղծ Արշակ Զօպանեանին որ աշխարհի բարեացակամ ընդունելութիւն շնորհած է զասալօսութեանս եւ անոր արժէքը շատ բարձրացուցած է մանրանկարներուն վերարտադրութեամբ:

de Perse et s'étend par Occident jusques au Royaume de Turquie. Le large d'Arménie devers Occident commence de la cité merveilleuse qui est appelée Porte de Fer, laquelle fist fermer le Roi Alexandre pour les diverses nations de gens qui habitent en Asie la Profonde lesquels il ne voulait que passassent en Asie la Mineure sans commandement et cette cité est fermée en un détroit de mer Caspiez (sic) et touche la grande montagne de Cocas (ou Coquas = Caucase). Le large du Royaume d'Arménie de la dite cité s'étend jusques au règne Médie. Au royaume d'Arménie sont plusieurs grandes cités riches et entre toutes Tauris est la plus renommée. En la terre d'Arménie sont grandes montagnes, larges planures et fleuves grands et lacs d'eaux douces et salées où il y a grande abondance de bons poissons. Les gens qui habitent la terre d'Arménie sont nommés à divers noms selon les contrées qu'ils habitent et sont à pied et à cheval bonnes d'armes, De cheval et de vesture suivent la manière des Tartares, car ils ont été longtemps sous leur sujétion (domination). Ils ont diverses lettres et les unes sont dites armenoises, les autres arien (aloen).

En Arménie est le plus haut mont qui soit au monde qui est nommé Ararat (Harath). Et en la summité de celui mont arriva l'arche de Noë après le déluge. Nul homme ne peut monter en celle montagne par la grande abondance de la noif (neige) qui est d'hiver et d'été, mais tout à dis en la summité appert une grande chose noire que l'on dit être l'arche de Noë, et en ce croient tous.»

«Հայաստանի Թագաւորութեան մէջ չորս Թագաւորութիւն կայ, բայց միակ իշխան մը իշխանութիւն ունի: Հայաստան աշխարհին երկայնութիւնը կը սկսի Պարսկաստանի Թագաւորութենէն եւ կը տարածուի դէպի Արեւմուտք մինչեւ Թուրքիոյ Թագաւորութիւնը: Հայաստանի լայնութիւնը դէպի Արեւմուտք կը սկսի այն չքեղ քաղաքէն որ կ'անուանուի Երկաթէ Դրունք, զոր գոցել տուաւ Աղեքսանդր Թագաւոր՝ Սորունկ Ասիա բնակող զանազան ազգերուն համար, որ չէր ուզեր Փոքր Ասիա մտնեն առանց իր հրամանին, եւ այս քաղաքը Կասպից Սոպուն մէկ նեղուցին մէջ գոցուած է եւ կից է Կովկաս մեծ լեռին: Հայաստանի Թագաւորութեան լայնութիւնը վերոյիշեալ քաղաքէն կ'երկարի մինչեւ Մարաց Թագաւորութիւնը: Հայաստանի Թագաւորութեան մէջ կան բազմաթիւ մեծ եւ հարուստ քաղաքներ, ասոնցմէ ամենէն համբաւաւորը Դարեժն է: Հայաստանի Թագաւորութեանը մէջ կան բարձր լեռներ, լայն հովիտներ եւ մեծ գետեր եւ անուշ կամ աղի ջուրով լիճեր, համով ձկներու մեծ առատութեամբ: Հայաստան աշխարհին մէջ բնակող մարդիկը զանազան

Պատկեր թիւ 7.
 Ճինկիզ Սանի երազը. (Ձեռագիր 12201):

Պատկեր թիւ 8.
 Հեթում նոր խաչակրութեան մը աղերսանքը
 կը ներկայացնէ Պապին. (Զեռագիր թիւ 12201)

անուններ կը կրեն՝ իրենց բնակած գաւառներուն համեմատ, եւ՝ հետիոտն կամ հեծեալ՝ քաջ զինուոր են: Զիւր եւ հագուստի նկատմամբ, Թաթարներուն սովորութեան կը հետեւին, որովհետեւ երկայն ժամանակ անոնց իշխանութեան տակ մնացած են: Զանազան տեսակ գիր ունին, մէկ քանիսն արամեան կ'ըսին, միւսները, արիական (կամ ալոյէն): Հայաստանի մէջ կը գտնուի աշխարհի ամենաբարձր լեռը որ կը կոչուի Այրարատ. եւ այս լեռան գագաթին վրայ իջաւ Նոյի տապանը ջրհեղեղէն ետքը: Ոչ ոք կրնայ այս լեռն ի վեր ելլել՝ ձիւնին պատճառով որ ամառ ձմեռ կը մնայ հոն, բայց մինչեւ այսօր գագաթին վրայ կ'երեւայ մեծ եւ սեւ բան մը որ կ'ըսուի Թէ Նոյի տապանն է, եւ ամենքն ալ ատոր կը հաւատան»:

Տեսնենք հիմայ ինչպէս Չինաստանը կը նկարագրէ: Հատուածը միշտ կարճ է, բայց քանի մը տողով միայն ո՛րչափ տեղեկութիւն կուտայ. եւ եթէ մեծ գիծերով կը գոհանայ, հեղինակը պատկերին վրայ վարպետօրէն տեղական գոյն կը դնէ: Կարողալէ ետքը գիտենք թէ ինչպէս է Չինաստան, ինչ է Չինացի մը, ո՛րչափ տարբեր է մեզմէ այս ազգը եւ ո՛րչափ յառաջացած է իր մշակոյթը որմէ կարեւոր գիւտեր պիտի փոխ առնենք:

«Չինաստան երկիրը կը համարուի աշխարհիս ամենէն ազնիւ եւ հարուստ թագաւորութիւնը: Ա՛յնքան կողմներ կան ծովուն երեսը որ թիւր չենք կրնար ստուգիլ գիտնալ: Այդ երկրին մէջ բնակող մարդիկը Չինացի կը կոչուին եւ մէջերնին կը գտնուին բազմաթիւ էրիկ մարդիկ եւ կնիկ մարդիկ՝ շատ գեղեցիկ, բայց ամենքն ալ շատ փոքրիկ աչք ունին եւ քիչ մօրուք: Այս մարդիկը գիր ունին շատ գեղեցիկ ինչպէս լատինականը եւ լեզու մը կը խօսին որ շատ տարբեր է աշխարհիս բոլոր միւս լեզուներէն: Այս մարդոց հաւատքը շատ բազմակերպ է, ոմանք արեւուն կը հաւատան, ոմանք լուսնին, ոմանք աստղերուն, ոմանք բնութեանց, ոմանք կրակին, ոմանք ջուրին, ոմանք ծառերուն, ոմանք եզներուն՝ որովհետեւ ասոնք կը հերկեն այն հողը որով իրենք կ'ապրին, եւ ոմանք բնաւ օրէնք կամ հաւատք չունին, այլ կենդանիներու պէս կ'ապրին:

«Այս մարդիկը, որ ա՛յնչափ պարզ են հաւատքի եւ հոգեւոր բաներուն նկատմամբ, բոլոր միւս ազգերէն աւելի ձարտար են նիւթական գործերու մէջ. Չինացիները կ'ըսեն թէ իրենք երկու աչքով կը տեսնեն, իսկ լատինները մէ՛կ աչքով, մինչդեռ միւս ազգերը կոյր են. ինչ որ կը նշանակէ թէ միւս ազգերը իրենց կ'երեւան կոշտ հասկացողութեամբ: Եւ իրաւ՝ այդ տեղէն ելլող շատ տարօրինակ եւ զարմանալի բաներ կը

տեսնենք, արդիւնք աշխատանքի մը որ աշխարհիս ամենէն վարպետ աշխատանքը կը թուի:

«Այս երկրին մարդիկը շատ կորովի զինուոր չեն, բայց շատ ճարտար եւ հնարագէտ, ուստի շատ անգամ թշնամիներնին ջարդած են իրենց մեքենաներուն շնորհիւ: Տեսակ տեսակ գէնք եւ մեքենայ ունին գոր միւս ազգերը չունին¹:

«Այդ երկրին մէջ կը գործածեն դրամ մը՝ քառակուսի թուղթէ շինուած՝ որ իշխանին կնիքով դրոշմուած է եւ որ կրած նշանին համեմատ աւելի կամ պակաս արժէք ունի: Այս դրամով կը ծախեն եւ կը գնեն ամէն տեսակ բաներ, և երբ հնութենէ կամ ուրիշ գէպքէ մը արուի՝ զայն իր ձեռքը ունեցողը իշխանին արքունիքը կը տանի եւ նոր դրամ կը ստանայ²:

«Այդ երկրին մէջ ձէթը շատ թանկագին կը համարուի եւ երբ թագաւորները զայն կարող ըլլան սուղ գնով գտնել, իրենց համար պահել կուտան: Այդ երկրին ոչ մէկ իշխանութիւն չկայ դրացի, բաց ի թարսիս թագաւորութենէն որ անոր մօտիկ է, որովհետեւ Զինաստանի բոլոր միւս գաւառները կամ անապատներով եւ կամ ծովով շրջապատուած են:»

* * *

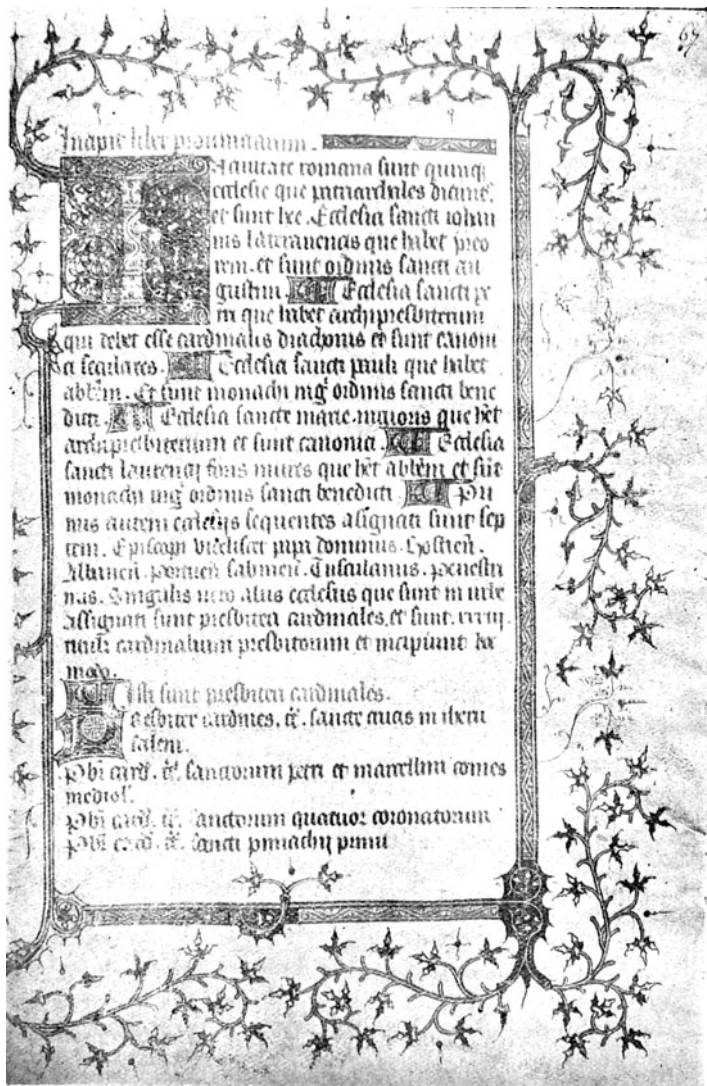
Հեթում իր գրքի առաջին մասով մեզի ներկայացուցած է – հիանալի վարպետութեամբ – Արեւելքի տասնեւչորս իշխանութիւնները թէ՛ աշխարհագրական եւ թէ՛ ազգաբանական մշակութային տեսակէտէն: Երկրորդ մասը Արեւելքի պատմութիւնն է, միշտ մեծ գծերով, բայց պատմական ոճով: Ահաւասիկ սկիզբը.

«Ս. Ղուկասու աւետարանին մէջ ըսուածին համեմատ՝ Յիսուս Քրիստոսի Ս. Ծննդեան ժամանակը՝ Օգոստոս կայսրը ամբողջ աշխարհիս իշխանութիւնն ունէր: Յետոյ պատահեցաւ որ պարսիկ թագաւոր մը՝ Նոսրով անուևով՝ ապստամբեցաւ Հոռմի կայսրին դէմ եւ ինքզինքը անուանել տուաւ Ասիոյ կայսր:

«Ասիկա Պարսից, Մարաց, Հայոց եւ Քաղղէացուց իշխանութիւնը գրաւեց եւ այնչափ զօրացուց իր իշխանութիւնը որ Հոռմի կայսեր մարդիկը վճռեց այս բոլոր երկիրներէն: Պարսից իշխանութիւնը Ասիոյ մէջ երեք դար տուեց, մինչեւ որ մահմետականները անոնց ձեռքէն խլեցին զայն:

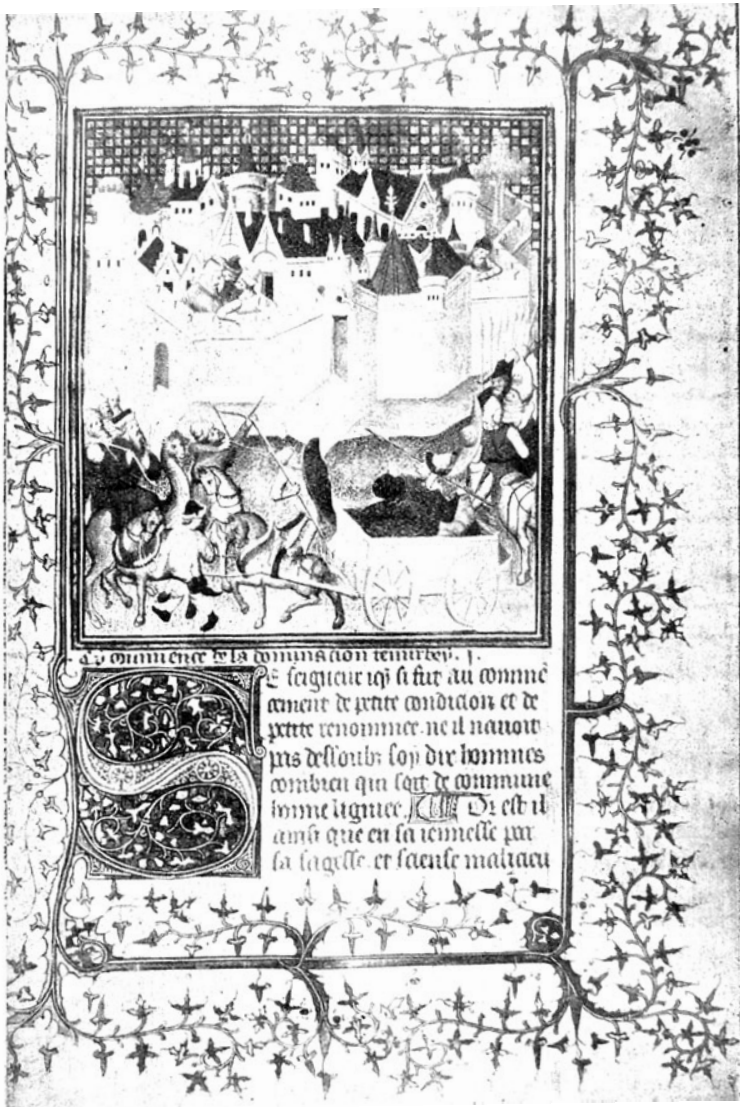
¹ Վառողին եւ թնդանթին կ'ակնարկէ յայտնապէս:

² Ահաւասիկ այն ժամանակին մեզի անձանթ պետական թղթագրամը:

Պատկեր թիւ 9.

Թիւ 12201 ձեռագրի պարունակած մէկ ուրիշ գրութեան զարդարուած մէկ էջը

Պատկեր ԹԻՒ 10.
Քաղաքի մը պաշարումը (Պատմութիւն Լենկ Թիմուրի)

«Յ. Ք.ի 632 թուականին՝ Մահմեթի անիծեալ սերմը մտաւ Սուրիոյ թագաւորութեան մէջ, եւ նախ Յոյներուն ձեռքէն խլեցին Դամասկոս չքեղ քաղաքը եւ ապա Սուրիոյ ամբողջ թագաւորութիւնը գրաւեցին: Ետքը եկան պաշարեցին Անտիոք քաղաքը...»

Ասանկ շարունակելով՝ մեզի կը պատմէ մահմետական պետութեանց անդադար կոխներն ու յարձակումները քրիստոնեայ տէրութեանց դէմ, մասնաւորապէս Յոյներուն եւ Նաչակիրներուն դէմ:

Այս երկրորդ մասը՝ տարբեր տեսակէտով ուսումնասիրուած՝ մեր գիտութիւնը կ'ամբողջացնէ Արեւելքի մասին եւ ինչ որ առաջին մասին մէջ իբր ժամանակակից կացութիւն ցոյց կուտայ, երկրորդ մասին մէջ անցեալին պատմութեամբ կը լուսարանէ: Հարկաւ ամբողջ Ասիոյ չի վերաբերիր այս մասը, այլ միայն Հին ատենէ ի վեր զարգացում ունեցող աշխարհին:

Երկին մեծագոյն մասը – երրորդ մասը – թաթարաց պատմութիւնն է. եւ այս պատճառով է որ գործը շատ անգամ «Թաթարաց Պատմութիւն» կոչուած է: Հեթումին վերնագիրը, «Ծաղիկ Արեւելեան Երկիրներու Պատմութեանց», գործին ամենէն յարմարն է, բայց Եւրոպացիները, որ քիչ թէ շատ տեղեակ էին Արեւելքի Հին պետութեանց եւ երկիրներուն, շատ աւելի հետաքրքրութիւն կը զգային Նորունկ Ասիայէն ելած անծանօթ վայրենի Թաթարաց ժողովուրդին հանդէպ, եւ հաւանական է որ հետագայ օրինակողները ընթերցողներուն մեծ մասին հետաքրքրութեան յարմարցուցած են վերնագիրը, շատ անգամ ալ լքելով գրքին չորրորդ մասը – Նաչակրութեան քարտը – որ մէկ դար ետքը անտարբեր կը ձգէր կարգացողը: Սակայն, ինչպէս որ գրուած է՝ գործը շատ մեծ տեղ կուտայ թաթարաց պատմութեան: Բայց ինչո՞ւ ա'յնչափ մեծ տեղ կը գրաւէ թաթարաց խնդիրը: Կիլիկիոյ պատմութիւնը մեզի պատճառները կը բացատրէ:

Հեթում Ա. թագաւորը Քոնիայի Սուլթանին իշխանութեան տակն էր եւ բնաւ օգնութիւն չէր կրնար սպասել քրիստոնեայ տէրութիւննեւրէն որ այն աստիճան տկարացած էին որ իրենք անգամ հարկատու դարձած էին մահմետական տէրութիւններուն:

Արդ՝ հեռաւոր Ասիայէն կ'ելլեն թաթարները որ ամբողջ Փոքր Ասիան սրով եւ հրով կ'աւերեն կը քանդեն եւ... Փոքր Ասիոյ մէջ գտնուող Քոնիայի թուրք տէրութիւնն ալ: Հեթումին թշնամիին թշնամի ըլլալով՝ Թաթարը գրեթէ դաշնակից կը սեպուի եւ Հեթում Ա. թագաւորը Թաթարին պաշտպանողական եւ յարձակողական դաշինք կ'առաջարկէ. Թաթարը կ'ընդունի եւ Հայոց թագաւորը Քոնիայի Սուլթանէն վրէժ կ'առնէ: Թաթարներուն դաշնակցութիւնը կ'օգտագործեն նաեւ Հեթում-

մի յաջորդները Եգիպտոսի մամլուքներուն դէմ պաշտպանեալու համար, թէ եւ շատ անգամ պատահած է որ Թաթարները, կամ ներքին կամ ուրիշ արտաքին պատերազմով բռնուած, չեն կրցած օգնութեան գալ Հայոց թագաւորներուն: Հեթում Բ. թագաւորը՝ 1299ին գերի բռնած ըլլալով Դամասկոսի Սուլթանը՝ զայն կը զրկէ իրբեւ նուէր Ղահան Սանին:

Երկրորդ պատճառը այն կ'ըլլայ որ Հեթում Պատմիչ՝ Թաթարաց պատմութիւնը չարադրելով՝ մեզի կը պատմէ նոյն ժամանակ Հայ-թաթար յարաբերութիւնները:

Բազմաթիւ գլուխներ նուիրուած են այս նիւթին: Նախ ահաւասիկ Հեթում Ա.ին ղեսպանութիւնը Մանկու Սանի մօտ. «Մանկու Սան՝ Հայոց թագաւորին խնդրանքները լսածին պէս՝ արքունիքը հաւաքեց եւ Հայոց թագաւորը իր առջեւ կանչեց եւ ամենուն առջեւ ասանկ լսօսեցաւ. «Քեզի, Հայոց թագաւոր, կը պատասխանենք թէ բոլոր խնդրուածքդ բարով կատարել կուտանք: Եւ ես՝ նախ՝ որ Աստուծոյ շնորհիւ իշխան եմ՝ պիտի մկրտուիմ եւ մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի հաւատքին պիտի հաւատամ. եւ արքունիքս ամբողջ մկրտել պիտի տամ եւ միւսներուն անկեղծութեամբ խորհուրդ պիտի տամ որ մկրտուին եւ քրիստոնէական հաւատքն ընդունին: Բայց բռնաբար պիտի չընեն, որովհետեւ հաւատքը բռնութիւն չ'ուզեր: Երկրորդ խնդրանքին կը պատասխանեմ որ յախտենական խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն կ'ուզենք քրիստոնեաներուն հետ: Քրիստոնեաներուն եկեղեցիներուն եւ քահանաներուն պիտի չհանդուրժենք որ վնաս մը ըլլայ... Իսկ Ս. Երկրին մասին՝ կ'ըսեմ թէ ամենայն սիրով Ս. Երկիրը ետ պիտի գրաւենք»:

Կը տեսնենք թէ Հայոց թագաւորը այն աստիճան յաջողած է իր իբր ղեսպան կատարած ղերին մէջ որ նոյն իսկ Սանը քրիստոնեայ դարձուցած է եւ այս վերջինս այնպիսի եռանդով բորբոքած է որ ետքը Հայոց թագաւորին կը գրէ թէ Ս. Քահանայապետին հետ ան սերտ յարաբերութիւններ պէտք է հաստատէ:

Այս Հայ-թաթար բարեկամութիւնը կը շեշտուի նորէն հետեւեալ կտորին մէջ ուր կը տեսնուի նաեւ Հայոց թագաւորին խոհեմութիւնը:

«Երբ Ապաղա գրաւեց բոլոր այն երկիրները որոնք իրեն դէմ ապստամբած էին եւ Թուրքիա երկրին հրամայեց ամէն ինչ որ իրեն հաճելի կը թուէր, իր առջեւ կանչել տուաւ Հայոց թագաւորը եւ անոր առաջարկեց Թուրքիոյ թագաւորութիւնը իր հաճոյքին համար ունենայ, որովհետեւ Հայոց թագաւորը եւ իր նախահայրերը միշտ հաւատարիմ մնացած էին Թաթարներուն:

«Իմաստուն եւ խոհական Հայոց թագաւորը խորապէս շնորհակալութիւն յայտնեց Ապաղային այնչափ մեծ պարգեւի մը համար, (հրաժարելով սակայն), որովհետեւ չէր կրնար բաւել երկու թագաւորութեանց տնտեսութեանը, մանաւանդ որ Եգիպտոսի սուլթանը մեծ ջանք կը թափէր Հայոց թագաւորութիւնը տապալելու եւ խորհուրդ տուաւ Ապաղա Սանին որ իշխանութիւնը սարակինոսի մը, այսինքն մահմետականի մը, չտայ: Խորհուրդը հաճոյ թուեցաւ Ապաղա Սանին որ բնաւ չուզեց որ սարակինոս մը իշխանութիւն ունենայ Թուրքիոյ վրայ»:

Երբեմն այս պատմագրական լուրջ ոճէն կը հեռանայ Հեթում եւ մանրագէպներ կը պատմէ, հեքեաթներ, որ կարդացողը քիչ մը կը հանգչեցնեն ծանր ընթերցումէն, եւ քաղաքականութիւնը կը մոռցնեն, ինչպէս ճինկիդ Սանի մասին գրուած հետեւեալ կտորը (թէ եւ պատեւրազմը կը յիշեցնէ) .

«Երբ որ ճինկիդ Սան իր մարտիկները լաւ և իմաստութեամբ կազմակերպեց, մտաւ երկիրը անոնց որ Թաթարներուն յաղթած էին, պատերազմեցաւ եւ ամենքն ալ նուաճեց եւ անոնց երկիրը գրաւեց: Ապա կը գրաւէր ամէն երկիր եւ ամէն բանի մէջ կը յաջողէր: Օր մը պատահեցաւ որ ճինկիդ Սան քիչ զինուորներով կ'երթար եւ թշնամիներու մեծ բանակի մը հանդիպեցաւ. անոնք իր վրայ սաստիկ յարձակեցան: ճինկիդ Սան կորովի կերպով պաշտպանեց ինքզինքը. վերջ ի վերջոյ իր ձին իր ներքեւը սատակեցաւ: Երբ որ ճինկիդ Սանին մարդիկը տեսան թէ իրենց պետը բռնուելու վրայ էր, քաջութիւննին կորսնցուցին եւ սկսան փախչիլ: Թշնամիները իրենց ետեւէն վազեցին առանց նշմարելու ճինկիդ Սան կայսրը որ հետիոտն էր: Երբ որ ճինկիդ Սան անդ՝ րադարձաւ՝ մացառի մը մէջ մտաւ թշնամիներուն մօտ: Ասոնք յաղթանակէն ետք՝ սկսան փախստականները փնտռել. բայց երբ ուզեցին փնտռել այն մացառին մէջ ուր ճինկիդ Սան պահուրտած էր՝ ահա թոչուն մը կը թառի մացառին վրայ: Մտածեցին որ հոն մարդ չկար եւ հեռացան, իրենցմէ ոմանք ըսելով թէ «Այս թոչունը այնտեղ պիտի չկենար եթէ մարդ ըլլար մացառին մէջ», ուստի մեկնեցան առանց այնտեղ նայելու»:

Ապա Հեթում կը բացատրէ թէ այն ժամանակէն ի վեր Թաթարները իրենց գլխուն վրայ՝ յիշատակի համար՝ այն թոչունին փետուրները կը դնեն:

Հեթում Պատմիչ, ըսի, Թաթարաց պատմութեան այնչափ կարեւորութիւն տուած է որովհետեւ նախ՝ Թաթարները դաշնակից էին Հայաստանին եւ երկրորդ՝ այդ պատմութեան մէջ Հայ-թաթարական յարաբերութեանց պատմութիւնը կայ. բայց երրորդ պատճառ մըն ալ գոյութիւն ունի: Առաջին մասին մէջ – կը կրկնեն – Հեթում Ասիոյ այն ատենուան կացութիւնը եւ մարդկային տարրերը կը ներկայացնէ, երկրորդ մասը պատմական Արեւելքին պատմական դէպքերը կը նկարագրէ – ասոնք լատինական աշխարհին Հանրաձանօթ գիտութիւնը կը կազմեն: Բայց Ս. Երկիրն մօտեցաւ նոր տարր մը զոր Եւրոպա չի ճանչնար. այն տարրը Թաթար ժողովուրդն է. եւ քանի որ բացարձակապէս անձանօթ է Եւրոպացիներուն, չափազանց չէ ամբողջ գիրք մը նուիրել այս ժողովուրդին պատմութեանը, որպէս զի գոնէ մտաւորական եւ իշխող դասակարգերը կատարեալ տեղեկութիւն ունենան Արեւելքի վրայ:

Հիմայ կրնայիք Հարցնել թէ ինչո՞ւ այնչափ կարեւոր է որ Եւրոպացիները կատարեալ տեղեկութիւն ունենան այդ մասին. ես ալ, իմ կարգիս, կրնամ պատասխանել թէ պատմագիր մը միշտ կատարեալ տեղեկութիւն կ'ուզէ Հայթայթել ընթերցողին: Բայց Հեթում՝ պատմիչ չէ միայն. Հիանալի փաստարան մըն է որ գիտէ կացութիւնը ներկայացնել, Հաւատարիմ եւ անկեղծ կրօնաւոր մըն է՝ որ չի կրնար Հանդուրժել որ Ս. Երկիրը եւ Ս. Գերեզմանը այլակրօններուն ձեռքն ըլլան, Համոզիչ քարոզիչ մըն է՝ որ Պապին անգամ կը Համարձակի աղաչանք մատուցանել եւ քարոզել, թունդ Հայրենասէր մըն է՝ որ բոլոր քրիստոնեայ տէրութեանց Հետ միասին կ'ուզէ իր Հայրենիքը ազատել, խոհեմ զօրավար մըն է՝ որ նոյն խնամքով կը պատրաստէ Սաչակիրներուն պատերազմական արշաւանքը ինչպէս պատրաստեր է Համոզումը:

Հեթում, Հիմայ որ երեք մասով Հիմը դրած է, անոր վրայ գազաթը, գմբէթը պիտի Հաստատէ, կանգնէ նոր Սաչակրութեան մը քարոզ եւ ծրագիր: Այս մասը ծրագիրով կը սկսի. այս ծրագիրը յստակ է եւ գործին ամբողջութիւնը կ'ամփոփէ: Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի թարգմանութենէն կը քաղեմ այս կտորը, որպէս զի ասոր վրայ ալ գաղափար կարենաք կազմել.

«Բանն պահանջէ, զի որ կամիցի սկսանել զպատերազմ, ունիցի զչորս պայմանս զայնոսիկ. նախ՝ զիրաւացի պատճառս. երկրորդ՝ զկարեւորս ՚ի պէտս սկսանելոյ եւ յանգ Հանելոյ զպատերազմ. երրորդ՝

պարտի հետազօտել զվիճակ եւ զկարողութիւն թշնամուոյն. չորրորդ՝ պարտի սկիզբն առնել մարտի ՚ի դէպ ժամու:

«Քրիստոնեայք վասն գրաւելոյ զՍուրբ Երկիր՝ ունին զարդարացի պատճառ, վասն զի է ժառանգութիւն Քրիստոսի, եւ առաջինք մեր բազում ինչ ստիպեցան կրել ՚ի Սարակինոսաց, եւ ունին բաւական գօրութիւն, միայն թէ միաբան մխեսցին ՚ի կոբի:»

Ըսել է թէ պատերազմ սկսելէն առաջ պէտք է չորս պայման լրացնել.

Նախ՝ լուրջ պատճառ ունենալ, երկրորդ՝ կարելորդ՝ կարելորդն ունենալ պատերազմը սկսելու եւ կատարելու համար, երրորդ՝ թշնամիին վիճակը եւ կարողութիւնը գիտնալ, չորրորդ՝ յարմար ժամանակին սկսիլ:

Ինչպէս որ երկու տողով արդէն կ'ըսէ եւ ապա աւելի ճոխութեամբ կը պնդէ, լուրջ պատճառ կայ. ամենքն ալ արդէն համոզուած են՝ քանի որ ուրիշ արչաւանք ըրած են. Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը պէ՛տք է ազատել սարակինոսներուն ձեռքէն. Աստուծոյ պատուէր է. «Աստուած մեզի ապացոյց տուած է թէ Ս. Երկիրը թշնամիներուն իշխանութենէն պիտի ազատուի, որովհետեւ, Աստուծոյ շնորհիւ քրիստոնեայ բոլոր թագաւորները եւ իշխանները լաւ վիճակի մէջ են եւ խաղաղութիւն կը վայելեն, քանի որ իրենց մէջ չկայ կոբի կամ պատերազմ: Ուստի կը տեսնուի թէ Ամենակարողն Աստուած կ'ուզէ Ս. Երկիրն ազատել:»

Երկրորդ պայմանը՝ կարելորդն ունենալ պատերազմը վարելու համար, ոչ միայն նիւթական կարողութեան կ'ակնարկէ, այլ եւ լուրջ պատրաստութեան մը:

Ահա՛ւասիկ Հեթումին կարգադրութիւնները.

Նախ պէտք է առաջապահ գունդ մը ղրկել որ պիտի բաղկանայ հազար ձիաւորէ, երեք հազար հետեւակէ, եւ ատոնք տասը նաւով պիտի հասնին կա՛մ Կիպրոս կղզի կա՛մ ուղղակի Կիլիկիա: Նոյն ատեն ղեսպաններ պիտի ղրկւին առ Ղարապղանտ որպէս զի անոր երկու խնդրանք մատուցանեն, նախ որ ո եւ է ապրանք ուղարկել թշնամիներուն արգիլէ, երկրորդ՝ որ Մելիտինէի կողմերը մարդ ղրկէ որպէս զի արչաւանք պատրաստեն դէպի Հալէպ: Անկէ ետքը՝ Ոսչակիրները, Կիպրոսցիներն ու Հայերը միաբանելով պատերազմ պիտի սկսին, նոյն ատեն Եգիպտոսն եւ Սուրիան ծովուն վրայէն պաշարելով: Այսպէս, սարակինոսները, ստիպուած պաշտպանելու թէ՛ իրենց երկիրը, թէ՛ Հալէպը եւ թէ՛ Բաբելաստանը, պիտի շուարին և մարտիկ ու ժամանակ պիտի կորսնցնեն: Ոսչակիրներուն եւ Հայերուն նաւերը, սպառնալով Եգիպտոսի ծովեզերքին, Սուլթանը կը ստիպեն բոլոր զինուորները Եգիպտոս ետ կանչելու: Միւս կողմէն՝ Լիբանան կը գտնուին քառա-

սուն հազար քրիստոնեայք որ կրնան նոյն միջոցին նաւահանգիստ պատրաստել Խաչակիրներուն գալիք մեծագոյն բանակին համար:

Ուրիշ կողմանէ ալ՝ թաթարները երկիրներ պիտի գրաւէին եւ քրիստոնեաներուն յանձնէին: Ասկէ զատ թող Նորին Սրբութիւնը չմոռնայ վրացիներուն ալ գրել որպէս զի օգնութեան գան: Եւ որպէս զի այս պատրաստութիւնը կատարեալ ըլլայ. Պապը պէտք է յետմտաբանութեամբ քննարկէ որ Սուլթանին դէմ ապստամբին, որովհետեւ անոնք ալ քրիստոնեայ են: Նոյն իսկ Եգիպտոսի մէջ Խաչակիր անունով բազմաթիւ քրիստոնեաներ կան: Հիմայ երբոր արեւեան բոլոր քրիստոնէական աշխարհը ոտքի կ'ելլէ եւ սարակիստները կը շրջապատէ, երբ Խաչակիրներուն առաջապահ գունդը տեղեկութիւն առած կ'ըլլայ այն երկիրներուն մասին, առաջին նպաստաւոր առիթին պէտք է սպասել որպէս զի Խաչակիրներուն գլխաւոր բանակը ճամբայ ելլէ եւ արչաւանքը սկսուի: Յետոյ կը տեսնենք թէ ինչ տեսակ են այս առիթները: Այս գլխաւոր բանակը երեք ճամբայ ունի իր տրամադրութեան տակ եւ կը մնայ յարմարը որոշել: Կարելի է Ափրիկէէն անցնիլ. բայց այս մասին խորհուրդ տալը տեղեկաներուն կը ձգէ, որովհետեւ այն ճամբուն թէ՛ լաւ թէ՛ գէշը չի գիտեր: Հիմայ երկու ճամբայ միայն կը մնայ, կա՛մ Պոլսէն անցնիլ ինչպէս ըրած է Կոտֆրուա տը Պուլյեօն, — այնտեղէն սակայն վտանգ կայ, որովհետեւ Խաչակիրները զանազան տեղեր մահմետականներէն շրջապատուած կ'ըլլան, — կա՛մ ուղղակի մինչև Կիպրոս կղզին նաւով ճամբորդել եւ հոն հաւաքուիլ մինչև որ առաջապահ գունդը թշնամիին վիճակը հետազօտէ եւ ապա՝ ամենքն ալ միացած՝ միաժամանակ թշնամիին վրայ յարձակին: Բայց ինչ ճամբայ ալ որոշուի՝ մեծ խնդիրը այն է որ «միաբան մխեսցին ՚ի կոխ», կարգապահութիւն եւ համակարգում պէտք է անպատճառ: Պէտք է առաջուրնէ իմաց տալ Արեւելքի քրիստոնեաներուն, այսինքն Հայոց եւ, եթէ կարելի է, զիրենք շարժել, Վրացիներուն ալ, եւ՝ չմոռնա՛նք՝ թաթարներուն, դաշնակցութիւնն ուզել, որովհետեւ անոնք ալ համակիր են եւ իրենցմէ շատերը մկրտուած են. արդէն առաջարկած են օգնութեան գալ:

Թշնամիին վիճակը պէտք է գիտնալ. ասոր համար է որ այլակրօններուն մասին ալ կը խօսի առաջին մասին մէջ, և այդ առաջին տեղեկութիւնները լրացնելու համար նորէն թշնամի իշխանութիւններուն վիճակը կը ցուցնէ: Մէկ օրինակ միայն մէջ կը բերեմ.

«Եգիպտոսի եւ Սուրիոյ Սուլթանը կը կոչուի Մելոմասուր. իր զօրքերը զանազան ազգերէ են, որովհետեւ այն կողմերը բնակողները զօրութիւն չունին պատերազմի համար. հետեւակները սակաւաթիւ են

եւ հեծեալները պէտք եղածին չափ են, բայց վարձուած զինուորներ կամ գերիներ են: (Ըսել է թէ շատ մեծ արժէք չունին այդ զինուորները՝ հաւատքէն մղուած Սաչակիրներուն դիմացը. Ֆ. Ֆ.) Եգիպտոսի սուլթանը վախի և կասկածի մէջ է շարունակ. կը վախնայ որ իրարանցում ելլէ հպատակներուն մէջ եւ սպաննուի, որովհետեւ իշխանութիւնը գրաւել շատ կը ցանկան: Բանակը քսան հազար հեծելազօրք է կը բաղկանայ, բայց մեծագոյն մասը զօրաւոր չեն»:

Կարճ խօսքով՝ բանակը կազմուած է քսան հազար անզօր եւ վարձուած կամ գերի զինուորներ է եւ կարգապահութիւնը երբեք ու Սուրիոյ զինուորները հինգ հազար զոյ ու աւազակներու խումբ մըն են, բայց աւելի արի են եւ քաղաքներ պաշարելու մեքենաները գիտեն գործածել:

Յարմար ժամանակին պէտք է սկսիլ եւ հիմայ հասած է այն ժամանակը, — չեթում ասիկա քանի ու քանի անգամ կը կրկնէ:

«Արիաբար կ'ըսեմ թէ կրնամ արտասանել այս խօսքերը «Ահա՛ — ւասիկ հիմայ յարմար ժամանակը, ահա՛ փրկութեան օրը», որովհետեւ իրաւ ընդունելի եւ յարմար ժամանակն է քրիստոնեայ հաւատքին թշնամիներուն դէմ պատերազմ վարելու: Արդ՝ յարմար ժամանակն է օգնութեան գալու Ս. Երկրին որ շատոնց գերի է այլակրօններուն: Արդ յարմար ժամանակն է որպէս զի Քրիստոսի հաւատարիմ սպասաւորները քաջութեամբ միանան Ս. Երկրին համար, որպէս զի թշնամիներուն ձեռքէն ազատուի Ս. Գերեզմանը...»:

Իսկ զանազան գլուխներու մէջ կ'ըսէ.

«Հիմայ յարմար ժամանակն է, որովհետեւ քրիստոնէական հաւատքին թշնամիներուն զօրութիւնը նուազած է նաեւ Թաթարներէն վարուած կռիւներուն շնորհիւ, որոնցմով անոնք ջարդուեցան եւ բազմաթիւ զինուորներ կորսնցուցին մարտին մէջ...»:

«Նորէն՝ յարմար ժամանակն է. Աստուած կը ցուցնէ թէ Թաթարները առաջարկեցին քրիստոնեաներուն օգնութեան գալ սարակինոսներուն դէմ եւ այս նպատակով է որ Թաթարներուն Ղարբանդ թագաւորը պատգամաւորներ զրկած է առաջարկելով իր ամբողջ իշխանութեամբ ջանալ Քրիստոնէութեան թշնամիները զգետնել»:

Ուրեմն բարոյական տեսակէտով՝ յարմար է ժամանակը, քրիստոնեաներուն կացութեան տեսակէտով ալ. հիմայ, նշանը տալու համար կը բաւէ նպաստաւոր առիթ մը. եւ այս առիթները այնքան շատ են որ զիւրին է որ ատոնցմէ մէկը պատահի: Այս առիթներուն տեսակներն են, — Սուլթանին արքունիքին մէջ մատնութիւն եւ կամ արքայասպանութիւն մը, ինչ որ շատ յաճախ պատահած է այդ թագաւորութեան

մէջ – կամ Նուպիացիներու, Պէտուէններու, Թուրքմէններու ապստամբութիւն մը կամ Նեղոս գետի անբաւական բարձրացում մը որ սով պատճառէ, այնպէս որ եգիպտացի զինուորները բաւական պաշար չկարենան տանիլ անապատէն անցնելու համար՝ որպէս զի մինչև Սուրիան երթան պաշարելու:

Անպատճառ սկսինք պատրաստուիլ, «յարմար ժամանակը հասած է»... եւ չըլլայ թէ ժամավաճառութիւն ընենք մինչև որ թաթարները մահճետական դառնան¹:

Հեթում իբրև պատմիչ շատ վարպետութիւն ցոյց տուած է պատմական զանազան ճիւղերուն մէջ. և նոյն իսկ եթէ կարելի է՝ մասնաւորապէս ուսումնասիրելով իր գործը պատմագրական խիստ տեսակէտէն՝ երբեմն երբեմն սխալներ գտնել հոն, բայց հեղինակը լրջօրէն գրած է իր գործը, աղբիւրներուն ստուգութեան աստիճանն անգամ նշանակելով. Թաթարաց պատմութեան առաջին ժամանակները Թաթարներէն իմացած է, երկրորդ շրջանը Հեթում թագաւորէն լսած է, իսկ երրորդ շրջանին դէպքերուն ինքն իսկ ականատես եղած է:

Ասկէ գատ պէտք է նկատի առնենք որ այս գիրքը օտար լեզուով տուն տուած է եւ առանց ո եւ է համառօտ գրութիւն կամ նախագիծ ունենալու աչքին առջև, ինչ որ Nicolas Falcon կրօնակիցը մեզի որոշ կ'ըսէ.

«Comme le Frère Hayton me le dictoit de sa bouche sans note in exemplaire».

Հեթում Պատմիչին կը վերագրուի նաև հայերէն «Ժամանակագրութիւն» մը:

Հ. Զարբհանէլեան իր «Հայերէն դարութեան պատմութեան» մէջ կ'ըսէ թէ Հեթում Պատմիչի վերագրուած հայերէն ձեռագրի մը ակնարկութիւն կայ Ս. Էջմիածնի Վանքի մատենադարանի գրացուցակին մէջ, ձեռագրի մը որ նիւթ ունի «Սրատք ոգեշահք»:

Հեթումը այստեղ ուսումնասիրեցի գլխաւորապէս իբրև *La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient* գրքին հեղինակը:

Այս գործը, ինչպէս որ կը կարդացուի Փարիզի Ազգային Մատենադարանի ցուցակին մէջ, «Հեթումին բաւական կարելոր դիրք մը կ'ապահովցնէ ԺԳ. դարու ֆրանսացի պատմիչներուն շարքին մէջ»:

Բայց ուղեցի իր բարդ անձնաւորութիւնն ալ ցուցնել. պատմիչ է,

¹ Իրաւ՝ Հեթում իրատուք ունէր, որովհետև եթէ քրիստոնեաները խաչակրութիւն ընէին այն ժամանակ, Թաթարները մեր ուժը տեսնելով քրիստոնեայ կը դառնային, մենք առիթը կորսնցուցինք եւ Թաթարները մահճետական կրօնքին յարեցան:

բայց Սաչակրութեան քարոզիչ եւ կազմակերպիչ է ամէն բանէ առաջ, ինչպէս նաեւ այն Հայրենասէր մարդն է որ գրած է «Փա՛ռք Աստուծոյ՝ զի թագաւորութիւն Հայոց իցէ ի բարի վիճակի, ըստ զօրացուցանելոյ Աստուծոյ ի ձեռն Լեւոնի՝ որդւոյ տեառն Թորոսի՝ ի նախկին վերածցի վիճակ. վասնզի փայլէ ամենայն առաքինութեամբք, եւ է Հայելի ամենայն իշխանաց»:

POSTFACE

Frédéric Feydit est le continuateur de la grande école française d'arménologie dont le fondateur est J.M. Saint-Martin. Le cercle des intérêts de cet arméniste est vaste. C'est un éminent connaisseur de la langue arménienne classique (*grabar*), folkloriste, critique littéraire, pédagogue et traducteur maîtrisant à la perfection l'arménien occidental. Feydit se consacre aux études arméniennes dès son jeune âge. Il entretient d'étroites relations avec les frères des Congrégations Mekhitaristes de Venise et de Vienne. Il passe trois ans à Venise, dans le milieu des Mekhitaristes, travaillant dans leur riche bibliothèque de manuscrits, étudiant l'histoire et la langue du peuple arménien. Par la suite, il établit des relations avec l'Académie des Sciences de la RSS d'Arménie, l'Université d'Etat d'Erevan et surtout avec les arménistes du Maténadaran Machtots. Les études arméniennes réalisées en Arménie Soviétique font la joie du savant français et le tranquillisent, car il remarque un affaiblissement d'intérêt chez les chercheurs européens à l'égard de l'arménologie. Dans certains ouvrages de Feydit, on sent son inquiétude quand il observe de l'indifférence, à l'échelle mondiale, pour les valeurs spirituelles arméniennes, puisque l'Arménie ne possède pas de réserves de pétrole ni d'autres ressources matérielles. Il remarque que la France aussi prêle progressivement de moins en moins d'importance aux études arméniennes et il est content que ce manque soit compensé en Arménie.

La majorité des œuvres de Frédéric Feydit est écrite en français, même ses séries d'articles dans *Bazmavep*. Son but est parfaitement compréhensible : mondialiser les valeurs arménologiques par l'intermédiaire du français.

Ce grand arméniste français est ami intime d'Archak Tchobanian, savant de grande valeur, et il sait bien quels efforts il lui faut fournir pour faire connaître les œuvres d'art et de littérature arménienne dans divers pays. L'un de ses premiers ouvrages en arménologie, publié en 1938 en arménien occidental, est consacré à l'*Histoire des Tartares* de l'historien Hétoum. Feydit connaît les manuscrits français de cette oeuvre et il démontre qu'elle était connue en Europe à l'égal de la relation de voyage du Vénitien Marco Polo. Il considère l'histoire de Hétoum une oeuvre littéraire française autant qu'un ouvrage du Moyen Age arménien, dont l'auteur a eu des projets européens en relation avec les Croisades.

L'étude de l'héritage arménologique de Feydit montre clairement qu'il consi-

dère la traduction française de l'épopée arménienne *David de Sassoun*, avec introduction et notes, comme la principale de ses œuvres. Feydit est grand connaisseur en matière d'épopées, dont il connaît les plus célèbres, et il apprécie l'épopée arménienne d'après les critères universels. Il la munit de commentaires si détaillés que la compréhension en devient très facile. Feydit admire les idéaux humains et pacifistes de l'épopée *David de Sassoun* et tâche de transmettre ces idéaux aux autres peuples du monde entier par l'intermédiaire de sa traduction française, il regrette que l'épopée soit si peu connue, alors que ses valeurs morales sont universelles et proches à tous les humains. Partant des faits contés dans l'épopée, Feydit loue la femme arménienne, son patriotisme et son dévouement sans bornes à son mari et sa famille.

Dès le début de sa carrière d'arméniste, Feydit constate qu'il est nécessaire d'écrire un manuel d'arménien dans lequel les Européens maîtrisant le français et les émigrants arméniens ayant perdu l'usage de leur langue maternelle puissent apprendre facilement l'arménien occidental. Son manuel est composé d'après les critères de la méthodologie pédagogique d'avant-garde. Les leçons ne poursuivent pas l'unique but d'enseigner la langue, mais font aussi connaître l'histoire du peuple arménien, sa culture et sa littérature. Bien que Feydit sache que ni le Mont Ararat, ni le lac de Van ni celui d'Ourmia n'appartiennent plus à l'Arménie, il les présente dans son manuel comme des aires géographiques arméniennes. A côté de l'Arménie Soviétique, il reconnaît aussi comme terre arménienne l'Arménie Majeure historique.

Au cours des cours de langue arménienne et en d'autres occasions également, Feydit s'étonne de voir certains spécialistes reculer l'époque de Movses Khorénatsi. Il ne cite pas leurs noms ni n'entre en polémique avec eux ; simplement, il ajoute foi à ceux des auteurs arméniens qui considèrent que M. Khorénatsi est un historien du Ve siècle. Il fait confiance au Père de l'historiographie arménienne. Feydit examine les passages légendaires et mythologiques de l'*Histoire d'Arménie* de Movses Khorénatsi et il est convaincu qu'ils sont de même valeur que le *Chah-namè* de Ferdowsi. Les personnages de l'épopée de Khorénatsi font son admiration et il en trouve les parallèles dans l'épopée *David de Sassoun*.

L'une des plus importantes recherches de Feydit est consacrée à l'alphabet de Machtots. Il admet que jusqu'en 405 les Arméniens n'ont pas eu d'alphabet propre et se sont servis des alphabets des autres peuples. Il fournit ses arguments à ce sujet et discute sans jamais offenser ceux qui ont une opinion différente. Avec sa capacité de polémiste, Feydit démontre que les vrais scientifiques n'ont pas besoin de discréditer ou d'humilier les autres et qu'ils sont connus et respectés sans avoir recours à cela. Il trouve que l'alphabet de Machtots est parfait.

Parmi les études philologiques de Feydit, on distingue une œuvre monumentale, les *Amulettes chrétiennes d'Arménie*, qui a exigé un travail d'une cinquantaine d'années. Il rédige également les catalogues des manuscrits contenant des textes d'amulettes des bibliothèques des Congrégations Mekhitaristes de Venise et de Vienne, ainsi que de la Bibliothèque Nationale de Paris. Feydit explique pourquoi les amulettes, officiellement interdites par les hommes d'Eglise arméniens dès le Ve siècle, continuent à faire partie de la vie quotidienne des Arméniens comme reliques de l'époque panthéiste, puis acquérant un contenu chrétien, sont introduites dans les manuscrits des églises et des monastères. Il caractérise les amulettes qu'il publie, les dote de commentaires détaillés et en donne la traduction française.

Parmi les articles publiés par Feydit dans *Bazmavep*, deux sont consacrés à Hacop Paronian et à Ervand Otian. Caractérisant ces deux grands satiristes arméniens, il les classe au rang des plus célèbres satiristes européens.

Feydit publie en français une série de *Cahiers de grammaire arménienne* dont l'un traite du Système du verbe arménien classique. Feydit a offert ce cahier de 53 pages à Lévon Khatchikian, alors directeur du Maténadaran, avec la dédicace suivante : « A l'académicien Lévon Khatchikian, avec mon profond respect et mon affection amicale. Paris, le 14 avril 1976. Frédéric Feydit ». En outre, Feydit correspond avec les arménistes les plus remarquables d'Arménie dont il parle toujours avec admiration, les considérant comme d'éminents spécialistes.

Consacrant d'intéressants ouvrages linguistiques à l'arménien classique et à l'arménien occidental, Feydit, en linguiste versé, considère que les dialectes de la langue arménienne sont autant de clés pour résoudre les énigmes de la protolangue indoeuropéenne.

Au cours de toute sa vie, Frédéric Feydit participe à de nombreux congrès scientifiques, toujours en défenseur de l'histoire, de la littérature et des droits du peuple arménien. Tout homme civilisé ne peut qu'admirer l'exposé présenté par lui à l'Académie Royale de Bruxelles à l'occasion de la commémoration du cinquantenaire du génocide arménien, où il rappelle à l'humanité qu'à côté de la monstrueuse quantité de victimes arméniennes, les Jeunes Turcs ont détruit les valeurs spirituelles du peuple arménien et exterminé de grands hommes, tel le poète Daniel Varoujan, digne d'être placé à côté des plus grands poètes de l'Occident.

Frédéric Feydit était un grand ami du peuple arménien, authentique défenseur de la vérité et des valeurs scientifiques. Ses recherches montrent que le peuple arménien a apporté une considérable contribution à l'histoire de la culture, de la science et de la littérature de l'humanité civilisée, ce qui doit être reconnu par le monde entier.

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ¹

- Աբաղա – 121
Աբաս Կարսի տեր – 39
Աբգար արքա – 85, 130
Աբգարյան Գևորգ – 119, 120
Արեղյան Մանուկ – 21, 25, 37, 48, 57, 121, 133, 179
Արխողոմ աղա – 156, 157
Արովյան Խ. – 87
Արրահամ – 73
Արրահամյան Ա. Ա. – 63, 92
Արրահամյան Աշոտ Գ. – 92-94, 96, 97
Ազաթանգեղոս – 94, 95, 98, 133, 150
Աղրամելք – 20, 26
Աժդահակ Մարաց թագավոր – 21, 36, 37, 84, 128, 129, 131
Աժդահակ-Ջոհակ – 123, 132, 134
Աժի – 37
Ալաններ – 131
Ալեքսանդր Մակեդոնացի – 84
Ալեքսիանոս վարդապետ – 150
Ալի – 73
Ալիջան Ղևոնդ – 37, 119, 120
Ալմանաց Ֆրտիկ կայսր – 118
Ախվերդյան Գևորգ – 146
Աղայան էդ. – 92, 148
Աղեքսանդր թագաւոր – 109
Աճառյան Հրաչյա – 60, 92, 96, 113, 146-148
Աճատունիներ – 21, 178
Ամիլիոս (պատգամաբեր, Դիոկղե տիանոսի կայսեր) – 150
Ամուլս – 29
Այսոնյան Արսեն – 146
Անահիտ դիցուհի – 85
Անանիա Շիրակացի – 61, 96, 97, 139
Անանյան Պողոս – 7
Անասյան Հակոբ – 119, 120
Անգեղյա – 126
Անթարյան Փ. – 61, 141
Անթեյ – 21, 180
Անտոնիոս – 84
Անուշ – 153
Աշոտ Բագրատունի թագավոր – 39
Աշոտ Երկաթ – 86
Աշոտ Հայոց արքա – 40
Աշոտ Ողորմած – 86
Աշտարակեցիներ – 105, 208
Ապաղա խան – 112, 219, 220
Աջմու Շապուհ արքա – 50
Առվան – 99
Աստղիկ (պարոն) – 51
Ատոմ գրիչ – 61
Ավգերյան Մկրտիչ – 104-106, 114, 117, 119, 207, 211, 221
Ավգեր Հովհան – 7
Արա Գեղեցիկ, Հայոց արքա – 19, 84, 125, 176
Արամ Նահապետ – 83, 125, 126
Արզավան – 131
Արթին աղա – 158, 159
Արխատոֆանես – 151
Արծրունի – 177

1 Ֆ. Ֆելդի տպագրած Հմայիլների բնագրերում եղած անունները դուրս են թողնված ցանկից:

- Արծրունի Վարդան – 7
 Արծրունիներ – 21, 26, 177, 178
 Արմաղան – 184
 Արմեն – 77, 125
 Արմենիկ – 125
 Արշակ I, Հայոց թագավոր – 96, 130
 Արշակունի թագավորներ – 99, 130
 Արշակունիներ – 85, 96
 Արտաշես Առաջին – 93, 129-132
 Արտաշես արքա – 18, 56, 84, 174, 175
 Արտաշիր Սասանյան – 123, 133
 Արտավազդ – 18, 34
 Արտավազդ Առաջին – 84
 Արտավազդ արքա – 34, 94, 132, 133, 149, 175
 Արտավան, պարթևաց թագավոր – 96
 Արևշատյան Սեն – 98
 Աբար. որդի Քրմեայ – 63
- Բագրատունիներ – 21, 178
 Բաղին – 45
 Բաթմանա Բուղա – 40
 Բաղդասար – 20, 25, 28, 31, 33, 35, 36, 51, 129, 177, 178, 184
 Բաղդասար աղբար – 153, 154
 Բաղդատի խալիֆ – 20, 21, 178, 179
 Բապ ֆրենկ – 50, 51, 178
 Բարդաձան – 94
 Բարթեղեմեյ Բոլոնիացի – տե՛ս
 Բարթողիմեոս Բոլոնացի
 Բարթիկյան Հրաչ – 40
 Բարթողիմեոս Բոլոնացի – 50, 178
 Բարչամ – 83, 125
 Բել – 82, 101, 125
 Բենեդիկտոս ԺԲ – 211
 Բյուրասպ ԱժղաՀակ – 122-124, 128
 Բրյուեռ – 154
 Բրոսսե Մարի – 118
- Գարբիել Հրեշտակապետ – 53, 69, 73, 95
 Գագիկ Երկրորդ, Բագրատունի թագավոր – 86, 117, 118
 Գագիկ Հայոց թագավոր – 26
 Գայանե (մայրապետ) – 150
 Գայսեբյան Հովհաննես – 152
 Գարգանտյուա – 19, 127, 176
 Գէորգ վարդապետ – 61
 Գէորգ զօրավար – 69, 73
 Գիսանե – 31
 Գլակ Ասորի – 31
 Գյուլբենկյան Գալուստ – 59
 Գնթունիներ – 21, 178
 Գնունիներ – 21, 178
 Գոլդոնի – 151
 Գորգիզ – 50
 Գրանդսեյն դը Հոթենոիվ – 5
 Գրիգոր Լուսավորիչ – 29, 31, 51, 73, 85, 86, 94, 150, 188
 Գրիգոր Մագիստրոս – 56, 132
 Գրիգոր Նարեկացի – 65-67, 73, 87, 140
 Գրիգոր Տաթևացի – 61
 Գրիգորյան – 148
 Գուտչմիտ – 123
 Գուրգեն Աղվանից թագավոր – 39
 Գևորգ Արով – 21, 179
- Դարադյան Մ. – 57
 Դանիել Վարուժան – 140, 167
 Դավիթ Անհաղթ – 7, 87
 Դարեհ Պարսից արքա – 80
 Դեբյուսի – 121
 Դեղձուե Մամ – 19, 23, 34, 54, 184
 Դեմետրե – 31
 Դեմիրճիրաչյան – 5
 Դետմար – 119, 120
 Դէվալ – 72
 Դիոնիսոս – 96

Դիպինոս – 129
Դյուլորին Էդուարդ – 104, 207
Դոլուխանյան Ա. – 118, 145
Դոն Կիխոտ – 160

Եգանյան Օ. – 61, 141
Եգեկիա Թագավոր – 29
Եգեկիա Հրեից առաջնորդ – 20
Եգեկիել – 72
Եգնիկ Կողբացի – 62, 63, 87, 98
Եղիայան Արմենակ – 140
Եղիշե – 98
Եղիսաբեթ – 64
Եսայի մարգարե – 29
Եսայի Նչեցի – 117
Երանյակ – 152, 153
Երզնկացի Մխ. – 61
Երվանդ – 130
Եվսեբ – 61

Զարբհանայան – 118, 225
Զաքարիա կաթողիկոս – 61
Զեյթունյան Ա. – 61, 140
Զենոբիա – 85
Զևս դիցն Արամազդայ – 94
Զոհալ – 72
Զոհակ, առասպելական հերոս – 123, 124

Էմին Մ. – 37, 121, 123, 147
Էվփիմե – 159
Էվթիկ – 159
Էփրիկյան Հ. Ս. – 31

Թադեոս առաքյալ – 85
Թեզա – 61
Թեոֆրաստես – 151
Թերզիբաշյան Վ. – 150
Թովմա Արծրունի – 20, 145
Թորոսյան Հարություն – 5
Թումանյան Հովհաննես – 57

Ժակ Ֆեյդի – 8
Ժան Լեյոնդ – 94
Ժան-Պիեռ Մահե – 5, 10, 11, 13
Ժ. դը Մորզան – 101
Ժորժ Դյումենզիլ – 9
Ժուրգեն – 157

Իգնատիոս վարդապետ – 188
Իկոնիայի սուլթան – 218
Ինոկենտիոս Երրորդ պապ – 16
Իշխանյան Ռ. Ա. – 139
Իսմիլ խաթուն – 38, 90
Իսրայել Օրի – 86, 105, 208

Լա Բրյուեռ – 151
Լալայան Երվանդ – 23, 95, 144, 186
Լենկ Թիմուր – 86, 107, 108, 213
Լուի Մարիես – 6
Լուսին – 72
Լուսինյաններ – 104
Լևոն – 152, 153
Լևոն Իմաստուն – 40
Լևոն, որդի Թորոսի – 118, 226
Լևոնյան Գ. – 150

Խալաթյանց Գր. – 121
Խանդութ խանուժ – 50-52, 54, 184
Խաչատրյան Պ. Մ. – 66
Խաչերյան Լևոն – 5, 11
Խաչիկ-Գագիկ (914-943 թթ.) – 26
Խաչիկեան Լևոն – 61, 140, 167
Խոսրով Հայոց արքա – 85, 99, 133
Խոսրով Պարսկաստանի արքա – 107, 110, 111, 212, 213, 217
Խոսրովանուշ Թագուհի – 86
Խոսրովիդուխտ (Տրդատի քույր) – 10, 150
Խրիմյաններ – 105, 208

Մովինար – 18, 21, 25, 26, 28, 38, 174, 179, 180, 184

- Կառստ – 147
 Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան – 25
 Կարդոս – 125
 Կարեն (իշխան – սիրող ձոփսիմեի) – 150
 Կենամայել – 69
 Կենդանամայել – 69
 Կերասոս – 133
 Կիկերոն – 79
 Կիպար – 153, 157
 Կիպրիանոս – 72, 73, 140
 Կլեոպատրա Եգիպտոսի Թագուհի – 84
 Կղեմէս Ե Պապ – 104-106, 119, 206, 209, 210, 212
 Կյուր Յան – 40
 Կյուրճյան Միքայել – 158
 Կյուրոս – 127
 Կոզրազին – 23, 44, 45, 185
 Կոստանդին IX Մոնոմաքոս, բյուզանդական կայսր – 118
 Կոտֆրուա տը Պուեոն – 223
 Կորկոտյան Ք. Ա. – 139
 Կորյուն – 7, 97, 99
 Կրեսոս – 129
 Կոյս Մարիամ – 68

 Հակոբ Մեղապարտ – 139
 Համբարձումյան Վիկտոր – 139
 Համտոլ Հրեչտակ – 37
 Համտուն ամիրա – 39, 40
 Հայկ Նահապետ – 17, 82-84, 101, 125, 126, 127, 130, 176
 Հայտոն – 120
 Հայր Գարեգին Հովսեփյան – 57
 Հայր Ներսես Տեր-Ներսիսյան – 7
 Հանուչ – 146
 Հարությունյան Սարգիս – 74
 Հացունի Վարդան – 61, 62, 72, 73
 Հեթում Առաջին – 111, 112, 207, 218, 219
 Հեթում Բ – 111, 219
 Հեթում Կոռիկոսցի, Հեթում պատմիչ – 8, 11, 80, 81, 94, 103-108, 110-121, 164, 205-208, 210-214, 217, 219-222, 224, 225
 Հեթումյաններ – 206, 207
 Հերակլես – 126, 129
 Հերովդիատա – 31
 Հիպպոլիտոս պատմիչ – 96
 Հիսուս Քրիստոս – 30, 68, 69, 114
 Հյուզո Վիկտոր – 87
 Հովհան – 19, 41, 42, 44, 46, 47, 184
 Հովհան Մանդակունի – 62, 63, 149
 Հովհաննես Գառնեցի – 67
 Հովհաննես Մկրտիչ – 29, 31, 73
 Հովհաննես Կոզեոն – 61
 Հոաղամիս, Հոաղամիզդ – 24, 38, 85
 Հոփսիմե (կոյս) – 150
 Հրանտ Ասատուր – 152
 Հրուզեն – 122, 124
 Հուլավու – 121

 Զեոնե Քանանացի – 178

 Ղազան խան – 111, 113, 219
 Ղազինյան Ա. Ա. – 66
 Ղամէր – 72
 Ղանալանյան Արամ – 21, 179
 Ղարբանդ Թագավոր – 224
 Ղարիբյան Արարատ – 92, 148
 Ղարպաղանտ – 115, 222
 Ղեւոնդեանք – 86
 Ղուկաս – 64, 140, 217

 Մակարյան Ալ. – 152
 Մալխասյան Ստ. – 32, 52, 123, 134
 Մահմետ – 218
 Մամգուն ճենաց – 21
 Մամգուն Զինացի – 21, 178
 Մամիկոնյան Վահան – 86
 Մամիկոնյաններ – 21, 178

- Մանգու խան – 111
 Մանու – 21, 178
 Մանուկ աղա – 157
 Մանուկյան Կոմիտաս – 7
 Մառ Ն. – 37, 41, 123
 Մառեխ – 72
 Մատթեոս ՈւռՀայեցի – 40
 Մատթէոս – 71, 140
 Մար Աբաս Կատինա – 125, 126
 Մարգար – 152, 153
 Մարաց Աժդահակ – 178
 Մարթա – 152
 Մարիամ – 64
 Մարկո Պոլո – 105, 108, 165, 206, 209, 211, 213
 Մարկոս – 140
 Մարս – 72
 Մարտիրոս – 72
 Մաքիավելի – 160
 Մելիք – 180
 Մելքիսեդեկ քահանա – 28
 Մելքոն աղա – 154, 155
 Մեծ ՄՀեր – 21, 23, 48, 50, 143, 180
 Մեյե Անտուան – 5, 146, 147
 Մեսրոպ Մաշտոց – 12, 16, 80, 81, 86, 90, 91-93, 98-101, 138, 140, 171
 Մերկուրի – 72
 Մերուժան Արծրունի – 97
 Մըսրա Մելիք – 23, 37, 38, 40, 41, 45, 47, 180, 183
 Միթրա աստված – 178
 Միհր – 178
 Միհրդատ Հայոց թագավոր – 38, 85
 Միհրդատ Պոնտացի – 84, 127, 130
 Միհրիդատ Հայոց արքա – 24
 Մինաս Թոխարցի – 42
 Միչել Ժոնվալ – 5
 Միսակյան Շավարշ – 8
 Միքայել – 69
 Մխիթար Սեբաստացի – 17, 87
 Մխիթարյան միաբանություն – 7, 65, 68, 140
 Մկո – 161
 Մկրտչյան Արբակ – 135
 ՄՀեր – 52, 178
 Մնացականյան Ա. – 61, 140
 Մոլիեր – 151-154
 Մոնկա – 120
 Մովսես Խորենացի – 9, 10, 17-21, 32, 37, 56, 58, 82, 83, 93, 94, 97, 98, 101, 121-131, 133, 134, 165, 166, 172-178
 Մովսէս – 69
 Մորիս Լեոոյ – 135
 Մսրա Մելիք – 22
 Մութաֆյան Կլոդ – 120, 121
 Մուհամեդ սուլթան – 86, 134
 Մուչեղ թագավոր – 31
 Մուչտարի – 72
 Մուստլինի – 7
 Մուրադ – 48
 Մուրատ – 48
 Մուրացաններ – 21, 178
 Յակոբեան Գրիգոր – 158
 Յակ. Ղրիմեցի – 61
 Յուստիանէ կույս – 140
 Յօհան – 140
 Նարուզողոստոր – 20
 Նազարյան Ստեփանոս – 135, 140
 Նեսրաք – 20, 26, 61, 65-67, 73, 87, 172
 Ներսես Լամբրիոնացի – 87
 Ներսես Մեծ – 93
 Ներսես Մոկացի – 145
 Ներսես Շնորհալի Հայոց կաթողիկոս – 16
 Նիկոլա Ֆակոնի – 81, 94, 119, 120
 Նիկողոս Ե պապ – 107, 212
 Նինոս Ասորեստանի թագավոր – 83
 Նյուսիս աստված – 96

Նյութար Մադես – 83, 125
Նոյ – 42, 109, 216
Նվարդ արքայադուստր – 125

Շահ Աբաս – 86
Շահան Զրպետ (Եվդոկացի) – 146
Շամբատ Բագարատ – 178
Շամիրամ – 19, 84, 125, 126, 176
Շամպոլիոն – 5
Շապուհ – 32
Շառլ դը Կոստեր – 24
Շառլմանժին (Կառլոս Մեծ) – 126
Շավասպ Արծրունի – 32
Շավարշ դոկտոր – 159
Շարա – 19, 127, 176
Շարաչան – 32
Շարաւ – 72
Շէմս – 72
Շրյոզեր – 146
Շուչան – 157

Ոսկանյան Ն. Ա. – 139
Ոտա (Նախարար) – 150
Որմիզդ – 95

Չալարյան Անդրանիկ – 121
Չամչյան Մ. – 87
Չարբաշար Քամի – 39
Չարխազին – 45
Չիթունի Մ. – 57
Չինգիզ խան – 107, 112, 113, 212, 213, 220
Չիտենյան Տիգրան – 8
Չիտենյան Ֆրեդ – 7
Չնչկիկ կայսր – 21, 39, 40, 178
Չնչկիկ Սուլթան – 20, 22, 39, 54, 178, 181
Չոպանյան Արշակ – 8, 80, 103-105, 164, 205, 214

Պալասանյան Ստեփանոս – 82-84
Պապ Հայոց արքա – 134
Պասքալ – 159
Պասքամ – 126
Պատկանյան Քերովրե – 146
Պարոնյան Հակոբ – 12, 149, 151-158, 163, 166
Պեգաս ձի – 18
Պեշիկթաշյան Մկրտիչ – 87, 151
Պետիկյան Ա. Ա. – 91
Պետրոս կաթողիկոս – 118
Պետրոս Մեծ – 86
Պիզասոս – 175
Պյուտարբոս – 149
Պողոս Նուբար Փաշա – 90
Պողիկարպոս – 188
Պոմպեոս – 84
Պրոբոս – 133
Պրոմեթեոս – 132

Ջահեկեցի Ղազար – 119
Ջահուկյան Գևորգ – 92, 138
Ջառլ թագաւոր Անկլիզաց – 118
Ջիոտտո – 16
Ջրհոս – 72

Ռենն Գրուսե – 104
Ռշտունի Գարեգին – 151
Ռոզ` Հայրենոյ Վարդուկ – 159
Ռոլանդ – 51, 126
Ռոմեն Ռոլան – 24
Ռոստոմ Սագճիկ – 126
Ռոստոմ, փահլեան – 123
Ռուբինյան թագավորներ – 86
Ռուբինյան իշխաններ – 86

Սաթենիկ Ալանաց գեղաշյա արքա –
յադուստր – 18, 131, 174
Սահակ Բագրատունի – 123
Սահակ Պարթև – 80, 87, 93, 97

- Մահակ վարդապետ Տեր-Մովսեսյան – 90
- Մահակյան Հասմիկ – 42
- Մամուէլ քահանա – 61
- Մամսոն – 126
- Մայաթ-Նովա – 146
- Մանասար (=Սարասար) – 19-21, 25, 26, 28, 29, 31-36, 51, 129, 177, 178, 180, 184
- Մանատրուկ – 85, 130
- Մանդուխտ կույս – 85
- Մասնայան գերդաստան – 133
- Մասունցի Դավիթ – 9, 12, 15, 19-23, 25, 33, 39-43, 45-55, 142, 143, 178-186
- Մավայան Ա. Մ. – 139
- Մատուրն – 72
- Մարգիսյան Սարգիս – 146
- Մարգոն թագավոր – 80
- Մարգսի որդի – 61
- Մարգսյան Մարտիրոս, Դավիթ Բեկ – 86, 104, 207, 208
- Մարգիս զորավար – 69, 72
- Մարագմիէլ – 69
- Մարակինոս – 115
- Մարիե – 47, 143, 186
- Մարկաւազ Յովհ. – 61
- Մարսափունի – 162
- Մարսիէլ – 69
- Մարուխան Ալ. – 159
- Մերեսո – 133
- Մեղրակ աղա – 154
- Մելեկյաններ – 84
- Մենեքերիմ թագավոր – 20, 21, 26, 29, 57, 177, 178
- Մենեքերիմ Վասպուրականի տեր – 39
- Մեն-Մարտեն – 164
- Մերոշ – 124
- Մկայրդի, Հայոց արքա – 20, 32, 84
- Մկուղես – 129
- Սմբատ Բագրատունի – 130
- Սմիւնով – 37
- Սողոմոն Իմաստուն – 74
- Սովրն – 72
- Սոտնիկյան Պ. – 38
- Ստատ Թոռնեցի, իշխան – 40
- Ստեփանոս – 73
- Սրվանձադանց Գարեգին – 20, 25, 56, 179
- Սուդի – 45
- Սուրբ Աստուածածին – 68
- Սուրբ Բերնարդ – 133
- Սուրբ Գևորգ – 73
- Սուրբ Գրիգորի Լուսավորիչ – 68, 70
- Սուրբ Կիպրիանոս – 69
- Սուրբ Ղուկաս – 110
- Սուրբ Յովհաննէս Կարապետ – 69
- Սուրբ Յուստիանոս – 69
- Սուրբ նախավկայն Ստեփաննոս – 68
- Սուրբ Պետրոս – 69
- Սուրբ Պօղոս – 69
- Սուրբ Սարգիս – 73
- Վահագն Տիգրան թագավորի որդի – 18, 19, 37, 128, 129, 173, 174, 176
- Վահան կաթողիկոս – 40
- Վաղարշակ Առաջին – 129, 130
- Վարդան Այգեկցի – 40
- Վարդան – 61
- Վարդանանք – 86
- Վարդանյան Վրեժ – 145
- Վարդույան Հակոբ – 151
- Վարժապետյաններ – 105, 208
- Վեժիկ Մեքո – 46
- Վեստ Սարգիս – 118
- Վռաճչապուհ թագավոր – 80, 81
- Տակիտոս – 24, 96
- Տակիտոս Կ. – 38
- Տաշյան Հակոբոս – 61

- Տարտյուֆ – 157
 Տեր Սահակ – 161
 Տեր-Ղազարյան Եփրեմ – 7
 Տեր-Մովսեսյան – 76
 Տեր-Ներսիսյան Ներսես – 7
 Տիգրան – 18
 Տիգրան Առաջին – 17, 84, 127, 128, 173
 Տիգրան Մեծն արքայից արքա – 79, 84, 130, 149
 Տիլ Ուլենչպիզեկ – 24
 տիկին Սակիդ-Տեր Մելքոնյան – 57
 Տիր աստված – 95
 Տիրան – 18
 Տիրոյան Աթանաս – 140
 Տորք – 19, 26, 176
 Տրդատ – 10
 Տրդատ (Թազավոր Հայոց) – 85
 Տրդատ Մեծ արքա – 51, 85, 133, 134, 150

 Բաֆֆի – 87
 Բես Սերգո – 161

 Յուլ – 72

 Փանջունի Բ. – 159-162
 Փանջունիներ – 163
 Փավստոս Բուզանդ – 11, 93, 133, 134
 Փարպեցի Ղազար – 99
 Փեճիկյան Եղիա – 7, 59
 Փլիլպե Կապանի Թազավոր – 39
 Փլուստրատոս – 95-97
 Փորբշուկ Վերզո – 19, 23, 44, 46, 47, 177, 184, 185

 Փոքր ՄՀեր – 22, 23, 53, 55, 56, 181, 184, 186

 Քեռի Թորոս – 23, 25, 38, 46, 184, 185
 Քոթոթ – մոթոթ – 46
 Քրիստոս – 53, 56, 62, 64, 70, 85, 88, 106, 110, 112, 115, 117, 150, 217, 219, 222, 224
 Քուռիկի Զալալի – 18, 38, 39, 42, 48, 175

 Օգոստոս կայսր – 110, 217
 Օղան-Տողան – 51
 Օչին իշխան – 105, 106, 210
 Օտարիտ – 72
 Օտյան Գրիգոր – 157
 Օտյան Երվանդ – 12, 149, 157-160, 162, 163, 166
 Օրբելի Հովսեփ – 15, 19, 21, 22, 179, 183

 Ֆեպիկենյան Հերմինե – 8
 Ֆերիդուն – 124
 Ֆիլիպ Ֆրանց – 118
 Ֆիրդուսի – 57, 123, 124, 134, 135, 166
 Ֆրանսուա դը Ասիդ – 16, 172
 Ֆրանսուա Ռարլե – 127
 Ֆրանցիսկ Միչել – 126
 Ֆրեդերիկ Արման դը Էյմե – 8
 Ֆրեդերիկ Կոնիբեր – 139
 Ֆրեդերիկ Մակկեր, Ֆրեդերիկ Առաջին Մեծ – 6, 8, 9, 61
 Ֆրեդերիկ Ֆեյդի, Ֆրեդերիկ Երկրորդ – 5-167, 171, 187, 205-208, 214

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ¹

- Ագուլիս – 146
Ադրիանապոլիս – 151
Ալազյազ – 77
Ալեքսանդրապոլ – 132
Ալիս գետ – 89
Աղթամար – 139
Աղթամարի վանք – 61, 70
Ամերիկա – 153
Ամիդ, Ամիթ քաղաք – 39, 40
Ամաստերզամ – 146
Այծյաց բերդ – 40
Այրարատ – 109
Անգեղ տուն – 126
Անգեղա ձոր – 34
Անզղիա – 78
Անատոլիա – 160
Անդրկովկաս – 101
Անթիլիաս – 140
Անի – 86, 94, 118, 139
Անտիոք քաղաք – 111, 218
Առաջավոր Ասիա – 84, 90
Ասիա մայրցամաք – 79, 108, 111, 214, 217, 218, 221
Ասիդ քաղաք – 16
Ասորեստան – 19-21, 26, 32, 57, 80, 83, 84, 125, 176
Ասորիք – 121
Ավարայր – 86
Ավինեսոն քաղաք – 105, 119, 209
Արագած – 77
Արարիա – 78, 161
Արարկիր – 104
Արածանի – 34
Արարատ – 132, 215
Արարատի երկիր – 20, 26, 80, 101
Արարատ լեռ – 77, 165
Արաքս գետ – 77
Արին Բերդ – 137
Արձն – 32
Արմենիա – 77, 80
Արտաշատ քաղաք – 84
Արևելք – 16, 108, 111, 113, 120, 137, 172, 206, 209, 217, 218
Արևմուտք – 15, 17, 61, 109, 136, 137, 158, 163, 167, 171, 187, 210, 215
Արևմտյան Եվրոպա – 144, 163
Արևմտյան Հայաստան – 30, 144
Աֆրիկա – 115, 223
Բաբելոն – 115, 222
Բաթման գետ – 34
Բաղդադ – 120, 177
Բեհիսթունի ժայռ – 80
Բեռլին – 91
Բղնունյաց ծով, Վանա լիճ – 77
Բրյուսել – 12, 135, 144, 167
Գաղղիա – 78
Գանուտ – 140
Գառնիի տաճար – 9, 10, 138
Գեղամա ծով – 17
Գերմանիա – 11, 78

¹ Տողատակերում եղած երևանը, որպես զբոսայգիի տպագրության վայր, չի ընդգրկվել ցանկում:

- Գլակա վանք – 31
Գոգ ու Մագոգ – 51
Գողգոթա – 22, 181
Գողթան գավառ – 98
- Դամասկոս քաղաք – 111, 218
Դավրեժ – 109, 215
Դիարբեքիր – 34
Դմբավրնդ լեռ – 122, 124, 132
- Եգիպտոս – 16, 20, 33, 115, 116, 158, 177, 207, 211, 219, 222-224
Եղեսիա – 85, 94, 130
Ենիգյուղ – 157
Եվրոպա – 7, 41, 76, 86, 90, 103, 105, 113, 120, 158, 160, 169, 206, 221
Երասխ գետ – 77, 84
Երկաթե դրունք – 109, 215
Երուսաղեմ քաղաք – 20, 26, 29, 71, 117, 121, 145
Եփրատ (արևելյան) – 34
Եփրատ գետ – 77
Երևան – 7, 10, 75, 145, 179, 183, 186
- Զվարթնոց – 139
- Էջմիածին – 91, 102, 118, 119, 139, 140, 225
- Թարսիս թագավորություն – 217
Թիֆլիս – 82, 89, 121, 145
Թոսկանիա – 209
Թուրքիա – 78, 109, 160, 215, 219
- Իկոնիա – 111
Իննակնյան վանք – 30, 31
Իտալիա – 7, 8, 78, 157
Իրան – 97, 124, 145
Իրան ու Թուրան – 51
- Իրան-Միջագետք շրջան – 137
- Լաղարյան ճեմարան – 147
Լեհաստան – 145
Լեմբերգ – 150
Լիրանան – 222
Լյուբեք – 119
Լուվր – 16
Լուվեն – 144
Լևանտի երկիր – 76
- Նյաթ – 56, 181
Նորունկ Ասիա – 109
ՆորՀրդային Հայաստան – 9, 10, 15, 136, 164
ՆորՀրդային Միություն – 15, 87, 171
- Մապլվար գյուղ – 159, 161, 162
Մովսսար – 34
- Կաթնաղբյուր – 27, 47, 179
Կապան – 39
Կապաղովկիա – 84
Կապուտան ծով, Ուրմիո լիճ – 77
Կապուտկող – 20
Կասպից ծով – 84, 109, 215
Կարմիր Մով – 69
Կարս – 31, 86
Կիլիկիա – 50, 106, 115, 120, 121, 172, 206, 207, 210, 218, 220
Կիլիկյան թագավորություն – 17, 79, 111
Կիպրոս կղզի – 104-106, 115, 116, 210, 222, 223
Կիրասկտուկե – 118
Կրանի – 161
Կղեսուր – 32
Կոռիկոս – 106
Կոստանդնուպոլիս – 17, 118, 145, 151,

156-158, 160, 162, 163, 172, 223

Կովկաս – 109, 145, 215

Կովկասյան լեռներ – 132

Կ. Պոլիս – 39

Հալեպ – 115, 222

Հաղպատ – 139

Հաղպատ վանք – 86

Հայասա երկիր – 138

Հայաստան թագավորություն – 109, 158

Հայաստան երկիր – 10, 20, 26, 39, 77-79, 84-87, 90, 96, 98, 102, 106, 108, 110, 118, 129, 131, 135, 136, 139, 144, 149, 165, 210, 214-216

Հայոց աշխարհ – 82, 99

Հարք գավառ – 39

Հացեկաց Տարոնի գյուղ – 93

Հնդկաստան – 41, 78, 145

Հոփսիմեի տաճար – 139

Հոռմ – 7, 217

Հրէաստան – 78

Ղալաթիա – 156

Ղարաբաղ – 86

Ղափան – 71

Ճարոն – 78

Ճապաղջուր – 34

Մայր Հայաստան – 91

Մաշկերտ գյուղ – 161, 162

Մատենադարան – 74, 75, 117, 141, 145, 167

Մատղավանք – 55

Մարաշ – 104

Մարաստան – 36, 125

Մարաց թագավորություն – 109, 215

Մարութկա ջուր – 34

Մեկտրին – 115, 222

Մեծ Հայք – 77, 165

Մեծ Մասիս – 77, 131, 132, 175

Մըսրա էրկիր – 38, 45

Մըսրա թագավորություն – 50

Միլան – 8

Միջերկրական ծով – 16

Միջերկրականի ավազան – 137

ՄՀերի դուռ – 25

ՄՀերի տուն – 40

Մոսկվա – 91, 121, 145-147

Մուշ – 30, 31, 34, 40

Մուրադ-չայ, Մուրադ գետ – 34

Յորդանան գետ – 69

Յուպիտեր – 72

Նեղոս գետ – 225

Նինվե – 20, 26

Նյու-Յորք – 91

Շեփիկ գյուղ – 160

Շինոն – 127

Շիրակ – 127

Շվեյցարիա – 133

Չինաստան – 78, 110, 211, 215, 217

Չինմաչինա քաղաք – 35, 51

Պաղեստին – 84

Պամփուլիա – 96

Պարսկաստան – 41, 78, 99, 109, 132, 133, 145, 215

Պիկրավիտ – 84

Պրնմե քաղաք – 34, 184

Պոլիս – 115

Պոնտոս ծով – 127

Պուատիե քաղաք – 106

Զրբերիկ գետակ – 161

Ռիզա – 6

Ռուսահայաստան – 17, 140, 172

Ռուսաստան – 78, 145

Փուաթիե – 210

Սանահին վանք – 86, 139

Սանասուն տարածք – 32

Սանա տուն – 21, 39, 45, 186

Սանո գավառ – 20

Սասուն – 20, 30, 31, 34, 38-40, 44, 57,
175, 177, 180-182

Սելեկիո գետ – 118

Սեղանսար լեռ – 34

Սենաար դաշտավայր – 82

Սեն Պերթե վանք – 211

Սեն-Թ-Օմեր քաղաք – 211

Սիմ լեռ – 32

Սիրիա – 84, 111, 115, 116

Սկևոայի վանք – 61

Սորբոն – 209

Սպանիա – 78

Ս. Պետերբուրգ – 91

Սուրբ Երկիր – 112, 120

Սուրիո թագավորություն – 218, 222

Սուրբ Ղազար կղզի – 6, 59, 60, 68,
173

Սուրբ Նշան եկեղեցի – 47

Սուրբ Սիոն – 69

Սուրբ Սիս – 69

Սևանա լիճ – 77

Սևրի Սամուել-Մուրադյան վարժա-
րան – 6, 9

Վաղարշապատ – 140, 150

Վաղչեն գյուղ – 160

Վան – 19, 20, 137

Վանա լիճ – 27, 165

Վանա քար – 56

Վասպուրական – 86, 159, 177

Վարազա սուրբ խաչ – 60

Վատիկան – 7

Վենետիկ – 6, 7, 31, 62, 75, 91, 104,
139, 149, 164-166, 173, 207, 211

Վենետիկի Մսիթարյան միաբանու-
թյուն – 60

Վերսալ – 5

Վիննա – 61, 91, 146, 164

Վրաստան – 78, 108, 214

Տաճկաստան – 78

Տավրոս լեռ – 32

Տարոն – 30, 40, 93

Տարոն գավառ – 31, 34

Տիգրիս գետ – 32, 34, 77

Տիգրիսի վտակ – 34 (տե՛ս Բաթման)

Տրապիզոն – 156

Տրոյա – 44

Տուրուբերան – 31

Ուրմիո լիճ – 165

Փարիզ – 5, 8, 12, 59, 60, 68, 81, 91,
103-105, 121, 159, 166, 206, 208, 225

Փոքր Ասիա – 77, 109, 111, 215, 218

Փոքր Մասիս – 77

Քլեովո վանք – 133

Քոմրաչ գյուղ – 161, 162

Քուռ գետ – 131

Օղան-Տողան – 51

Ֆլորենցիա – 113

Ֆրանսիա – 11, 12, 105, 106, 144, 157,
163, 164, 209, 210

* * *

- Adjarian – 147
Agni – 37
Akulis – 146
Allemagne – 78
Ani – 118
Angleterre – 78
Arabic – 121
Arabie – 78
Ararat (Harath) – 109, 215
Arménie – 65, 77, 78, 109, 136, 149, 214, 215
Armenia – 121
Arsanias – 34
Asia Minor – 27, 109, 215
Asie – 109
Azrael – 30
- Bagratides – 118
Baronian – 149
Bedikian A. A. – 91
Brosset M. – 118
Bruxelles – 136
Byzantin – 121
- Caspiez – 109, 215
Caucase – 15
Cathay – 211
Chah-nameh – 124
Chalabian Antranig – 121
Charaf – 72
Charles de Coster – 24
Chems – 72
Chine – 78
Cocas (ou Coquas =Caucase) – 109, 215
- Constantinople – 82
- David de Sassoun – 15, 19, 81
Deval – 72
Doluchanian A. – 150
Durandal – 51
- Espagne – 78
Ezéchiél – 72
- Fauste de Byzance – 11
France – 78
François d’Assise – 16, 172
Frédéric Armand d’Eymet – 6
Frédéric Feydit – 9, 15, 91
Frédéric Ier le Grand – 8
Frédéric II – 9
- Gargantua – 127
Géorgie – 79
Giovanni Villani – 113
Grandsaignes d’Hauterive – 5
Grecs – 82
Greek – 121
Guillaume de Bouldeselle – 211
- Hayasa – 138
Hayton – 105, 106, 117, 209, 210, 225
- Inde – 78
Italie – 78
- Japon – 78
J. de Morgan – 102

Jean sans Peur Բուրգուն – 108, 123

Jean-Pierre Mahé – 5

Jehan le Long – 106, 211

Joseph Orbéli – 106

Jupiter – 72

Kodai nameh – 124

Lamme Goedzak – 24

Latins – 82

Leyde – 124

London – 27

Louvain – 147

Lublin – 150

Lune – 72

Marekh – 72

Maria – 65

Mars – 72

Médie – 109, 215

Mercure – 72

Mesrop – 91, 94-96, 98-100

Michigan – 121

Migne – 132

Moise de Khorène – 93

Mongol-Tatar – 121

Moscou – 24

Nersetis Glajensis – 67

New York – 91

Nicolas Falcon – 106, 117, 210, 211, 225

Noë – 109, 215

Odian – 149

Odoric Foro Julii – 211

Ormuzd – 95

Otarit – 72

Ottoman Turkish 121

Palestine – 79

Paris – 51, 75, 76, 81, 124, 146, 150, 205

Paris - Nancy – 102

Perse – 78, 109, 215

Philippe le Hardi – 107, 213

Polsce 150

Porte de Fer – 215

Qamar – 72

Ragond Քակոբ – 213

Ricult – 211

Roi Alexandre – 109, 215

Russie – 78

Saint-Martin – 150

Saturne – 72

Seljuk Turkish – 121

Sever Pop – 147

Soleil – 72

Southfield 121

Sovren – 72

SPb – 118

Stentor 44

Taureau – 72

Tauris – 109

Turkoman – 121

Turquie – 78, 109, 215

Varanda – 28

Venetiis – 67

Venise – 59

Verseau – 72

Wien – 91

Zohak – 124

Zohal – 72

* * *

- Абгарян Г. В. — 120
Адриатического море — 140
Англия — 140
- Вахагн — 37
Венеция — 140
- Гетум — 119, 120
Голландия — 140
- Детмар — 119, 120
- Ереван — 25
- Индра — 37
- Карапет Мелик-Оганджаниян — 25
Константинополь — 140
- Мадрас — 140
Марсель — 140
- Мальта, остров — 140
Моисей Хоренский — 121
Москва — 121
- Новая Джульфа — 140
- Патканов — 37
Польша — 140
- Риг-Веда — 37
Риг-Ведский Agni — 37
- Саксония — 140
Смирния — 140
- Халатян Гр. — 121
- Эмин Н. — 37

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արեղյան Մանուկ, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968

Արեղյան Մանուկ, Երկեր, հ. Ը, Երևան, 1985

Արրահամյան Ա. Գ., Ամանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ուսումնասիրություն, Երևան, 1944

Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար քարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983

Այիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901

Աճառյան Հր., Հայոց անճանաչման քառարան, հ. Գ, Երևան, 1946

Աճառյան Հր., Հայերենի արմատական քառարան, Ա հատոր, Ա-Դ, Երևան, 1971

Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Երևան, 1959

Աստվածաշունչ, Հին և Նոր կտակարաններ

«Բազմավեպ», Վենետիկ, 1957, հուլիս-օգոստոս, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր

«Բազմավեպ», Վենետիկ, 1960, հուլիս-օգոստոս, թիվ 7-8

«Բազմավեպ», Վենետիկ, 1961, թիվ 1-2

«Բազմավեպ», Վենետիկ, 1991, թիվ 3-4

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910

Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան, աշխատասիրությամբ Պ. Մ. Խաչատրյանի և Ա. Ա. Ղազինյանի, Երևան, 1985

Դոլոխանյան Անիտա, Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն հայագետ, Երևան, 2002

Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Արրահամյանի, Երևան, 1970

Եղիայան Արմենակ, Մեսրոպեան տառերու պլուրները, Անթիլիաս, 2005

Էմին Մ., Վեպք հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850

Էմինեան ազգագրական ժողովածու, Մոսկվա, 1911, հ. Ը

Էփրիկյան Հ. Մ., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ քառարան, հ. II, Թ-Յ, Վենետիկ, 1907

Թերզիբաշյան Վ., Հայ դրամատուրգիայի պատմություն (1668-1868), Երևան, 1959

Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ներածություն, քարգմանությունը, ծանոթագրությունները Վրեժ Վարդանյանի, Երևան, 1978

Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական քառարան, հ. I, Ա-Ե, Երևան, 1969

Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 2005

Հայ գիրքը 1512-1800 քվականներին, Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտություն, Առաջաբանը Ն. Ա. Ոսկանյանի, Խմբագրությամբ Ռ. Ա. Իշխանյանի, Երևան, 1988

Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, Երևան, 1971

Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1984

Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, Երևան, 1981

Հայ հնայական և ժողովրդական աղոթքներ, Աշխատությամբ՝ Մարգիս Հարությունյանի, Երևան, 2006

Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 12, Երևան, 1986

Հացունի Վարդան, Երդմունք հին հայոց մեջ, Վենետիկ, 1932

Հեթում պատմիչ, հեղինակ «Ծաղիկ պատմութեանց արեւելեան աշխարհի» գրքին, գրեց Ֆրետերիք Ֆելտի, Յառաջաբան Արշակ Չօպանեանի, Պատկերազարդուած Փարիզի Ազգային Մատենադարանի երկու հին ձեռագիրներու մանրանկարներուն վերարտադրութիւններով, Փարիզ, 1939

Հեթում պատմիչ, Թաթարաց յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ ի ձեռն Հ. Սկրտիչ աթոռակալ վարդապետի Աւգերեան, Վենետիկ, 1842

Հովհան Մանդակունի, Ճառք, Վենետիկ, 1860

Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բագրատ Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982

Մակարյան Ա., Հակոբ Պարոնյանը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Երևան, 2004

Մաթթոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1973

Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981

Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913

Մութաֆյան Կողո, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001

Նազարյան Մտեփանոս, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1996

Ներսես Մոկացի, Բանաստեղծություններ, աշխատասիրությամբ Ա. Գ. Դոլուխանյանի, Երևան, 1975

Ով ով է, Հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. I, Երևան, 2005

Պալասանյան Մտ., Պատմութիւն Հայոց, սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1895

«Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 4, Երևան, 1963

«Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 1, Երևան, 1978

Պարոնյան Հակոբ, Երկեր, Երևան, 1979

«Մասնա Ծներ», հ. Ա, խմբագրեց պրոֆեսոր, դոկտոր Մանուկ Աբեղյան, Երևան,

Մրվանձտյանց Գարեգին, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978

Տակիտոս Ա., Քաղեց և լատիներենից բարգմանեց պրոֆ. պաշտ. Պ. Ստոնիկյան, Երևան, 1947

Յուրակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Ջեյրունյան, Փ. Անթարյան, Ներածությունը՝ Օ. Եզանյանի, Խմբագրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1965

Յուրակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին՝ Օ. Եզանյան, Ա. Ջեյրունյան, Փ. Անթարյան, Ցանկերը և համեմատական տախտակները՝ Օ. Եզանյանի, Խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1970

Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVII դդ.), երկու հատորով, հ. I, աշխատասիրությամբ Հասմիկ Սահակյանի, Երևան, 1986

Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1987

Օայան Երվանդ, Անիծեալ տարիներ, 1914-1919 (անճմական յիշատակներ), աշխատասիրությամբ Գրիգոր Յակոբեանի, Երևան, 2004

Օայան Ե., Ընկ. Բ. Փանջունի, ծաղրանկարեց Ալ. Սարուխան, Երևան, 1989

Օրբելի Հովսեփ, Հայկական հերոսական էպոսը, Երևան, 1956

«Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves» - Tom XVII (1963-1965), Bruxelles, 1966

Bedikian A. A., The golden age in the fifth century, New York, 1963

Brosset M., Les ruines d'Ani, capital de l'Arménie, sous les rois Bagratides, aux Xe et XIe s, histoire et description, IIe partie, SPb, 1861

Chalabian Antranig, Armenia after the coming of Islam (This book is about Arabic, Persian, Byzantin, Greek, Seljuk Turkish, Turkoman, Mongol-Tatar, and Ottoman)

Turkish history, all in Conjunction with Armenian History, 2nd Printing, Southfield, Michigan, 2002

Charles de Coster, La légende et les aventures heroiques, joyeuses et glorieuses d'U-lenspiegel et de Lamme Goedzak au pays Flandres et ailleurs, Moscou, 1979

David de Sassoun, Épopée en vers, traduit de l'arménien avec une introduction et des notes de Frédéric Feydit, Gallimard, 1964

Dolychanian Aelita, Literature w ormianskich koloniach w Polsce (տն'ու Studia z dziejow kontaktow polsko-armianskich, Lublin, 1883)

Encyclopédie de l'Islam, nouvelle édition, t. II, C-G, Leyde, Paris, 1965

Feydit F., Manuel de langue arménienne, Paris, 1969

Feydit F., Amulettes de l'Arménie chrétienne, Venise, st Lazare, 1986

Feydit F., Considérations sur l'alphabet de saint Mesrop et recherches sur la phonétique de l'armenien, Wien, 1982 (Deuxième édition)

Feydit F., L'épopée populaire arménienne (տն՛ւ «Բազմալիւ», 1957, հոսմաւր-
փետրաւր)

Feydit F., Problemes et utilite de la dialectologie arménienne (տն՛ւ Communications
et rapports du Premier (Ongrés International de Dialectologie générale, organisé par Sever
Pop, Louvain, 1964)

Feydit F., La Comédie et la Satire en Arménie, Baronian et odian (տն՛ւ «Բազմալիւ»,
1960, քիւ 7-8, 1961 քիւ 1-2)

J. de Morgan, Essai sur les nationalités, Paris-Nancy, 1917

Nersetis Glajensis, Preces sanctiis, Վեհերիկ, 1862

Petit Robert - 2, Dictionnaire universel des noms propres, Paris, 1988

Saint-Martin, Sur une tragédie arménienne, (տն՛ւ «Journal asiatique», Paris, N12)

Армянский народный эпос Сасунские удалыцы, Избранные варианты,
Перевод текстов, составление и словарь комментарии академика НАН РА
Карапетя Мелик-Оганджаняна, Ереван, 2004

Давид Сасунский, Армянский народный эпос, Четыре ветви, Ереван,
1939, Предисловие акад. И. А. Орбели

Халатян Гр., Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского,
Москва, 1896

Эмин Н., Ответ на замечания г. Патканова, Москва, 1874

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի կյանքը	5
ԳԼՈՒԽ Ա	
Ա. Ֆրեդերիկ Ֆեյդին «Սասունցի Դավիթ» էպոսի թարգմանիչ և մեկնաբան.	15
Բ. Ֆրեդերիկ Ֆեյդիի՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսին կցված ծանոթագրությունները.	25
ԳԼՈՒԽ Բ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀՄԱՅԻԼՆԵՐԸ	59
ԳԼՈՒԽ Գ	
Ա. Ֆ.ՖեՅԳԻԻ «ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔԸ»	75
Բ. Ֆ.ՖեՅԳԻԻ ՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ ՄԱՍԻՆ	91
ԳԼՈՒԽ Դ	
Ֆ.ՖեՅԳԻԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ	
ԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	103
ա) Ֆ.Ֆեյդին Հեթում պատմիչի մասին.	103
բ) Ֆ.Ֆեյդին Հայոց Հին վեպի գնահատող	121
գ) Ֆ.Ֆեյդիի բանախոսությունը կարդացված 1965-ին Բլյուսելում Հայոց ցեղասպանություն 50-ամյակի առթիվ.	135
դ) Ֆ.Ֆեյդիի գեկուցումը նվիրված Հայ բարբառագիտությանը	144
ե) Ֆ.Ֆեյդին Հակոբ Պարոնյանի և Երվանդ Օտյանի մասին	149
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	164
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	169
Ֆրեդերիկ Ֆեյդի, «Սասունցի Դավիթ» (Չափածո էպոս).	171
Նմուշներ Ֆ.Ֆեյդիի տպագրած հմայիլներից	188
Հեթում պատմիչ Հեղինակ «Ծաղիկ պատմությունաց արևելեան ասլխարհի» գրքին	205
POSTFACE	237
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ	241
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	257

ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՀԱՅԱԳԵՏՆԵՐ

V

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՑԱՆ

ՖՐԵԴԵՐԻԿ ՖԵՅԴԻՆ ՀԱՅԱԳԵՏ

Տելս. խմբագիր՝ Վ. Բրդյան
Կազմի ձևավորումը՝ Գ. Մարիկյանի

Համ. շարվածքը՝ Շ. Նիկոյանի
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի

Ստորագրված է տպագրություն՝ 13.03.2008 թ.:

Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրություն՝ օֆսեթ:
Հրատ. 14.5 մամուլ, տպագր. 16.75 մամուլ = պայմ. 15.6 մամուլի:
Պատվեր՝ 8:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52

**Փալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկության հովանավորությամբ
Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը
լույս է ընծայել հետևյալ գրքերը**

1. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 3, 1998:
2. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 4, 1998:
3. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 5, 2001: (Բառարանը 2002 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»):
4. **Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Վ. Վարդանյանը), 2000 թ.:
5. **Հրաչյա Գաբրիելյան** - Հայկական լեռնաշխարհը, 2000 թ.:
6. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայերենի հոլովները, 2000 թ.:
7. Նահապետ Քուչակի բանաստեղծական աշխարհը, աշխատասիրությամբ ակադեմիկոս Հրանտ Թամրազյանի, Եր., 2001 թ.:
8. Շարական (ժողովածու) - Աշխարհաբարի վերածեցին **Ա. Մադոյանը և Գ. Մադոյանը**, 2001 թ.:
9. **Հրաչյա Միրզոյան** - Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի, 2001 թ.:
10. **Ռուբեն Ղազարյան** - Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, 2001 թ.:
11. **Բաբկեն Հարությունյան** - Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյցի», 2001 թ.:
12. **Վարդան Արևելցի** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Գ. Թոսունյանը), 2001 թ.:

13. **Գևորգ Մադոյան** - Գրիգոր Անավարզեցին շարականագիր, 2001 թ.:
14. **Գևորգ Արզարյան** - Հայ տպագրության նախապատմություն, 2001 թ.:
15. **Փայլակ Անթապյան** - Հովհաննես սարկավազ Իմաստասեր, 2001 թ.:
16. **Յոզեֆ Կարստ** - Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, 2001 թ.:
17. **Ռաֆայել Մաթևոսյան** - Կուբան ապագայի որոնումներում. իրադարձություններ և դասեր, 2001 թ.:
18. **Խաչիկ Բաղիկյան** - Ուսումնական դարձվածաբանական բառարան, 2002 թ.:
19. **Հրաչյա Գաբրիելյան** - Հայոց բնաշխարհը (դասագիրք), 2002 թ.:
20. **Էդուարդ Աղայան** - Լեզվաբանական հետազոտություններ, 2003 թ.:
21. **Արտակ Մովսիսյան** - Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը, 2003 թ.:
22. **Հրաչյա Աճառյան** - Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, 2003 թ.:
23. **Պիոն Հակոբյան** - Գիտական ուսումնասիրություններ, 2003 թ.:
24. **Աշոտ Սուքիասյան** - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), 2003 թ.:
25. **Երջանիկ Գևորգյան** - Հայոց շարժումային լեզվի բացատրական բառարան (Շարժութարան), 2003 թ.:
26. **Հայնրիխ Հյուբշման** - Հայերենի քերականություն, առաջին մաս, Հայերենի ստուգաբանություն, 2003 թ.:
27. **Հայնրիխ Հյուբշման** - Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 2004 թ.:
28. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայոց լեզվի քերականություն (Ձևաբանություն) 2004 թ.:
29. **Ռամզա Գորգածե** - Հայերեն-վրացերեն զրուցարան, 2004 թ.:
30. «Ժուռնալ Ազիատիկ» հանդեսի հայագիտական նյութերի ծանոթագրված մատենագիտություն, 2004 թ. (ռուսերեն):
31. **Հրաչյա Աճառյան** - Հայոց պատմություն, հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, 2004 թ.:
32. **Յովհաննես Սարկաւազ Իմաստասէր** - Լուծմունք «Սահմանաց գրոց», 2004 թ.:

33. **Սանդրո Սարգսյան** - Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, 2004 թ.:
34. **Կարեն Իզրաշեան** - Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, 2005 թ.:
35. **Հարություն Դելլայան** - Ժողովածու, 2005 թ.:
36. **Բախտիար Հովակիմյան** - Հայոց ծածկանունների բառարան, 2005 թ.:
37. **Գառնիկ Անանյան** - Ակնարկներ հայոց հին և միջնադարյան հրապարակախոսության, 2005 թ.:
38. **Վահան Տեր-Ղևոնդյան** - Կիլիկյան Հայաստանը և Մերծավոր Արևելքի արաբական երկրները (1145-1226 թթ.), 2005 թ. (ֆրանսերեն):
39. **Գառնիկ Ստեփանյան** – Երզնկա (Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը), 2005 թ.:
40. **Հրաչյա Աճառյան** - Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների. Իմաստաբանություն, Բառաքնություն, Շարահյուսություն, 2005 թ.:
41. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 16-րդ հատոր: Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր: Ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները **Արամ Տեր-Ղևոնդյանի**, 2005 թ.:
42. **Սահակ Բազյան** - Խաչատուր Աբովյանը առակախոս-բանաստեղծ և դրամատուրգ, 2005 թ.:
43. **Ռամազ Գորգաձե** - Վրացերեն-հայերեն բառարան, 2005 թ.:
44. **Պավել Շարաբխանյան** - Հանգաբանություն, 2005 թ.:
45. **Ռուբեն Ղազարեան** - Գրաբարի հոմանիշների բառարան, 2006 թ.:
46. Գրիգոր Զօհրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում: Աշխատասիրութեամբ **Ալբերտ Շարուրեանի**, 2006 թ.:
47. **Նիկողայոս Աղոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
48. **Հ. Պողոս Գոճանեան** - Ուղեցոյց դասական ուղղագրութեան, 2006 թ.:
49. **Հայկազ Ժամկոչյան** - Հայ ժողովրդի պատմություն, 2006 թ.:
50. Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ: Աշխատությամբ **Ս. Հարությունյանի**, 2006 թ.:
51. **Սաթենիկ Գեջյան** - Անի: Մատենագիտություն, 2006 թ.:

52. **Հարություն Մ. Վենետիկյան, Ջերալդ Ա. Ուորֆիլդ** - Համաշխարհային առևտրի ֆինանսավորում, 2006 թ.:
53. **Շահե Արքեպիսկոպոս Աճճեան**, Հայերեն Աստուածաշունչը, 2006 թ.:
54. LA MINIATURE ARMENIENNE - Collection du Matenadaran, 2006 թ., «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ
55. Արևելագիտության հարցեր (Հոդվածների ժողովածու, հատոր VI), 2006 թ.:
56. **Հակոբ Սիմոնյան** - Վերին նավեր, գիրք Ա, (1976-1990 թթ. պեղումների արդյունքները), 2006 թ.:
57. **Նիկողայոս Աղոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Բ, Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
58. **Լիլիթ Ջաքարյան** - Աղջոց սուրբ Ստեփանոս, 2007 թ.:
59. **Ալբերտ Խառատյան** - Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), 2007 թ.:
60. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Զ հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
61. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Է հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
62. Մատենագիրք Հայոց, մատենաշար, Ը հատոր, Շարական, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
63. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (Հնագույն ժամանակներից մինչև Բ. հ. 298 թվականը), հատ. 1, 2007 թ.:
64. **Ռուբեն Ղազարեան, Հենրիկ Ավետիսեան** - Նորայայտ բառեր գրաբարում, 2007 թ.:
65. **Ֆելիքս Հայրապետյան** - Ֆենոլոգիայի հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բացատրական բառարան, 2007 թ.:
66. **Արմեն Մալխասեան** (կազմող) - Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Գ, 2007 թ.:
67. **Դենի դը Ռուժոն** - Սերը և Արևմուտքը (թարգմ. **Ալ. Թովչյանի**), 2007 թ.
68. **Սերոբ Ղազարյան** - Հայոց լեզվի պատմություն, 2007 թ.:
69. **Լաւրենտի Յովհաննիսեան** - Հայ թարգմանական գրականութեան բառապաշարը (V դար), Ազգային Մատենադարան, հ. ՄԽ, 2007 թ.:

70. **Համաստեղ** - Մոռացված էջեր, հատոր Դ, 2007 թ.:
71. **Գրիգոր Միքայելյան** - Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, 2007 թ.:
72. **Նիկողայոս Ադոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Գ, Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ, 2008 թ.:
73. **Աելիտա Դոլուխանյան** - Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայագետ, 2008 թ.:

